

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

на правах рукопису

БЄЛЯКОВА Світлана Миколаївна

УДК 159.922-055.76

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОГО
РОЗВИТКУ БЛИЗНЮКІВ У ПЕРІОД ДОРОСЛІШАННЯ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент

Хомич Галина Олексіївна

Переяслав-Хмельницький – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ I	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІТЕЙ	
БЛИЗНЮКІВ	
1.1. Аналіз проблеми співвідношення біологічного і соціального у становленні особистості людини.....	13
1.2. З історії дослідження близнюків: зарубіжний та вітчизняний досвід.....	20
1.3. Сутність феномену «близнюкова ситуація» як соціально- психологічної детермінанти розвитку близнюків.....	30
Висновки до першого розділу.....	47
РОЗДІЛ II	
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОГО	
РОЗВИТКУ БЛИЗНЮКІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	
2.1 Близнюковий метод та психодіагностика соціально-психологічних чинників особистісного розвитку підлітків-близнюків	58
2.2 Особливості впливу соціально-психологічних детермінант на особистісний розвиток близнюків.....	77
2.2.1. Особистісний розвиток близнюків у ситуації взаємодії з близьким оточенням.....	79
2.2.2. Вплив соціально-психологічних чинників на розвиток особистості у близнюковій парі.....	95
2.3. Близнюкова ситуація як специфічна детермінанта особистісного розвитку близнюків.....	116
Висновки до другого розділу.....	121

РОЗДІЛ ІІІ**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ НАСЛІДКІВ БЛИЗНЮКОВОЇ СИТУАЦІЇ.....125**

- 3.1. Організація розвивальних впливів у системі психологічної допомоги близнюкам підліткового віку.....127
- 3.2. Аналіз особистісних змінювань підлітків-близнюків у результаті профілактичних та розвивальних заходів, з подолання негативних проявів у близнюковій ситуації.....143
- 3.3. Методичні рекомендації практичним психологам з оптимізації особистісного розвитку близнюків періоду дорослішання.....152
- Висновки до третього розділу.....163
- ВИСНОВКИ.....166**
- ДОДАТКИ.....169**
- СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....181**

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

МЗ –	монозиготні близнюки;
ДЗ –	дизиготні близнюки;
БЛИЗНЮКОВА ДІАДА –	близнюкова пара;
СИБСИ –	рідні брати та сестри;
БЛИЗНЮКОВА СИТУАЦІЯ - специфічні психологічні особливості взаємин близнят як партнерів.	

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку суспільства, в зв'язку з різноманітними кризовими явищами, особливо актуальними є дослідження, пов'язані з особистісним зростанням молодшої людини. У нинішньому освітньому просторі все більшого розповсюдження набуває міждисциплінарний підхід до проблеми розвитку людини, що допускає інтеграцію конкретних наукових знань, які належать до різних областей – вікової фізіології, генетики, психології розвитку. Інтеграційні процеси в освіті та зокрема, в психології змушують переглядати уявлення про співвідношення біологічного і соціального в розвитку людини, що потребує нових теоретично обґрунтованих, здобутих експериментально та перевічених практично висновків. Для здобуття останніх найбільш доцільним науковим об'єктом вивчення прийнято вважати близнюків, які є своєрідною моделлю генетичної тотожності індивідів. Спеціального дослідження при цьому потребує особистісний розвиток близнюків, котрі тривалий час перебувають у парі, особливо в період інтенсивного особистісного становлення, який припадає на підлітковий вік.

Аналіз наукової літератури показав, що проблема розвитку близнюків залишається надзвичайно актуальною. У зарубіжній психології відомі дослідження, основою яких є близнюковий метод (Ф. Гальтон, Е. Поль, Л. Кун). Цей метод спрямований на постановку такого полісимптоматичного діагнозу схожості, як порівняння визначених фізичних ознак, що спадково обумовлені (Г.Сіменс, О.Фершуер). Метод розрізнення монозиготних (МЗ) і дизиготних (ДЗ) близнюків був важливим для їх подальшого вивчення, оскільки дозволяв проводити кроскультурні дослідження і вивчати значний масштаб обстежуваних.

На сьогодні існує декілька напрямів вивчення близнюків. Так, в межах першого напрямку досліджуються психологія індивідуальних відмінностей, вікові і генотипово-середовищні співвідношення в показниках IQ близнюків (М.Єгорова); детермінанти індивідуальних особливостей когнітивних характеристик і психологічна структура діяльності близнюків (Н.Зирянова,

С.П'янкова); вплив соціально-психологічних факторів на індивідуальні особливості близнюків і їх внутрішньопарну схожість за психологічними параметрами (І.Іскольдський); онтогенетика індивідуальності людини (Т.Марютіна); індивідуальні особливості потенціалів мозку і роль генотипу у їх формуванні (С.Малих), порівняльний аналіз мисленнєвої діяльності у близнюків (Є.Мухаматуліна); феноменологія розвитку і буття особистості (В.Мухіна); та здійснюється аналіз динаміки впливів середовища в близнюкових дослідженнях (С.Малих, Л.Куравський); проводиться аналіз впливів середовища на формування характерологічних особливостей близнюків (В.Фрідріх). Ці експериментальні дослідження мають переважно лонгітюдний характер.

Другий напрям вивчення пов'язаний з використанням близнюкового методу в його класичному варіанті для порівняння близнюків із однонародженими дітьми – з метою виявлення у дітей властивих лише їм особливостей, зокрема, своєрідності формування самосвідомості у близнюків і дітей-погодків (М. Антонєць); виявленням ролі середовища і спадковості у формуванні індивідуальності людини (І.Равич-Щербо); установленням природи міжіндивідуальної мінливості якісних особливостей емоційності (В.Семенов); обґрунтування витоків індивідуальних відмінностей людини (Н.Талізін).

До третього напрямку можна віднести дослідження, в яких основна увага приділялася визначенню ролі спадковості та середовища (своєрідності генотипу, соціальним контактам і так званій «близнюковій ситуації») у розвитку пізнавальної сфери, зокрема, ролі гено- і паратипічних факторів у формуванні окремих сторін інтелектуальної діяльності (Н.Контоністова); впливу генотипу на формування індивідуальних особливостей орієнтувальної реакції людини (Б.Кочубей); мовленнєвому розвитку дітей-близнюків (Д.Чернов).

Здійснений аналіз наукових праць, показав, що залишаються малодослідженими питання, пов'язані з особливостями міжособистісних взаємин близнюків, їх включеністю у групову діяльність. Вимагає спеціальних

досліджень специфіка впливу близнюкової ситуації на соціалізацію та особистісний розвиток близнюків періоду дорослішання.

Актуальність зазначеної проблеми, її недостатня експериментальна розробленість та перспективність, зумовила вибір теми дослідження: **«Соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку близнюків у період дорослішання».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема входить до плану науково-дослідної роботи кафедри загальної та практичної психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за напрямом «Розвиток особистості в різних умовах соціалізації». Тема дисертації затверджена Вченою радою ДВНЗ імені Григорія Сковороди (протокол № 5 від 25 квітня 2006 року) та узгоджена міжвідомчою Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 7 від 26 вересня 2006 року).

Об'єкт дослідження - особистісний розвиток близнюків періоду дорослішання.

Предмет - соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку близнюків підліткового віку.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному вивченні соціально-психологічних детермінант особистісного розвитку близнюків, розробці, апробації та впровадженню корекційно-профілактичної програми, спрямованої на їх успішну соціалізацію.

У відповідності до поставленої мети визначені основні **завдання** дослідження:

1. Проаналізувати наукові підходи до вивчення проблеми близнюковості та розробити модель особистісного розвитку близнюків.
2. Визначити соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку близнюків у період їх дорослішання.
3. Виявити рівні соціально-психологічної адаптації підлітків-близнюків .

4. Обґрунтувати, розробити і апробувати психологічну програму корекції та профілактики впливу негативних наслідків близнюкової ситуації на підлітка.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є: психогенетичний підхід та вчення про детермінацію психіки (Л.Божович, О.Запорожець, Г.Костюк, С.Максименко), нормативний підхід (Л. Геззел, Л.Термен), системний підхід у вивченні розвитку і функціонування особистості (Б.Ананьєв, П.Анохін, Л.Анциферова, Б.Ломов), теорія конвергенції двох факторів (В.Штерн), положення про діалектичну єдність процесів індивідуалізації та соціалізації у формуванні особистості підлітка (К.Абульханова-Славська, Г.Костюк, М.Савчин), нормативні моделі особистісного розвитку підлітка (І.Бех, Л.Божович, Л.Виготський), основні положення у рамках культурно-історичної теорії (Л.Виготський) та теорії діяльності (Д.Ельконін, О.Леонтьєв С.Рубінштейн,) наукові положення щодо особливостей розвитку близнюків (Е.Сергієнко, Т.Рязанова, Г.Віленська, Г.Дозорцева).

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз наукової психологічної літератури з проблеми дослідження, порівняння та узагальнення науково-практичних та дослідницьких даних; *емпіричні:* спостереження, опитування, близнюковий метод, метод поперечного зрізу, констатувальний та формувальний експерименти; на різних етапах дослідження використовувалися психодіагностичні методики (наведені в тексті автореферату); *статистичні:* кореляційний (за коефіцієнтом лінійної кореляції Пірсона) та факторний аналіз, визначення вірогідності різниць на основі U-критерія Манна-Уїтні.

Експериментальна база дослідження. дослідно-експериментальна робота проводилася впродовж 2005-2009 років на базі загальноосвітніх шкіл I-III ступенів м. Переяслава-Хмельницького, Київської області. До експерименту було залучено 35 пар близнят підліткового віку.

Наукова новизна та теоретична значущість дисертаційної роботи:

- *вперше* досліджено соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку монозиготних близнюків підліткового віку, котрі знаходилися в стані близнюкової ситуації (батьківські взаємодії з діадою; рольові стосунки в близнюковій парі; специфічні стосунки пари з навколишнім світом); теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено модель особистісного розвитку близнюків у період дорослішання; визначено критерії особистісного розвитку підлітків-близнюків (ціннісне ставлення до себе та інших; усвідомлення себе у близнюковій парі – ідентифікація чи індивідуалізація, транспозиція рольових ставлень у парі – модальність рольових позицій; соціально-психологічна адаптивність), презентовано особистісний профіль підлітків-близнюків та диференційовано їх за типами стосунків у парі; обґрунтовано психологічні механізми особистісного розвитку близнюків у парі;
- *поглиблено та розширено* зміст соціально-психологічного простору близнюкової пари, зокрема, мікросоціуму близнюків (близнюкової діади), типи ціннісних ставлень усередині пари, диференціацію близнюків за типами внутрішньопарних ставлень; уточнено сутність поняття особистісного розвитку та соціалізації близнюків періоду дорослішання;
- *набуло подальшого розвитку* уявлення про близнюкову ситуацію як провідну соціально-психологічну детермінанту особистісного розвитку монозиготних близнюків підліткового віку, що визначає їх міжособистісні взаємини у діаді.

Практична значущість одержаних результатів дослідження полягає у тому, що апробовано психодіагностичний комплекс методик для визначення соціально-психологічних детермінант особистісного розвитку близнюків періоду дорослішання, виявлено психологічні особливості прояву близнюкової ситуації у підлітків-близнюків. Розроблена психологічна програма соціально-психологічного тренінгу особистісного розвитку близнюків періоду дорослішання та методичні рекомендації, які стануть корисними вчителям, психологам, батькам у процесі

взаємодії з близнюками. Використання результатів дисертації доцільне у процесі викладання лекційних курсів «Вікова психологія» і «Сімейна психологія» для студентів спеціальностей «Психологія» та «Практична психологія».

Вірогідність та надійність отриманих результатів забезпечувалися: теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; використанням апробованих методів, що відповідають меті та завданням дисертаційної роботи; результатами емпіричної перевірки теоретичних положень; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих емпіричних даних; достовірною результативністю експерименту та використанням методів математичної статистики.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися на I Міжнародній конференції «Проблеми організації та діяльності психологічної служби: реалії, досвід і перспективи» (Переяслав-Хмельницький, 2006), Міжнародній науково-практичній конференції «Методологічні засади практичної психології» (Переяслав-Хмельницький, 2008), II Міжнародній науково-практичній конференції «Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти» (Київ, 2009), II Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Київ – Кам'янець-Подільський, 2010), II Міжнародному Кримському конгресі по психотерапії «Проблеми развития современной психологической помощи: концепции и практики» (МДЦ «Артек» 2009).

Результати дисертаційного дослідження **впроваджувалися** у навчально-виховний процес Гребінківської загальноосвітньої школи I-III ст. № 2 (довідка № 47 від 19.06.09), Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу ім. І.Я. Франка (довідка № 39 від 17.06.09), Переяслав-Хмельницьких ЗОШ I-III ст. № 1,2,3,5,6,7 (довідка № 372/24-01 - 28 від. 05.08 2010).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації, результати експериментального дослідження, висновки висвітлені у 7 друкованих працях у

фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, матеріалах конференцій.

Структура й обсяг дисертації. зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (157 найменувань), додатків. Основний зміст дисертації викладено на 168 сторінках комп'ютерного набору. У тексті дисертації вміщено 14 таблиць і 14 рисунків на 8 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 190 сторінок.

Основні положення дисертації викладено у наступних публікаціях автора:

1. Белякова С.М. Специфіка надання психологічної допомоги близнюкам / С.М. Белякова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С.21 – 24.
2. Белякова С.М. Із історії використання близнюкового методу у психології розвитку особистості / С.М. Белякова // Актуальні проблеми психології. Т. Х. Ч. 8./ [за ред. академіка С.Д.Максименка]. –К.: Главник, 2008. – С.49-54.
3. Белякова С.М. Методичний арсенал дослідження соціально-психологічних детермінант особистісного розвитку підлітків-близнюків / С.М. Белякова // Науковий часопис імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. - № 26 (50). – С. 186-193.
4. Белякова С.М. Проблема співвідношення біологічного і соціального у становленні особистості близнюків / С.М. Белякова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: наук.-теорет. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С.261 – 262.

5. Белякова С.М. Особливості впливу соціально-психологічних детермінант на особистісний розвиток близнюків / С.М. Белякова // Журнал практикуючого психолога. Вип. 16. – К., 2009. – С. 148 -156.
6. Белякова С.М. Близнюкова ситуація як детермінанта особистісного розвитку близнюків / С.М. Белякова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун. імені Івана Огієнка; ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / [за ред.. С.Д.Максименка, Л.А. Онуфрієвої]. – Вип. 9. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 26 -36.
7. Белякова С.М. Аналіз особистісних змін у підлітків-близнюків у результаті профілактичних та корекційних заходів / С.М. Белякова // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць.: Педагогіка і психологія. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2010.- Вип.498-499.- С. 7 -11.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІТЕЙ-БЛИЗНЮКІВ

1.1. Аналіз проблеми співвідношення біологічного і соціального у становленні особистості людини

У науці сьогодення на зміну традиційної конфронтації біологічних і культурологічних уявлень про людину приходять більш конструктивний підхід, у рамках якого на перший план висувається коеволюція біологічного і соціального, утверджується соціальна детермінованість біології людини (Д.Беляев [16], Б.Ломов [77], І.Фролов [131]). Як більш адекватне, виступає положення про те, що для розвитку особистості характерна нерозривна єдність природного і соціального [116].

За такого підходу по-новому інтерпретується значення генетичних основ у розвитку людини. Генетичне вже не протиставляється соціальному, а навпаки, висувається положення про те, що генотип містить у собі у згорнутому вигляді, по-перше, інформацію про історичне минуле і, по-друге, пов'язану з цим програму індивідуального розвитку, адаптовану до специфічно соціальних умов життя. Таким чином, суспільні науки, зокрема психологія, органічно включаються в коло дисциплін, необхідних для вирішення питання про рушійні сили і джерела розвитку індивідуальності людини.

Проблемі співвідношення соціального та біологічного у становленні особистості людини присвячена широка палітра наукових напрацювань. У різні часи постановка проблеми виражалася по-різному. Так, проблема вродженого та набутого хвилювала вчених ще на зорі розвитку наук – у античні часи. Давньогрецькі філософи та лікарі не тільки повідомляли про відмінності між людьми, що передаються спадково, але й формулювали теоретичне обґрунтування цьому явищу. Так Гіппократ, спираючись на власні спостереження, стверджував, що людина передає своїм нащадкам як нормальні,

так і патологічні риси. Це твердження лягло в основу теорії пангенезу, яку розвинув Арістотель [14]. Платон у своїй праці «Політика» оцінював вплив співвідношення фізичних і психічних якостей батьків на майбутнє потомство, а Демокрит вважав, що природні задатки є менш вартісними у порівнянні з вправами та тренуваннями [57;23].

Очевидно, аналіз природних явищ на основі емпіричного підходу призвів до дослідження в неорганічній та органічній природі. Іспанський вчений Меркадо у праці «Спадкові захворювання» підтримує теорію Арістотеля, але вносить істотні зміни. Він вважає, що основні якості майбутньої дитини визначаються генотипами обох батьків [60]. Почергово висувалися нові гіпотези і нові твердження з цієї проблеми, суперечки точилися між ученими протягом століть і завершилися лише після циклу проведених експериментальних досліджень.

На початку XVIII ст. проблема впливу спадковості та середовища досліджувалася медиками. Так, зокрема, медична література того часу містить праці, присвячені дослідженням спадкових хвороб. Аналіз публікацій свідчить, що вчені достатньо точно, за цілим рядом ознак, визначали певні захворювання як спадкові. Англійський вчений XVIII ст. І. Адамс, автор «Трактату про передбачувані спадкові якості хвороб», вказує, що деякі захворювання розвиваються тільки під впливом зовнішніх факторів. Таким чином на "донауковій" стадії розвитку генетичної науки уже була закладена проблема співвідношення спадковості та середовища, біологічного та соціального.

У психології розвитку вказаною проблематикою займався Ф. Гальтон. У праці "Спадковість таланту і характер" він припускає, що фізичні дані людини можуть успадковуватися [39]. Схожа позиція у вченого була і стосовно здібностей та характерологічних якостей, у розвитку яких підкреслювалася роль соціального середовища.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки проблема співвідношення біологічного і соціального у становленні особистості не втрачає актуальності. Вона розглядається як з позиції теоретичних розробок (А.

Анастасі [7] , Б. Ломов [77]), так і з позиції експериментальних досліджень (І. Іскольдський [54], І. Равич-Щербо [102], В. Семенов [115], Є. Мухаматуліна [86]). Найбільш доцільним для експериментального дослідження природних передумов індивідуальності є аналіз ролі соціально-психологічних детермінант у особистісному розвитку близнюків. Як в теоретичному, так і в експериментальному плані розглядається роль соціальних і біологічних факторів; актуальності взаємодії обумовлених соціальних впливів і генотипу та їх місця у формуванні певних психологічних утворень; можливості впливу середовища на генотип, її "перекриття" чи "стимуляція".

Для детального вивчення сутності проблеми варто, в першу чергу, розвести поняття "спадковість" та "середовище". З огляду на позиції ортодоксальної психології поняття "спадковості" розглядається як здатність організму повторювати у ряді поколінь подібні типи обміну речовин і індивідуального розвитку в цілому і зводиться до визначення генотипу як сукупності всіх генів, генетичної конституції організму [104;21]. Уточнюючи визначення, М. Єгорова вважає, що генотип вміщує у собі інформацію про історичне минуле, а також пов'язану з ним програму індивідуального розвитку людини [42].

Ми вважаємо, що генотипові фактори забезпечують, здебільшого, реалізацію видової генетичної програми, а в результаті взаємодії із факторами середовища утворюється фенотип, як сукупність всіх ознак і властивостей особистості, що розвинулись у онтогенезі шляхом взаємодії генотипу та середовища. Кожну секунду свого життя людина перебуває під впливом середовища, що представлено суспільними, матеріальними та духовними умовами її існування. Вплив може бути короткотривалим (хвороба) чи постійним (безперервна взаємодія із близькими людьми) [41].

Генотип у розвитку людини виконує подвійну функцію. По-перше, генетичні чинники типізують розвиток, тобто забезпечують реалізацію видової генотипової програми. Такі єдині для всієї людської популяції особливості, як тілесна організація, універсальність руки, прямоходіння, здібність до

вербальної комунікації виникли у результаті дії стабілізуючого відбору і є результатом антропосоціогенезу. У житті кожної людини ці ознаки реалізуються завдяки дії генетично закріпленої програми розвитку, порушення якої призводить до виникнення патології.

Фундація незмінних ознак виду, що детермінуються генетичною програмою і не мають індивідуальної мінливості, складає так звану консервативну спадковість. Друга функція генотипу – це індивідуалізація розвитку. Генетиками встановлений величезний поліморфізм, що визначає індивідуальні особливості людей. Підраховано, що кількість потенційних варіантів людського генотипу складає 3×10^47 , а кількість людей на Землі – всього 7×10^{10} . Таким чином, можна стверджувати, що кожна людина – це унікальний генетичний експеримент, який не буде ніколи повторений.

Оскільки переважна більшість психологічних характеристик володіє добре вираженою континуальною мінливістю, є підстави вважати, що в їх формування може вносити певний внесок і генетичний поліморфізм. Інакше кажучи, своєрідний у кожному конкретному випадку фенотип будь-якої психологічної ознаки може бути результатом не тільки унікального життєвого досвіду, але й унікальної генетичної конституції. Таким чином, у процесі аналізу генетичної детермінації розвитку людини слід виділяти два відносно незалежних аспекти: формування нормативних (універсальних, загально-видових) закономірностей розвитку і становлення індивідуальних особливостей. Однак, хоча формування органів і функціональних систем дитини у процесі ембріогенезу перебуває під контролем генотипу, фактори зовнішнього середовища не менш важливі. Хоча плід і відносно добре захищений від багатьох шкідливих впливів і одержує через плаценту все необхідне йому для існування, проте (особливо на початкових етапах розвитку) багато чинників, що впливають на материнський організм, також впливають і на зародок (іонізуюче випромінювання, алкоголь, нікотин, антибіотики і ін.). У пренатальному періоді розвитку є критичні періоди, особливо чутливі до зовнішніх впливів. Виділяють два такі періоди: перший включає початок

впливів: у цей час відбувається закладка всіх найважливіших органів і несприятливі дії в цей період частіше призводять до загибелі зародка. Під час перебігу другого критичного періоду (з 4 по 7 тиждень) відбувається подальший розвиток всіх органів. У цьому випадку шкідливі дії можуть привести до народження дитини з різними фізичними вадами. Важливим є факт, що однакові фізичні вроджені дефекти можуть бути пов'язані як із пошкодженням генетичних структур, так із дією несприятливих зовнішніх факторів [44].

Поняття "середовище" можна визначити через використання певних соціальних критеріїв – внутрішньоутробне середовище і виховання; ускладнення під час вагітності й вибір їжі; емоційна взаємодія з іншими людьми та інтелектуальна атмосфера; середовище, яке сприймається пасивно й утворюється у процесі власної активності та у спілкуванні. Середовище, як фактор розвитку індивіда (оточуючі людину суспільні, матеріальні і духовні умови її існування), знайшло широке наукове відображення у працях Г. Костюка та ін. Позиція саме цього вченого суттєво відрізнялася від попереднього усталеного бачення проблеми представниками біогенетичних теорій (В. Штерна, Ст. Холла, К. Бюлера).

Зауважимо, що поняття середовища і генотипу не можна розглядати окремо, оскільки, як зазначає Н.Бернштейн [18], організм людини постійно перебуває у процесі взаємодії зовнішнього та внутрішнього середовища. Від того, як відбувається ця взаємодія, залежить специфіка становлення особистості. Зрозуміло, що можливість корекції зовнішнього (соціального) середовища допоможе реалізуватися аномальній генетичній програмі, і навпаки, без сприятливого середовища неможлива оптимальна реалізація нормального розвитку [104].

З появою нових методів дослідження, значно розширилась система знань про генетичні та соціальні впливи на фенотипову різноманітність психологічних ознак. Ці дослідження реалізуються переважно шляхом використання близнюкового методу, де здійснюється порівняння близнят, а

постулатом для цього є схожість умов середовища для монозиготних і дизиготних близнюків. На сьогоднішньому етапі накопичено матеріали наукових досліджень, які свідчать, що у монозиготних близнюків своє власне специфічне середовище, що може вплинути на внутрішньопарну схожість близнюків. Але проблема дослідження близнят реалізується перш за все через розкриття поняття "близнята". Слово "близнюк" стосовно ознак живих істот історично вказувало на їх схожість або одночасну появу [22]. Тому під назвою "близнята" розуміють одночасне народження двох чи більше дітей. На думку І. Канаєва [60], близнюки – діти однієї матері, що розвивалися і народилися більш-менш одночасно. Вперше визначення цього поняття констатовано в середині XVII ст.. "Універсальний лексикон всіх наук та мистецтв ...", виданий в Лейпцигу, трактує означене поняття так: "Близнята – це двоє дітей, які з'являються на світ із материнського лона шляхом пологів, тобто двоє дітей з однієї вагітності..." [22]. Цікавість до означеної проблеми пояснюється, передусім, такими особливостями пре- і постнатального розвитку близнюків, які можуть призвести до помітних похибок в оцінюванні відносної ролі спадковості та середовища в детермінації психологічних ознак. Так, за даними М. Єгорової [45; 54-55], виділяються три взаємодоповнюючих фактори, що визначають індивідуальний розвиток близнюків:

- пренатальні конституційні відмінності;
- ставлення батьків до цих відмінностей;
- взаємозв'язок між близнюками.

Стосовно поданого твердження існує два наступні судження:

- пренатальні і натальні умови визначають вплив на формування негенетичних відмінностей, які можуть зменшувати внутріпарну схожість фенотипів і занижувати оцінку спадковості. (за даними С. Гіффорд);
- пренатальні відмінності в нормі не вносять значних похибок в оцінку успадкування психологічних ознак (за даними К. Штерн) [137].

Значною мірою невідповідність постулату відбувається за третьою ознакою – рівності середовища для монозиготних та дизиготних близнюків, тобто в основу покладались особистісні взаємодії близнюків.

Індивідуальна відмінність у близнюків може розглядатися з позиції взаємодії близнюків та їх батьків, опосередкованого впливу оточуючих, спілкування самих близнюків. У процесі вивчення психології близнюків вчені-психологи аналізують три фактори схожості [45]:

- 1) схожість, що формується у результаті впливу середовища;
- 2) схожість на основі ідентичного генотипу;
- 3) несхожість, породжена розподілом ролей у парі;

Деякі вчені [151, 156] додають ще один фактор, який має значний вплив на розвиток близнят – специфічну соціальну ситуацію, що може породжувати як схожість, так і несхожість монозиготних близнюків.

Варто розглянути два важливих фактори соціального середовища близнюкової пари – ставлення батьків до діади і внутрішньопарні взаємостосунки. Зазначимо, що в цьому випадку такий фактор впливу середовища як взаємодія близнюків із батьками часом є визначальним як для виникнення близнюкової ситуації, так і для усунення останньої. Аналізуючи роботи Х.Літтон, М.Аллен, [54] та результати власних спостережень, ми приходимо до висновку, що батьки найчастіше реагують на відмінності між близнюками, а не створюють їх.

Прийнято вважати, що феноменальна схожість МЗ близнят є не лише фізичною, а й психологічною. Таке однозначне твердження викликає щодо ДЗ пари та відповідно, ставлення їх батьків. З огляду на сучасні дослідження виникає гіпотеза, що ставлення батьків до МЗ пари з метою підкреслення зовнішньої схожості веде до підсилення вже існуючої внутрішньої, формуючи конвергентний розвиток діади. Водночас для ДЗ пар більш характерним є дивергентний розвиток.

1.2. З історії дослідження близнюків: зарубіжний та вітчизняний досвід

Близнюки як дивовижне явище завжди привертали увагу людей. Їх надзвичайна схожість між собою дивувала і викликала інтерес як у пересічних людей, так і у вчених різного спрямування.

У давні часи знаходимо відомості про близнят у міфах, легендах, казках. У різні епохи і в різних культур та народностей спостерігається доволі суперечливий підхід до одночасно народжених від однієї матері дітей [60]. Як рідкісне і дивовижне явище в людському суспільстві, близнята ще в давнину слугували предметом страху і захоплення. У східних міфах та релігіях вони виступають у ролі суперників чи союзників. Так, у древньому Єгипті існував культ близнюків-божеств: Осіріс (бог ремесел) та Ісіда (богиня врожайності), а у древньому Ірані Ормузд (бог світла) і Аріман (бог темряви) – близнюки-протилежності. Також відомі культи божественних близнят в древньому Китаї – Хе-Хе та Ершань, а в древній Індії існував культ близнюків-союзників Асвінів, божеств вранішньої зорі. У Древній Греції про близнюків існувало безліч міфів та легенд. Найбільш відомі із них розповідали про Аполлона і Артеміду – божеств Сонця та Місяця; Кастора і Поллукса (Діоскури) – добрих божеств, помічників мореплавців. Останні настільки завоювали собі популярність, що були увічнені в образі сузір'я Близнят. Їх культ став надбанням усієї древньої Греції, а пізніше поширився і у Римі. Близнят уявляли у вигляді пари вершників, підкорювачів коней. Ці статуї до сьогодні збереглися у Римі. Їх зменшені копії розміщені на площі Декабристів у Санкт-Петербурзі [57].

Монозиготних близнят Діоскурів зобразив Леонардо да Вінчі у відомій картині "Леда". За одним із міфів, спартанська цариця Леда була полонена Зевсом, що з'явився їй у вигляді лебедя. У Леди народилося дві пари близнят, Діоскури і Олена Прекрасна із сестрою Клитемнестрою. За іншими даними, один із близнят Кастор був сином Тіндарея, а Поллукс сином Зевса. Таке уявлення про походження близнят від двох різних батьків зустрічається і у інших народів, чим, можливо, пояснювалися виражені відмінності між ними. У

російській культурі ми зустрічаємо прототипи Діоскурів – святі близнюки Кузьма та Дем'ян, Флор та Лавро. Кожна з пар святих є покровителями людей, цілителями-лікарями. У християнській релігії теж згадується пара близнят – Ісав та Яків – повна протилежність один одному .

Часто міфічні герої-близнята показані зовні дуже схожими, але психологічно – різними. Фіванські герої Амфіон і Зет є уособленням протилежностей: Амфіон – спокійний, стриманий, був великим музикантом, а Зет, його брат-близнюк, навпаки, був грубіяном і задирою, а також мисливцем. Цікава символіка цієї пари: Амфіон зображений із лірою, а Зет – з палицею та мисливським собакою. Близнюками-протилежностями є боги-вітри – Борей та Зефір, Геракл та Іфікл, герої античних міфів, Ромул і Рем, засновники Риму і тд. [57].

Очевидно, найбільш ранні міфи про близнят з'явилися у той період, коли люди ще не уявляли собі можливості народження двох дітей відразу і вважали це явище не властивим людині. Ці уявлення лягли в основу низки так званих зооморфних міфів, де в народженні близнят вбачалася участь різних тварин. Тому у багатьох народностей існував звичай вбивати близнят відразу після народження [22].

Варто зауважити, що не лише в міфах збереглися позитивні чи негативні ставлення до близнят. У давні часи і в сучасних народів, що перебувають на низькому соціокультурному рівні, існує суперечливе ставлення до цього феномену. Так, у аборигенів Південної Америки народження близнят вважалося поганою прикметою. Це було доказом зв'язку жінки із «темними» силами. У племенах Японії жінку, що народжувала близнят, виганяли, побоюючись, що вона може заразити інших. Самих же близнят або молодшого з них вбивали [22]. Подібне ставлення до близнят підтверджується багатьма археологічними знахідками. На початку XIX ст. під час розкопок у Західній Африці був знайдений глиняний посуд із залишками покинутих близнят.

Відомо, що існували народності, де ставлення до близнят було більш позитивним. Наприклад, у інків хлопчиків-близнюків вважали синами бога

Блискавки і їх наділяли всілякими привілеями. У деяких африканських племен існував ритуал, що охороняв близнят та їх родичів. Мати близнят отримувала подвійні подарунки, з нею два рази віталися, для того, щоб жоден з близнюків не вважав себе ображеним.

Наділення близнят надзвичайними властивостями характерне для багатьох народів Африки, Південної Америки, Росії. Очевидно, основа сучасних уявлень про близнят своїм корінням сягає донаукового бачення їх походження. Щ. Штернберг [57] вважав, що люди, які перебувають на низькому рівні розвитку (гіляки, айни, зулуси), сприймали народження близнюків як надзвичайне явище, оскільки вважали, що у звичайних людей одночасно може народитися лише одна дитина. Якщо дітей двоє, то відповідно має збільшуватися кількість батьків. Другим "батьком" може бути, наприклад, добре чи зле божество, яке приходить до обраної ним жінки в образі тварини, наприклад, Зевс з'явився Леді в образі лебедя, а Європі – в образі бика. Якщо божество вважалось добрим, то і близнята, відповідно, були наділені схожими якостями і обожествлялися. Але коли вірили, що батьком одного з близнюків був злий дух, то дітей (одного чи обох) убивали разом з матір'ю [22].

Наукове вивчення близнят розпочалося ще в Древній Греції. Вже у 5-4 ст. до н.е. філософи Демокріт та Емпедокл намагалися пояснити походження близнят. Гіппократ зробив свій внесок у науку про близнят у вигляді передбачення сучасних уявлень про процес появи та розвитку близнят. Суттєвий внесок у становленні наукового бачення явища близнюковості мала робота Арістотеля "Про виникнення тварин", у якій він намагався розкрити причину появи близнюків. Проте погляди, що були викладені в цій праці, зводилися здебільшого до пояснення виникнення подвійних вад розвитку [58].

У середні віки, коли наукові погляди пригнічувалися інквізицією, самі близнята і їх матері жорстоко переслідувалися. Епоха Відродження ознаменувалася піднесенням наукового інтересу до близнят, але теж лише з приводу незвичних трансформацій – з'єднаних між собою близнят. У XVIII ст. у Росії навіть з'явився музей з подібними експонатами – Кунсткамера.

Починаючи із XVI ст., розвиваються нові наукові погляди у галузі ембріології (У. Гарвей, 1651) і засновується тератологія – наука про вади розвитку (Р. Реомюр, 1751, І. Жоффруа Сент-Ілер), до якої і зводиться вивчення близнят на той час. Зокрема, російський вчений К. Вольф вважав, що близнята утворюються шляхом роздвоєння одного організму, і що таким же чином виникають і подвійні вади. Цю думку підтримував також знаменитий російський ембріолог початку XIX ст. К. Бер. Він вивчав живих малят-близнят, з'єднаних голівками (краніопагів), використовуючи порівняльний метод. Подальші дослідження близнят велися з точки зору ембріології, тератології та медицини. Так Етьєн та Ісідор Жоффруа Сент-Ілер (1837) досліджували з'єднаних близнят і стали основоположниками науки про вади розвитку – тератології [57].

На початку XIX ст. анатомічні та ембріологічні описи близнят змінюються експериментальними дослідженнями. Багато вчених намагалися експериментально створити близнят, зокрема це вдалося Х. Дриш (1891), І. Шульце (1894), Ф.Шпеман (1893) на амфібіях[57].

Досягнення в галузі ембріології та мікробіології дозволили пояснити походження двох типів близнят – МЗ (монозиготні) і ДЗ (дизиготні), яке довгий час було припущенням. Вивчення близнят набуло методологічного значення для розвитку інших галузей. Значний внесок у розробку означеної проблеми зробив Ф. Гальтон (1875). У 1876 році він опублікував статтю «Історія близнят як критерій впливів спадковості та оточуючого середовища». Вважаючи монозиготну пару спадково ідентичною, він всі внутрішньопарні відмінності автоматично відносив до впливів середовища. З цього періоду близнюкову пару стали розглядати як модель для досліджень взаємодії спадковості і середовища, а вченим був запропонований «близнюковий метод» [57]. Також Ф. Гальтон був першим ученим, який збирав приклади подібності в захворюваності близнюків. За його спостереженнями, майже у третини зі ста близнюкових пар перебіг захворювань був схожим, також близькими виявилися час і причина смерті. Трактуювання вченим цього явища було явно генетичним, що помітно з

наступного уривку, написаного ним у 1876 р.: «Постійний і безжальний рух прихованих слабостей нашої конституції через хвороби до смерті болісно виявляється ... в історіях близнюків. Ми дуже схильні дивитися на хворобу і смерть як на випадкові події, ... не дивлячись на факт постійної схожості хвороби у двох близнюків, який говорить про те, що хвороба і смерть – це необхідні етапи у звичній послідовності органічних змін, що починаються з народження...» [39; с.299].

З часів Ф. Гальтона, історії хвороби стали звичайним предметом наукового дослідження близнюків. Найвидатніший внесок у накопичення таких даних вніс професор Л. Гедда і його співробітники, які зібрали тисячі прикладів синхронного перебігу серцево-судинних, ендокринних, респіраторних і нервових захворювань у близнят.

Результати, отримані Л.Геддою і іншими дослідниками, підтверджують генетичну точку зору, яка зв'язує події життя з генотипом індивіду. Цей зв'язок особливо помітний в дитинстві, коли показники фізичного розвитку і поведінки швидко змінюються [130, 145].

На початку ХХ ст. розпочався справжній бум у вивченні близнят у Росії. У Москві та Петербурзі відкривались наукові центри, видавалися журнали, присвячені проблемі спадковості та поведінки. Видатні вчені-психологи того часу Г. Челпанов, О. Лурія [78] брали активну участь у роботі психогенетичних центрів. Однак, у 30-х роках у результаті політичних репресій, усі дослідження були закриті, а сама психогенетика як наука була заборонена. Проте вчені багатьох країн світу продовжували інтенсивно вивчати близнят. Такі дослідження велися, зокрема, Н. Фершюером [155] та його школою в Німеччині; Г. Ньюменом, Л. Гезеллом [40] в США, Л. Геддою в Італії [144].

На початку 70-х років у Росії йде активне відродження психогенетичної науки. В 1972 р в Інституті загальної та педагогічної психології АПН СРСР на базі лабораторії диференційної психології та психофізіології створюється перша в країні лабораторія для дослідження ролі фенотипічних та середовищних факторів у формуванні психологічних і психофізіологічних

характеристик. У середині 80-х років вказана лабораторія розпочала лонгітюдне дослідження близнят, використовуючи близнюковий метод [43].

В Інституті Грегора Менделя в Римі більше 40 років існує кафедра вивчення близнят. Вчені займаються проблемами дозрівання і старіння організму та проблемами спадкових захворювань. З їх ініціативи в 1974 році в Римі був організований Всесвітній конгрес вчених, що займаються вивченням близнят. На конгресі в Єрусалимі (1980) було розглянуто широкий спектр проблем, що стосувалися близнят, серед них: походження та поширеність близнят; формування та особистісний розвиток; дослідження темпераменту; використання близнюкового методу в фізіології та антропології; вивчення близнят у клінічних дослідженнях; ембріологія близнят; хвороби серця; куріння, алкоголізм та наркоманія; генетика поведінки; значення вивчення близнят для біохімії та фармакогенетики; аналіз відомостей про близнят; проблема багатоплідної вагітності [130].

У 1985 році побачили світ праці В. Фрідріха, де детально описано особливості фізичного та інтелектуального розвитку близнюків у дитячому та юнацькому віці, порівнюються дизиготні та монозиготні близнюки. Центральне місце автором відведено аналізу впливів соціальних і біологічних факторів на формування особистості [130].

Значний інтерес для дослідників становить статистика появи близнюків на світ [108]. Тенденція до народження близнят неоднакова в різних країнах. Наприклад, у представників народності йоруба в Нігерії на частку близнят припадає 3 відсотки народжень, тоді як у інших представників негроїдної раси – 1,7 відсотка, у європеїдної – 1 відсоток, у монголоїдної – 0,5 відсотка. Можливо, своєю появою на світ у народності йоруба близнята зобов'язані місцевому різновиду ямсу. Цей овоч, їх основний продукт харчування, містить високу концентрацію речовини, за своїм хімічним складом схожого з жіночим гормоном естрогеном, який може стимулювати вироблення інших гормонів — гонадотропінів. У сукупності дія цих речовин, як вважається, сприяє виділенню більш ніж однієї яйцеклітини з яєчника.

Всього за загальною статистикою народжується 1 пара МЗ - близнюків на 250 новонароджених. Дизиготні близнюки народжуються у 2 рази частіше. Можуть бути напівідентичні близнюки, коли розподіл клітини відбувається до запліднення, тому діти мають тільки половину загальних генів – материнські. Бувають також дизиготні близнюки від різних батьків. Якщо нова яйцеклітина відділяється після того, як перша вже встигла за місяць розвинути в ембріон, то друга може бути запліднена під час наступного статевого акту. По суті, це зведені діти, оскільки у них одна мати й різні батьки. [49]

Однозначно на сьогоднішній день стверджувати складно, однак існує статистика про зниження частоти народження близнят майже у всіх індустріальних країнах. З іншого боку, судження про те, що в навколишньому середовищі щось впливає на народження близнят, належать швидше до здогадів. Проте науковцям відомі цікаві факти. Так, маленьке індійське поселення Кандаллур прославалося на всю країну як «Село близнят». Тут проживають сімдесят пар двійнят. І з кожним роком близнят народжується все більше. Вчені не можуть знайти пояснення такому феномену. Існує й штучно створене місце концентрації близнят – Твінзбург у штаті Огайо. У цьому місті проводиться щорічне свято, куди вже двадцять років підряд з'їжджаються близнюкові пари різного віку. В Україні у Виноградовському районі Закарпатської області є село Велика Копаня, де кожна друга сім'я має близнюків. Велику Копаню також називають українською столицею близнят.

Описано ще цікавий феномен, який був названий “синдромом зникаючого близнюка”. Обстеження, проведене за допомогою ультразвуку, показує, що до п'ятого місяця вагітності у 70 відсотках випадків від двох ембріонів залишається тільки один. Очевидно, багато “одиначних” дітей зароджуються як близнята. Це може підтвердити припущення, що смутна туга за якимось “двійником”, яку відчувають багато дітей, має під собою певну біологічну основу. Вважається, що подвійне зачаття має місце не менше, ніж в 20 відсотках випадків, а зовсім не в 1 з 90, як про те можна судити за статистикою народжуваності. Ембріон може зникнути у двох випадках: а)

плацента поглинається організмом матері; це ніяк не позначається на близнюку, що вижив; б) сам ембріон може також “поглинути” свого брата, зберігаючи в собі залишки загиблого близнюка ще протягом довгих років після народження [49].

На сьогоднішній день дослідження близнят і пов’язаних з ними проблем, ведеться багатьма провідними вченими світу. Так, зокрема, над проблемою генетичних основ складної поведінки у людини працювали І. Сависько, Р.Пломін [147] та ін. В експериментальних близнюкових дослідженнях проводиться комплексний аналіз формування складних поведінкових ознак у людини, аналіз особливостей поведінки та вплив на них генетичних та соціальних факторів. Досліджуються методологія генетичної психології (С.Д.Максименко), психологія індивідуальних відмінностей, вікові і генотипово-соціальні співвідношення в показниках IQ близнюків (М.Єгорова); детермінанти індивідуальних особливостей когнітивних характеристик і психологічна структура діяльності близнюків (Н.Зирянова, С.П’янкова); вплив соціально-психологічних факторів на індивідуальні особливості близнюків і їх внутрішньопарну схожість за психологічними параметрами (І.Іскольдський); онтогенетика індивідуальності людини (Т.Марютіна); індивідуальні особливості потенціалів мозку і роль генотипу у їх формуванні (С.Малих), порівняльний аналіз мисленнєвої діяльності у близнюків (Є.Мухаматуліна); феноменологія розвитку і буття особистості (В.Мухіна); аналіз динаміки впливів середовища в близнюкових дослідженнях (С.Малих, Л.Куравський); аналіз впливів середовища на формування характерологічних особливостей близнюків (В.Фрідріх).

Над проблемою аналізу генетичних факторів працюють (Rietveld, Dolan) (2000), Simonoff, Elander(1998), Mc Gue Matt (2000) та ін. У своїх працях вчені аналізують природу факторів, що визначають стійку антисоціальну поведінку; досліджують генетичні фактори, які визначають специфічні когнітивні можливості дітей.

У медичній галузі системно досліджують ідентичних монозиготних близнят Д. Стівен (Foley Debra Aqgen Steven) (2001), Т. Імамура Акіта (Tsujita Takahiro Imamura Akita) (1998) та ін. Вченими, зокрема, досліджуються відхилення у психіці дітей, їх генетичні передумови.

Класичними є дослідження близнюків за допомогою близнюкового методу в його основному варіанті (порівняння близнюків із однонародженими дітьми), з метою виявлення у дітей властивих лише їм особливостей, зокрема, своєрідності формування самосвідомості у близнюків і дітей-погодків (М. Антонєць, Л. Сергієнко); виявленням ролі середовища і спадковості у формуванні індивідуальності людини (І. Равич-Щербо); установленням природи міжіндивідуальної мінливості якісних особливостей емоційності (В. Семенов); обґрунтування витоків індивідуальних відмінностей людини (Н. Талізіна). Варто зауважити, що і дотепер у психогенетиці та психології розвитку найбільш валідним інструментарієм у дослідженні дітей з однаковим генетичним кодом є близнюковий метод.

Окремою площиною досліджень можна виділити лонгітюдні зрізи, де спостереження та експеримент займають тривалий період часу. Найбільш відомі – це Австралійське близнюкове дослідження, вибірка якого складала близько півтори тисячі близнят, рідних та двоюрідних братів і сестер. Була проведена комплексна діагностика середовищних особливостей розвитку, специфіки поведінки, визначення інтелектуальних характеристик. Метою дослідження була перевірка твердження, що особливості соціального середовища близнят не співпадають з особливостями середовища сибсів (звичайних братів і сестер). Луїсвільське близнюкове дослідження мало вибірку близько п'ятисот пар і тривало 15 років. Метою дослідження був порівняльний аналіз показників інтелекту у близнят і сибсів.

Московське лонгітюдне дослідження (1986 – 1999 рр.) передбачало спостереження розвитку дітей від старшого дошкільного до старшого шкільного віку. Досліджувались когнітивні характеристики, зокрема, психометричний інтелект, креативність і когнітивні стилі, а також показники

особистісної сфери – якості темпераменту та диспозиційні риси особистості. Проблема, що була покладена в основу експериментальних досліджень, стосувалася внеску генотипових і соціальних факторів у між індивідуальну варіативність психологічних характеристик; змін співвідношення генотип – середовище з віком; ролі генотипових і середовищних впливів у збереженні з віком структури зв'язків психологічних характеристик [44]. Як лонгітюдне дослідження слід вважати працю В. Мухіної (1969), яка досліджувала проблеми генезису особистості та, зокрема, близнюкову ситуацію на одній парі близнюків-хлопчиків, зробивши значний внесок у психологію розвитку особистості [88].

Зазвичай, тільки лонгітюдні дослідження можуть показати, як вплив генів і середовища змінюється з віком, а також дати відповідь на питання про те, чи обумовлено збільшення впливу спадковості проявом нових, додаткових генетичних чинників, що починають функціонувати у міру дорослішання дитини або ж відбувається ампліфікація вже існуючих генетичних впливів.

Систематизувавши і узагальнивши теоретичний і практичний досвід дослідників близнят того часу, ми бачимо, що вчені виокремлювали проблеми фізичного і психічного розвитку людини. Результати досліджень, отримані на основі вивчення фізичних ознак, переносилися на особистісні характеристики та інтелект. Таке вирішення проблеми призвело до ігнорування соціальної ситуації розвитку людини, що в свою чергу спричинило до неадекватного розуміння закономірностей становлення особистості.

Підсумовуючи загальний огляд проведеної дослідницької роботи, слід відмітити що питанням спадковості психологічних особливостей людини протягом сторіч займалися багато вчених, зібрано значний експериментальний матеріал і розроблено надійний методичний апарат, але проблема і на сьогодні достатньо актуальна. Питання співвідношення генотипу і середовища вченими розглядається у медичному, генетичному та психологічному контекстах, кожен з яких переслідує відповідну мету.

1.3. Сутність феномену «близнюкова ситуація» як соціально- психологічної детермінанти розвитку близнят

Розглядаючи принцип детермінізму з позиції матеріалістичної психології можна прослідкувати фіксацію причинневої зумовленості психіки і включення її в зв'язки і відношення об'єктивних явищ, що існують поза суб'єктом. Виходячи з цього – психологічні детермінанти – це фактори, які обумовлюють (визначають) те чи інше психологічне явище, зокрема, особистісний розвиток підлітка. Але психологічні фактори ми можемо розглядати лише в поєднанні з соціальними, в контексті «природа - середовище». Одним із визначальних факторів особистісного розвитку є соціальна ситуація – специфічна для кожного вікового періоду система соціальних взаємин суб'єкта, відображена в його переживаннях і реалізована ним у діяльності з іншими людьми [37]. Поняття введене Л.Виготським як одиниця аналізу динаміки розвитку дитини – сукупності законів, що визначають появу й зміни у структурі особистості дитини на кожному віковому етапі. Це поняття було спрямоване на подолання уявлень про середовище як чинник, що механічно визначає розвиток особистості.

Уявлення про соціальну ситуацію розвитку у вивченні дитинства дозволяють органічно вписати онтогенез особистості дитини в соціально-історичний контекст. Соціальна ситуація розвитку обумовлює спосіб життя дитини, її соціальне буття, в умовах якого з'являються нові властивості і психічні новоутворення особистості. Як продукт вікового розвитку, новоутворення формуються до кінця вікового періоду і призводять до перебудови всієї структури свідомості дитини, до змін системи її ставлень до світу, інших людей, до самої себе. Поява новоутворень - особливий знак розпаду старої соціальної ситуації розвитку і складання нової, що супроводжується віковими кризами.

Соціальна ситуація розвитку є історико-культурним аспектом життєдіяльності суб'єкта в суспільстві, що включає:

- об'єктивні умови онтогенезу і соціогенезу - соціальні, політичні, економічні, правові фактори розвитку особистості;
- соціальний статус дитинства - історико-культурні і хронологічні характеристики дитячого віку в даному суспільстві;
- соціальні ролі, які реалізують загальну соціальну позицію дитини - систему її ставлень до умов, статусу, ролей, яка виявляється в установках, готовності до ухвалення цінностей і очікувань референтної для неї групи [37].

Досліджуючи близнюків періоду дорослішання, вчені часто спостерігають явище особливої соціально-психологічної ситуації близнюкової пари. Близнюки, маючи ідентичний генотип, перебувають на одному щаблі фізичного і, в більшості випадків, психічного розвитку; а постійний міжособистісний контакт формує спільний життєвий досвід, що призводить до виникнення специфічного соціального простору – *близнюкової ситуації*. Основними характеристиками цього явища є дві суперечливі тенденції: до ідентифікації зі своїм близнюком та, навпаки, до індивідуалізації кожного члена пари. В одному випадку, постійний контакт близнят, спільні умови розвитку, сприйняття їх як пари – призводить до усвідомлення себе спочатку членом пари і тільки потім – окремою особистістю сприяє виникненню специфічних умов розвитку самосвідомості, прихильності і, як результат, – взаємодентифікації та взаємозалежності членів діади. Друга надає перевагу індивідуального розвитку кожного близнюка та усвідомленню його самостійним суб'єктом діади, що у крайніх випадках може призвести до виникнення у них розподілу соціальних ролей, і як результат – дивергентному шляху розвитку та яскраво виражених конфліктних стосунків близнюків. Вперше цей феномен описав французький вчений Р.Заззо у 1967 році, досліджуючи когнітивну сферу монозиготних близнюків [126, 156].

Р.Заззо, Х. фон Браккен, визначаючи поняття близнюкової ситуації, описували феномени як гармонійних, так і дисгармонійних стосунків близнят як елементів близнюкової ситуації [102]. На думку вчених, так звана «реакція

близнюковості» має першочерговий вплив на формування самосвідомості близнюків. Це пов'язане з тим, що при становленні особистості близнят головною проблемою є подолання тісного міжособистісного зв'язку, виокремлення власного "Я" із раніше сформованого спільного "МИ". Це явище більш притаманне МЗ близням, так як вони дуже схожі. Як свідчить Р.Заззо, МЗ близнята дворічного віку не впізнають власного відображення у дзеркалі, вважаючи що бачать свого близнюка [130; 96]. Якщо до цього додати постійне перебування разом, ставлення оточуючих до пари як до абстрактного «близнюки», однаковий одяг, речі і т.д., то ми побачимо, що все це значно утруднює процес індивідуалізації близнюків, що, у свою чергу, веде до взаємної ідентифікації. Таке явище призводить до ще більшого зближення близнюків, взаємозалежності, а часто і до нівелювання будь-яких відмінностей між членами близнюкової діади. Першочергово це буде стосуватися особистісних характеристик близнюків, але може зачіпати також інтелектуальний розвиток [122].

Деякі дослідники (Э.Джозеф Ж.Террі) відносили до розуміння близнюкової ситуації взаємодію між ідентифікацією та індивідуалізацією членів пари. Диференціація членів близнюкової пари є наслідком рольового поділу. На їх думку, дивергентний тип розвитку характерний для пари, в якій встановлені чіткі рольові норми. За результатами дослідження Х. фон Браккена, існує такий розподіл ролей у парі [102]:

- представництво пари в оточуючому її світі;
- домінування всередині пари;
- внутрішнє представництво, де один із близнюків ніби вважається "сумлінням пари" (Браккен 1969).

Ці функції може виконувати або один і той же близнюк – лідер, або кожний з близнюків у різні часові періоди. Згідно цього виділяють два типи рольових стосунків у парі: відносини домінантності – підпорядкування за типом "лідер - підлеглий", коли один з близнюків бере на себе активну роль, а другий більш пасивну, і стосунки реципрокності, коли явного лідера в парі

немає, або ж цю роль почергово виконують обидва близнюки. Чіткий розподіл ролей теж накладає відбиток на формування особистості в цілому, зокрема, на формування у близнюків індивідуальних особистісних характеристик. Але наявність чіткого розподілу ролей не заважає взаємній близькості членів діади.

Таким чином, принцип дії близнюкової ситуації загалом сформулюється так: чіткий розподіл ролей у близнюковій діаді за типом "лідер - підлеглий" підсилює психологічну відмінність між близнюками, у той час як специфічне формування їх самосвідомості веде до посилення прихильності один до одного, і як наслідок - до нівелювання відмінностей між ними [122].

Як свідчить В.Семенов (1982), близнюкова ситуація дотепер визначалася за такими параметрами, як зовнішня схожість та кількість часу, який близнюки проводять разом; реальними ж, на його думку, є параметри середовища МЗ, які значущі для формування визначеної досліджуваної якості [116].

«Близнюкова ситуація» вважається центральною «психологічною» детермінантою постнатального розвитку близнят. Вона грає одну з важливих ролей в емоційному, когнітивному, особистісному і соціальному розвитку близнят. О.Лурія називає це явище «своєрідною формою життя в парі». Її специфіка, за словами Р.Заззо, в тому, що близнята відчувають себе швидше членами пари, ніж окремими особистостями. У 1934 році Х. фон Бракен описав феномени гармонійного і дисгармонійного суперництва близнят між собою. Непомірна, некомпенсована ідентифікація себе зі своїм близнюком чи пари як особливої одиниці, яка призводить до відсутності особистої ідентичності, може стати причиною формування особистісних рис, що утруднюватимуть соціальну адаптацію і в дитинстві, і в дорослому віці [102].

За дослідженнями В.Фрідріха [130] – близнята МЗ майже завжди мають однаковий рівень розумового розвитку, однаковий життєвий досвід, однакове оточуюче середовище. Себе діти теж часто сприймають як одне ціле, вважаючи близнюка своїм продовженням. До них часто звертаються в безособовій формі «близнюки», ставлять схожі вимоги, здебільшого водночас обох заохочують і карають. Тому з раннього дитинства у них формується тісний емоційний

зв'язок, бажання підтримувати один одного, своєрідна залежність. Схожість їх характерів, інтересів, пристрастей, звичок у більш пізні періоди походить з перших років життя. Припущення деяких дослідників, що всі збіги в МЗ близнят являються вираженням лише ідентичної спадкової схильності, не знаходять підтвердження. Більш виразно тут проявляється вплив соціальної ситуації розвитку близнюків. Саме тому з допомогою близнюкового методу у варіанті методу близнюкової пари можна дослідити процеси індивідуалізації, впливи конкретних факторів середовища на формування певних психологічних якостей підлітків-близнюків [102].

Ми передбачаємо, що незвичність зв'язку близнюків один з одним може бути пояснена не тільки стосунками з оточуючими людьми, але й тим, що двоє дітей, які перебувають на одній стадії фізичного і психічного розвитку, а також постійно спілкуються між собою, мають ідентичний життєвий досвід, що реалізується у парному спілкуванні та взаємодії з близьким оточенням.

Х. фон Браккен [45] виділяє три моменти, які мають значення у взаєминах близнюків: час, який вони проводять разом (МЗ близнюки на відміну від ДЗ близнюків уявляються як «не розлий вода»), потяг ДЗ близнюків до відмінностей, суперництва, а МЗ близнюків до «одноманітності» і розподілу соціальних ролей в парах (МЗ і ДЗ близнюків) .

Розподіл ролей у парі, який має полярний характер, є одним із головних факторів розвитку індивідуальності близнюків-партнерів. Х. фон Браккен (1969) виділяє наступні ролі: лідера - коли один близнюк формулює думку пари, має вирішальний вплив на свого партнера; внутрішній представник, - коли один із партнерів є «совістю пари». На думку Х. фон Браккена, чим тісніший зв'язок між близнюками, тим сильніше розподіл ролей впливає на їхній розвиток, що помічається в МЗ парах більшою мірою, ніж у ДЗ [102].

Подібної точки зору дотримувалася А. Анастасі (1958), яка також виділяла роль представництва пари під час спілкування з оточуючими людьми. В одному випадку ці ролі виконує близнюк з більш розвинутим інтересом до

соціальних контактів – в іншому, близнюк схильний керувати парою і приймати рішення за обох [7].

Диференційний характер рольових стосунків, як відмічають дослідники близнюків [10, 28, 42, 43, 44, 51, 53, 54, 58, 61, 68, 76, 86, 87, 89, 93, 100, 115, 118, 130, 146, 148, 157], визначається розподілом ролей між членами пари, коли один близнюк бере на себе активну роль, а другий – пасивну (реципроктні ролі). Вони прийшли до висновку про залежність схильності до виконання тих чи інших ролей від відмінностей при народженні та від специфіки ставлення матері до кожного із близнюків.

Л. Колб і колеги [54] запропонували описати зв'язки термінами «інвертована ідентифікація», коли взаємна парна ідентифікація близнюків приводить до відсутності особистісної ідентифікації; «евертована ідентифікація» – проявляється, коли особистісна ідентифікація розвивається за рахунок того, що кожний член пари пов'язує себе з різними батьками (батьком чи матір'ю), чому сприяють конституційні відмінності близнюків і поведінка батьків у окресленні ролей кожного з них, що загалом і визначає стиль їх стосунків.

Більшість близнят, відповідно до їх стосунків один з одним, можна віднести до однієї з наступних категорій [113]:

- «тісно зв'язані»: це близнята, які поводяться так, ніби вони – одне ціле; оточуючі мають ставитись до них відповідно. Чим більше дитина схиляється до категорії «тісної прихильності», тим більш вразливою, залежною вона є у соціальному і емоційному плані, оскільки не може існувати без своєї пари. Буває, що такі діти не можуть пізнати себе в дзеркалі або на фотографії, не диференціюють імені. «Тісно зв'язаним» дітям може бути нелегко заводити друзів і навчатися в групі однолітків. Розлучення таких близнят може виявитися фатальним, особливо, якщо до цього у них не було досвіду розлуки;
- «у міру залежні»: такі близнята задоволені своїми взаєминами і вміють жити як в парі, так і окремо один від одного. «У міру залежні» близнята

здатні встановлювати добрі стосунки із спів-близнюками і в той же час розвиватися як окрема особистість з власними друзями й інтересами. Вони добре справляються з труднощами в школі, незалежно від того, чи навчаються вони разом із співблизнюком чи окремо. Вони також розуміють, що бути самостійним – зовсім не означає робити все не так, як спів-близнюк;

- «крайні індивідуалісти»: цих близнят настільки обтяжують їх взаємостосунки, що вони доходять до бійок і повного заперечення своєї «близнюковості», іноді стаючи протилежністю один одному, щоб підтвердити свою індивідуальність. Близнюки - «крайні індивідуалісти» можуть відкидати стосунки із співблизнюком, вважаючи, що вони обмежують і поглинають їх особистість. Діти часто опускають позитивні аспекти близнюкової ситуації, а саме – те, що у них завжди є брат або сестра того ж віку, здатна запропонувати підтримку, турботу і розуміння. «Крайні індивідуалісти» підкреслено відстоюють свою індивідуальність, іноді стаючи протилежністю один одного: «слухняна і неслухняна дитина», «спортсмен і книголюб». Одна дитина може відмовитися від якоїсь діяльності, якщо іншому вона вдається краще. Якщо діти вирішать перевершити один одного у всіх сферах життя, їх взаємини можуть стати виключно змаганням. У школі «крайні індивідуалісти» забувають про змагання з іншими однолітками, докладаючи всі зусилля тільки до того, щоб перевершити один одного. Один близнюк може прийняти на себе роль «хорошого» учня, а другий, бунтуючи, стає «поганим» учнем.

Досліджуючи стилі взаємодії між партнерами, що варіюють від пари до пари і впливають на їх стосунки з іншими людьми, А.Хейгл-Еверс вивчала невротичні симптоми в залежності від внутрішньопарної соціодинаміки близнюків, також виділила дві протилежні тенденції у взаємостосунках МЗ близнюків: віддалення від партнера, яке проявляється у відчуженні, протестах, потязі до незалежності від нього, боротьбі за самоствердження; зближення з партнером, яке виражається в керівництві і відповідальності за близнюків у

рівноправності членів пари. Відповідно до тенденцій автор розглядає чотири форми соціодинаміки близнюкової пари. Можна виділити двобічне чи однобічне суперництво, яке веде до дивергенції партнерів; комплементарна супідрядність, встановлення соціально осмисленого розподілу функції, яке приводить до зближення членів пари; рівноправність і реципрокність внутріпарних стосунків, які приводять до врівноваженого партнерства; двобічне вирівнювання стосунків або комфортний характер установок близнюків партнерів. Форми взаємодії близнюків один з одним багато в чому визначаються установками батьків стосовно пари і до кожного близнюка. Спільне існування сприяє розвитку у членів близнюкових пар особистісних якостей і визначає ролі, що не визначені наперед їх ранніми відмінностями і незалежними у випадку МЗ від ідентичної спадковості. Соціальне середовище, на думку вчених, має виняткове значення у формуванні стосунків між близнюками [44]. Стосунки з іншим близнюком неможливі без деякої форми рівноваги, яка веде до розподілу функцій і реципрокності позиції партнерів [156]. Хоч незначні відмінності у фізичних даних і особливостях поведінки МЗ близнюків деякою мірою задають майбутню організаційну структуру пари, але не визначають її.

Суттєвим для особистісного розвитку близнюків є процес ідентифікації себе з партнером, адже початковий зв'язок близнюків носить симбіотичний характер, при якому кожен член пари розглядається всередині групи. Такий зв'язок може зберігатися протягом всього життя близнюків. Д.Ортмеєр для опису компліментарних, взаємодоповнюючих факторів особистості використовує поняття «я = Ми», яке означає відсутність у близнюків чіткої диференціації у сприйманні своєї індивідуальності та індивідуальності свого партнера. Автор вважає, що причиною розвитку феномена «я = Ми» є не дзеркальне відображення близнюків і не їх ідентичність, а те, що у членів пари формуються компліментарні риси особистості. До причин, які призводять до компліментарності близнюків, автор відносить специфічні ставлення батьків та оточення, де підкреслюється ідентичність близнюків. Цей автор також відмічає,

що потяг МЗ близнюків до відмінностей супроводжується індивідуалізацією пари як цілої, своєрідної «одиниці» [44].

Таким чином, близнюкова ситуація є важливим негенетичним фактором, який характеризує специфіку розвитку близнюкових пар, і який може сприяти як їх психічній схожості, так і відмінності.

Отже, внутрішньопарна подібність чи відмінність має як генетичне так і соціальне походження, що може суттєво впливати на оцінювання спадковості. Відповідно, вивчаючи фактори, що формують фенотиповий поліморфізм психологічних ознак у людини, аналіз генетичних передумов має поєднуватись з ретельним аналізом особливостей близнюкового середовища, специфічних умов розвитку [102].

Окремого вивчення заслуговують стосунки між близнюками та їх взаємини з батьками. Як правило, подібні дослідження були пов'язані або з клінічним аналізом розвитку близнюків як пари і впливу «близнюковості» на розвиток особистості [87, 130], або із вивченням розвитку певних функцій у специфічних близнюкових умовах [78, 86]. Постійна присутність поруч ідентичного за фізичними та психологічними параметрами близнюка, формування стосунків у близнюковій парі є важливим чинником формування особистості близнюка. Разом з тим, подібне можна розглядати як актуальний вплив середовища, здатний замаскувати вплив спадковості. Звичайно, йдеться не про окремі пари, а про достатньо загальні закономірності, і в кінцевому результаті – про можливість створити певну типологію близнюкових стосунків.

Твори художньої літератури, міфи, замітки в періодиці мають описи того, як складаються стосунки близнюків, «таємниці близнюковості» і т.д. У науковій літературі зустрічаються гіпотези про екстрасенсорні здібності близнюків, які вони виявляють у спілкуванні один з одним. Важливо відмітити, що у процесі опису особливостей близнюкових взаємодій, зазвичай зупиняються на МЗ близнюках, так як, очевидно, саме вони являють собою «класичні» пари, які характеризуються особливим психологічним зв'язком. Вченими-дослідниками ставиться ряд запитань: чи дійсно МЗ близнюки в

цілому більш прив'язані один до одного, а їх стосунки є більш тісними і близькими? Чи існують ДЗ дуже близькі між собою, і чи є серед МЗ пари, в яких ця близькість відсутня – тобто наскільки той чи інший тип взаємин характерний для групи МЗ і ДЗ. І, нарешті, чи можуть взаємодії в парі вважатися чинником оточуючого середовища і впливати на формування психологічних ознак і внутрішньопарну схожість близнюків за цими ознаками?

Р.Заззо як найбільш відомий дослідник близнюкових стосунків, розглядаючи специфіку психологічного розвитку і функціонування близнюків, зокрема, зазначав, що не можна стверджувати, що середовище, в якому живуть близнюки, відрізняється від середовища, в якому живуть однонароджені діти, або що середовище МЗ близнюків значно відрізняється від середовища ДЗ, і тим більше, не варто припускати, що два партнери у парі під час включеного спостереження живуть, як виявляється, в різних оточуючих умовах. Всі відмінності між МЗ, які виникають, мають бути віднесені, на його думку, до «ефекту» пари, тобто до впливу одного близнюка на іншого, і навпаки.[156].

Таким чином, близнюкові діади свідомо або не усвідомлено формуються за різними власними законами за рахунок розподілу функцій і ролей, як між собою, так і в зовнішньому світі. Класичний приклад цього – стосунки типу лідерство-підлеглість (Х.Браккен) [102].

За дослідженнями І.Іскольдського розподіл ролей між близнюками виникає, зазвичай, у зв'язку з тим, що пара функціонує як єдиний соціальний організм, в якому один із близнюків може стати активним починанням, а інший – пасивним, один вирішуватиме усі питання, які виникають всередині пари, другий – при спілкуванні з іншими людьми. Подібний розподіл ролей має свідчити, що між близнюками існують достатньо тісні стосунки, оскільки розподіл ролей необхідний тільки для спільного вирішення завдань оптимального функціонування пари у зовнішньому світі.

Дуже близькі стосунки, які виникають у близнюків ще в ранньому дитинстві, специфічне ставлення до них батьків та інших оточуючих часто призводять до виникнення того, що позначають терміном «близнюковість» або

«близнюкова реакція» [53]. Вважається, що цей феномен характеризується взаємною ідентифікацією, розсіюванням почуття «я», і в цілому може характеризуватися як недорозвиток самосвідомості. Відповідно, один близнюк сприймає іншого близнюка як частину самого себе [156].

Зазвичай подібна взаємоідентифікація виникає у близнюковій діаді приблизно з однаковою інтенсивністю. У подальшому вона може призводити до труднощів у індивідуалізації, встановленні контактів з оточуючими і до інших проблем, пов'язаних з формуванням особистості близнюків. Р.Заззо вважав, що близнюкам складніше одружитися, ніж звичайним людям, тому що з одного боку, вони бояться розірвати зв'язок зі своїм близнюком, а з іншого – їм складніше знайомитися з людьми протилежної статі.

Існує припущення, що значне відставання близнюків у мовленнєвому розвитку також є результатом специфіки соціальної ситуації їх розвитку. Оскільки близнюки постійно контактують у них виникає явище, яке О. Лурія [78] називав автономною мовою, а Р. Заззо [156] – криптофазією. Цей феномен характеризується появою у близнюків власної спрощеної мови, не зрозумілої для оточуючих. Варто враховувати, що всі діти, коли вчаться говорити, наслідують декілька моделей, наприклад, няню, старших дітей, однолітків, родичів. Близнюки, оскільки проводять разом більше часу, в основному, наслідують один одного, що ще більше підсилює спотворення, властиві дитячому мовленню. Як наслідок, багато слів стають незрозумілими для оточуючих — це і є «таємна мова», або, так звана, автономна мова близнят. Часте явище у мовленні маленьких близнят – опускання закінчень певних слів. Вважається, що така скорочена мова потрібна близням, щоб швидше висловити свої думки, оскільки в сім'ях з декількома дітьми загострюється боротьба за право бути почутим і сприйнятим батьками. Тому немає нічого дивного в тому, що у близнят, особливо якщо у них дуже тісні зв'язки один з одним, виявляється деяка затримка мовленнєвого розвитку. У середньому така затримка зустрічається частіше у близнят, ніж у однонароджених дітей, але це у жодному випадку не є показником розумової відсталості або передвісником

труднощів у навчанні. Проте, щоб успішно вийти з домашньої ситуації у більш широке соціальне оточення, близням потрібно розвивати відповідні мовленнєві навички.

Те, що виникнення подібного мовлення є наслідком специфічної близнюкової ситуації розвитку, вважається доведеним [79]. У своїй праці І.Іскольдський наводить приклад дослідження, де порівнювалися середні показники вербального інтелекту трьох груп дітей: 1) близнюків, чиї партнери померли в ранньому дитинстві; 2) близнюків, які розвивалися разом; 3) однопороджених. Близнюки першої групи практично не відрізнялися за рівнем вербального інтелекту від однопороджених, а «звичайні» близнюки відставали за цим показником від двох інших груп. Результати цього дослідження можуть виступати опосередкованим доказом того, що саме близнюкова ситуація є причиною відставання близнюків у мовленнєвому розвитку [54]. Такий висновок підтвердили у своїй роботі О.Лурія і Юдович (1956), де описуються пари, які характеризуються значним відставанням у мовленнєвій сфері. У дослідженні стосовно цих близнюків був застосований спосіб розлучення на певний період часу. Мовленнєві функції, за даними Юдович, після цього швидко відновлювалися.

Отже, специфічна близнюкова ситуація, пов'язана з тісними стосунками між партнерами, їх взаємною ідентифікаційною функцією, виникненням почуття «Ми» [54] може призвести до своєрідного розвитку близнюків, як в особистій, так і в когнітивній сферах.

Разом із тим в ряді ранніх досліджень (Р.Заззо 1963, І.Сірелло 1983) описується й інша тенденція стосовно близнюків. У цих роботах аналізуються випадки, коли в близнюків виникає почуття єдності або ревності стосовно один одного, що призводять до гострих (іноді хронічних) конфліктів, які доходять до бійок. Близнюки далеко не завжди виявляються ідеальними партнерами один для одного, чому є багато прикладів як в науковій (В.Фрідріх, Н.Брекетт), так і в художній літературі (Т.Шевченко, М. Твен).

Варто відмітити, що амбівалентність у стосунках, дух суперництва – характерні навіть для тих близнюків, які дуже близькі між собою. Вважається, що стосунки між близнюками в цілому схильні до вікових змін, і що найбільш важкий період для розвитку близнюкових стосунків – ранній підлітковий вік (11-12 р.), а важче за все знаходити спільну мову близнюкам на межі між підлітковим і юнацьким віком [156]. Адже, стосунки в деяких парах можуть бути зіпсованими вже у віці 6-7 років.

Як правило, динаміка розвитку близнюкових стосунків визначається не тільки за їх взаємодією один з одним, а багато в чому характером взаємостосунків близнюків з ширшим соціальним оточенням, зокрема, у сім'ї з батьками, старшими сибсами і друзями. Тобто, для розуміння кризи у близнюків необхідно включати аналіз їх розвитку в ширший контекст, співвіднести їх з кризами розвитку в однонароджених дітей. Зокрема, криза трьох років має проходити в близнюків у більш гострій формі і дещо пізніше, враховуючи особливості їх фізичного розвитку та становлення самосвідомості.

Важливим з точки зору наслідків для психічного розвитку є вирішення конфлікту між близнюками. Воно може бути пов'язане з певними охолодженнями стосунків, подальшою їх нормалізацією і покращенням. Разом з тим, конфлікт може приймати і затяжний хронічний характер, іноді в прихованій формі. Цей тип конфлікту особливо важко діагностувати. У психології доволі детально описана тенденція стосунків між близнюками, яка характеризується або амбівалентністю взаємин між ними або ж відкритим конфліктом [68, 100, 101, 102].

Описуючи взаємодію між близнюками і батьками, ми відмітили, що цей процес часто аналізується у зв'язку з феноменами, як от опис стосунків у групі (діаді). Дослідженню діадичних взаємодій було присвячено багато психологічних праць [9, 10, 11, 12, 43, 47, 53, 54, 60, 68, 86, 88, 100, 115, 118, 130, 150, 156, 157]. У цьому напрямі діада розглядається як найпростіша модель малої групи. Вважається, що саме під час взаємодії двох людей найпростіше вивчати процеси групової динаміки. Близнюки, які ростуть і виховуються

разом, починаючи з раннього дитинства і до дорослості, змушені спілкуватися один з одним. Близнюкові стосунки мають таким чином певні особливості і тому їх важко аналізувати аналогічно взаємодіям, які виникають в інших діадах. Зокрема, тут відсутні деякі стадії групової динаміки: стадія знайомства, ускладнені умови виходу із взаємодії і т. д. Суттєве значення має і думка оточуючих стосовно того, якими мають бути стосунки близнюків. Як правило, вважається, що близнюки являють собою ідеальний тип взаємодії, який характеризується повним взаєморозумінням, тісною прихильністю один до одного і т.д. Подібна позиція оточуючих, особливо батьків, також обумовлює характер взаємодії в парі.

Існує ряд особливостей, характерних для взаємодії близнюків-партнерів: вони виховуються в одній сім'ї, разом формують свої прихильності й інтереси, а у випадку МЗ ще й мають спільний генотип, і як наслідок – високу зовнішню схожість. Все це визначає складність аналізу близнюкових взаємодій у відповідності до уявлень, розроблених у соціальній психології. Очевидно, треба шукати специфічні методи для діагностики типу близнюкових взаємодій, спрямованих на виявлення якісних особливостей, специфіки близнюкової ситуації; тут явно недостатньо простої фіксації поведінкових реакцій та їх кількісного вираження.

Всі ці питання достатньо важливі для нашого дослідження. Разом з тим, якщо взаємодія між близнюками є чинником, який впливає на внутрішньопарну схожість близнюків і, відповідно, на оцінку спадковості, то необхідно визначити, чи не може сам стиль взаємодії бути пов'язаним із спадковими чинниками.

У парі існує три рівні аналізу процесу взаємодії між близнюками [102]. У першому випадку близнюки розглядаються як окремі індивіди, кожен із яких створює «середовище» для іншого. Цей підхід виключає аналіз самої взаємодії між близнюками, не розглядає пару як соціальний організм, в якому існує розподіл ролей та інші близнюкові феномени. З іншого боку, при такому «механістичному» розгляді не виникає сумнівів у тому, що йдеться саме про

вплив середовища, яке полягає у такому випадку лише в постійній присутності іншої людини (близнюка).

Вплив присутності близнюка на внутрішньопарну схожість за певними параметрами вивчався раніше І.Іскольдським [54], Є.Мухаматуліною [88], В.Семеновим [116]. У результаті виявилось, що вплив є значним. І.Іскольдський у своїй роботі схематично позначив описаний тип взаємостосунків (рис. 1.1.).

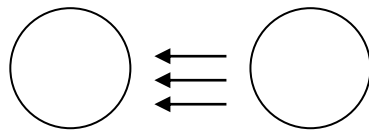

Рис.1.1. Перший рівень аналізу взаємовпливів близнюків один на одного

У другому випадку взаємовпливи близнюків розглядають як механічне об'єднання. У цій ситуації йдеться про «перетин рис» близнюків, а сама взаємодія не виділяється як окремий процес. Таким чином, взаємодія не розглядається як соціально-психологічний феномен. Оскільки є підстави вважати, що самі «риси» близнюків частково генетично детерміновані, то умовно можна вважати, що й їх перетин повинен бути обумовлений генетично. Схематично цей тип взаємовпливів за І.Іскольдським [54] виглядає так (рис.1.2):

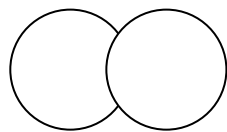

Рис. 1.2. Другий рівень аналізу взаємовпливів близнюків один на одного (перетин)

Якщо взаємовпливи близнюків розглядати як реальне спілкування, то останнє не може полягати в простому «перетині» партнерів. Швидше за все йдеться про якісно своєрідний процес, який не зводиться до динамічних характеристик членів діади. Постулатом соціальної психології є те, що характер процесу спілкування не визначається властивостями індивідів, а цей зв'язок якщо й існує, то носить складний і опосередкований характер.

Таким чином, якщо взаємодія між близнюками і пов'язана деякою мірою з їх генотипом, то цей зв'язок є опосередкований значною кількістю соціальних факторів і не може розглядатися однаковою мірою із спадковою обумовленістю психологічної ознаки (риси). З нашої точки зору, взаємодія між близнюками може з достатніми підставами розглядатися як соціально обумовлений фактор. Цей третій рівень аналізу взаємовпливів близнюків є найбільш адекватним. І.Іскольдський [54] подає його так (рис.1.3.):

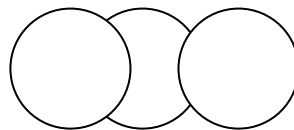

Рис. 1.3. Третій рівень аналізу взаємовпливів близнюків один на одного (взаємодія)

Отже, взаємодія з партнером у парі є дуже важливим фактором у розвитку близнюків. Разом з тим, ситуація розвитку близнюків є ідеальним експериментом для діагностики впливу генетичних факторів і факторів середовища та деяких інших факторів на психологічний розвиток дітей-близнюків.

Як вважає І.Іскольдський [54], взаємодія між близнюками може стати фактором, який впливає і на результат успадкування психологічних параметрів. Загалом, цей «зсув» в оцінці спадковості може відбуватися через те, що одні типи стосунків між близнюками можуть «зближувати» їх, а інші – «розсувати» за досліджуваними параметрами. Якщо з'ясується, що перші більш характерні для МЗ, а другі для ДЗ, це свідчатиме про до явне завищення показників спадковості. Виходячи з цього, необхідно мати класифікацію взаємодій між близнюками.

Отже, ми окреслили ряд загальних тенденцій у стосунках між близнюками, котрі значною мірою визначають особливості їх психічного розвитку. В цілому значення детального аналізу взаємодії між близнюками зводиться до того, що діалог між ними деякою мірою виключає незалежність розвитку кожного члена пари і, відповідно, впливає на внутрішньопарну

схожість близнюків. Важливість вивчення «близнюкової ситуації» взагалі та її вплив на оцінку спадковості констатується в багатьох близнюкових дослідженнях (Р.Заззо, В.Семенів, І.Іскольдський, Є.Мухаматуліна) [53, 88, 118, 156]

Починаючи з раннього дитинства розвивається ідентифікаційна поведінка. Ідентифікація відбувається завжди в межах певних суспільних взаємин (вплив сім'ї, референтних осіб, ЗМІ). Вона також пов'язана з конкретними людьми, які протягом певного періоду можуть слугувати «ідеалом», «зразком», «еталоном» для наслідування [108; 187]. Вважається, що засвоєння стереотипів поведінки впливає на формування систем життєвих цінностей дітей, на їх рольову та статеву ідентифікацію. Як було вище зазначено, ідентифікація та індивідуалізація близнюків є одними із найважливіших процесів та механізмів їх соціалізації.

На основі узагальнення результатів вищезазначених досліджень, ми прийшли до висновку, що соціально-психологічними детермінантами особистісного розвитку близнюків у період дорослішання є батьківські взаємодії з діадою, рольові стосунки в парі, специфічні стосунки близнюків з оточуючим соціумом і близнюкова ситуація, яка, за науковими положеннями О.Лурії, є своєрідною формою життя в парі.

Однак, теоретичний аналіз показав, що у сучасній психологічній науці соціально-психологічні детермінанти та специфіка соціалізації близнюкової пари розглядалися ситуативно, доповнюючи при цьому результати досліджень здебільшого когнітивної сфери та мовленнєвого розвитку. Ми вважаємо, що особистісний розвиток близнюків підліткового віку, особливо, близнюкова ситуація як його детермінанта, потребує системних досліджень, що й стало предметом нашого експериментального вивчення.

Висновки до першого розділу

1. Проблемі співвідношення біологічного і соціального у становленні особистості людини присвячено багато праць як античних філософів, так і сучасних психогенетиків. На сьогодні актуальність проблеми не знизилась, а теоретичні напрацювання підкріплюються емпіричними дослідженнями. Як в теоретичному, так і в експериментальному плані розглядається роль і місце соціальних і біологічних факторів у структурі особистості; актуальність взаємодії обумовлених соціальних впливів і генотипу та їх місця у формуванні певних психологічних утворень; можливості впливу середовища на генотип.
2. Близнюки – діти однієї матері, що розвивалися і народилися більш-менш одночасно. Їх поділяють на моно- та дизиготних (МЗ і ДЗ). МЗ близнята завжди однієї статі і мають ідентичний набір генів. ДЗ близнята схожі між собою не більше, ніж звичайні сибси і можуть бути як одно- так і різностатеві. Близнюки є оптимальним об'єктом для визначення співвідношення біологічного і соціального у формуванні підростаючої особистості.
3. Близнюкова ситуація – специфічні психологічні особливості взаємостосунків близнят як партнерів. Характерною особливістю близнюкової пари є власний мікроклімат і специфічне ставлення до навколишнього світу. Складовими близнюкової ситуації є дві протилежні тенденції: до ідентифікації зі своїм близнюком і, навпаки, до індивідуалізації кожного партнера в парі. Перша тенденція призводить до відчуття себе спочатку частиною пари, а вже потім – самостійною особистістю; друга може призвести до конфліктних ситуацій між близнюками.
4. Важливість вивчення «близнюкової ситуації» взагалі і її вплив на оцінку спадковості констатується у ряді зарубіжних та вітчизняних досліджень. Значення детального аналізу взаємодії між близнюками зводиться до того, що діалог між близнюками деякою мірою виключає незалежність

розвитку кожного члена пари і відповідно впливає на внутрішньопарну схожість близнюків.

Матеріали першого розділу представлені у наступних публікаціях:

1. Белякова С.М. Специфіка надання психологічної допомоги близнюкам / С.М.Белякова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С.21 – 24.
2. Белякова С.М. Із історії використання близнюкового методу у психології розвитку особистості / С.М. Белякова // Актуальні проблеми психології. Т. Х. Ч. 8./ [за ред. академіка С.Д.Максименка]. –К.: Главник, 2008. – С.49-54.
3. Белякова С.М. Проблема співвідношення біологічного і соціального у становленні особистості близнюків / С.М. Белякова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: наук.-теорет. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С.261 – 262.

РОЗДІЛ II

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ БЛИЗНЮКІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1. Близнюковий метод та психодіагностика соціально-психологічних чинників особистісного розвитку підлітків-близнюків

Основоположником близнюкового методу вважають англійського вченого Ф. Гальтона [39]. У зв'язку зі своїми уявленнями про роль спадковості вчений ставив питання про роль середовища, про взаємовідношення спадковості та впливів середовища в утворенні психічних якостей людини [59]. Вже тоді вчений використовував терміни «природа» і «виховання», співвідносячи їх з поняттями «спадковість» і «середовище». У статті «Спадковий геній» Ф. Гальтон порушив проблему взаємозв'язку зазначених впливів та їх роль у становленні особистості людини. Для з'ясування цього вчений розпочинає дослідження особливостей близнят і пропонує новий метод дослідження – порівняння близнят. Ф. Гальтон описав близнюковий метод і опублікував результати, отримані на основі його використання. Дослідник, перш за все, спробував визначити поняття «близнята»: "Це туманне слово, яке покриває два зовсім різні явища..."[59; 58]. У процесі дослідження Ф. Гальтон вже розрізняв два типи близнят так, як їх розрізняють на сучасному етапі, а саме: монозиготні (МЗ) та дизиготні (ДЗ) близнюки. Але він не міг чітко віднести одностатевих близнят до моно- чи дизиготних. На той час не існувало методу, який міг би вирішити цю проблему. Вченим було розіслано і опрацьовано близько 80 анкет, з яких зібрано матеріал про одностатеві пари близнят, дуже схожих (можливо монозиготні), а також 20 пар з реальними відмінностями (дизиготні). Досліджувалися колір волосся і очей, вага та м'язова сила, іноді почерк. Підсумувавши дослідження, яке спиралося на велику внутрішньопарну схожість одностатевих близнят, Ф. Гальтон виділив відмінності у розвитку, пов'язані з віком, а на основі отриманих результатів

йому вдалося виокремити так званих ідентичних близнят від неідентичних. Однак природа їх появи на світ залишалася невідомою [130; 37]. Вчений був упевнений у перевазі спадковості, що впливає як на фізичний, так і на психічний розвиток людини. Вплив навколишнього середовища та роль суспільства в розвитку особистості людини сприймався як незначний: «Природа набагато сильніша, ніж середовище, сферу впливу якого я сумлінно намагався з'ясувати» (Ф. Гальтон) [59; 61].

Близнюковий метод сьогодні – один із найінформативніших методів психогенетики, заснований на співставленні внутрішньопарної схожості генетично ідентичних монозиготних і неідентичних дизиготних близнят. Монозиготні близнята розвиваються з однієї зиготи, тобто з однієї заплідненої яйцеклітини, яка на ранніх стадіях свого розподілу дає початок двом ембріональним структурам. Монозиготні близнята — єдині люди, що мають ідентичний набір генів. Дизиготні близнята розвиваються з двох одночасно запліднених яйцеклітин; у них, як і у звичайних сибсів (рідних братів і сестер), в середньому 50% загальних генів. Діагностика зиготності заснована на системі певних антропометричних ознак, що характеризують зовнішню схожість близнят і на використанні складніших маркерних систем, що включають біохімічні чинники, групу крові і т.д. Під час роботи з великими вибірками близнят можлива діагностика за спеціально розробленими запитальниками, що адекватно доповнюють та не суперечать результатам більш складних методик. Якщо за тим або іншим показником психічного розвитку монозиготні близнята дають більшу внутрішньопарну схожість, ніж дизиготні, то це розглядається як ознака істотної залежності такого показника від генетичних чинників [118, 130].

Зазначений метод надає широкі можливості у вивченні проблеми «спадковості і середовища». Зокрема, експертна комісія ВОЗ (1966) визнала необхідним ширше використовувати близнюковий метод, незважаючи на обмеження. А на 1 Всесвітньому конгресі з близнюкових досліджень, що проходив у Римі у 1974 році, було відмічено, що близнюковий метод є дійсно

унікальним і володіє безмежними можливостями у вивченні проблеми взаємодії спадковості і середовища у формуванні нормальних ознак людини [120].

Активне використання цього методу у психогенетиці припадає на кінець 60-их – початок 70-их років. Праці вчених І. Канаєва, І. Равич-Щербо та ін. були присвячені здебільшого вивченню інтелекту, темпераменту, індивідуальним особливостям соціальної поведінки. На теренах нашої держави цей метод почав використовуватися та удосконалюватися лише на початку 60-их років, коли відновилися дослідження близнюків.

Так, у 1974 році у Вільнюсі проходив Всесоюзний симпозіум «Співвідношення біологічного і соціального в розвитку людини», де обговорювалося питання використання близнюкового методу в антропогенетиці та психогенетиці. В 1984 році в м. Немірові вперше пройшов Всесоюзний симпозіум, присвячений лише близнюковому методу – «Близнюковий метод в біології, медицині, спорті» [120].

На сьогодні близнюковим методом дослідження успішно користуються вчені багатьох напрямів: антропологи, генетики, медики, фізіологи, психологи. Близнюковий метод вважається достатньо об'єктивним і чутливим. Проте є ряд труднощів пов'язаних, по-перше, з відносно низькою частотою народження близнят у популяції. У середньому вона рівна 1,1-1,2 % всіх народжень. З них одна третина припадає на монозиготних близнюків, а дві третини - на дизиготних. Проте у зв'язку з дещо підвищеною смертністю серед близнят, у порівнянні з такою у однонароджених, частка близнят серед населення складає всього 0,9 %. Це ускладнює підбір достатньої кількості пар із досліджуваною ознакою. По-друге, складнощі виникають з ідентифікацією монозиготності близнят. Розпізнавання моно - і дизиготності близнят проводиться на підставі схожості генетично детермінованих ознак – колір очей і шкіри, кольору і форми волосся, форми носа, губ, рота, форма і розмір голови, вушних раковин, пальців і кистей рук, особливості будови зубів, кольору їх емалі, розташування

ластовинок, шкірних судин, шкірних візерунків на пальцях і долонях. Ідентичність, або дуже близька схожість, є доказом монозиготності [102].

Головна особливість близнюкового методу полягає в тому, що в його основі є монозиготні близнюки, індивіди з однаковою спадковістю. Внутрішньопарне порівняння таких близнюків дає можливість визначити, якою мірою та чи інша ознака в них ідентична. Сам метод, крім класичного, запропонованого Ф. Гальтоном, має декілька варіантів. Зупинимось на їх характеристиці.

Метод «порівняння монозиготних близнят із дизиготними», як класичний варіант, є найпопулярнішим у психології близнюків, тому що порівняння тільки монозиготних пар буває недостатнім під час дослідження багатьох психологічних явищ. Вчені, виходячи з того, що монозиготні, як і дизиготні близнюки, з першого дня життя ростуть у відносно однакових соціальних умовах, з'ясовують, наприклад, рівень схожості монозиготних і дизиготних близнюків за тими чи іншими ознаками. Раніше ця схожість приписувалася дії спадкових факторів, однак, як уже говорилося, у монозиготних і дизиготних близнюків не існує ідентичного навколишнього середовища. Щоб робити висновки про спадкові фактори, треба виключити певні впливи соціального середовища. Такий варіант ще називають методом контрольних груп [126, 156].

Метод «порівняння монозиготних близнят між собою» ще називають внутрішньопарним порівнянням. Передумовою для порівняння монозиготних близнят між собою за визначеними фізичними чи психічними ознаками є їх генетична ідентичність, тобто наявність у них однакового спадкового потенціалу. Тому всі відмінності між ними мають пояснюватися впливами зовнішнього середовища. Якщо йдеться про фізичні ознаки, то треба брати до уваги протікання вагітності, вплив родових травм, харчування, хвороби та ін., відмінності ж у психічних проявах обумовлені, насамперед, впливом навколишнього середовища (не можна не враховувати, що й розвиток мозку – матеріального носія психічного, у монозиготних близнюків може зазнавати сильних змін через до- і післяпологові впливи). Якщо походження *різного*

прояву одних і тих же ознак можна пояснити впливами зовнішнього середовища, то з однаково вираженими ознаками все не так однозначно. Оцінюючи ці ознаки у монозиготних близнюків, слід виходити із діалектичної взаємодії генетичних факторів і факторів оточуючого середовища. Особливо це стосується дослідження психічних ознак.[120, 130].

В основі методу «контрольного близнюка» лежить твердження, що близнята є генетично однаковими людьми, які мають майже ідентичне середовище і є своєрідним еталоном один для одного. Цінність цього методу полягає в тому, що дослідник, розділяючи групу монозиготних близнюків, отримує дві вибірки, рівні як генетично, так і за параметрами середовища. Таке дослідження виходить за рамки простого порівняння близнят. Тут йдеться про класичний експеримент щодо організації і мети його проведення. У той час, як на одного з близнят здійснюється певний експериментальний вплив (програма тренування, спеціальний метод навчання, прийом лікарських засобів), - другий звільняється від цього. Відповідно, включений у експериментальне дослідження лише один із близнят, інший виступає в якості суб'єкта контролю. Звідси і назва – *контрольно-близнюковий метод*. Першими цей метод застосували американські психологи Л. Геззел і Л. Томпсон в 1929 році [40]. Зрозуміло, що отримати генетичну ідентичність експериментальної і контрольної групи можна лише порівнюючи монозиготних близнят. Такі експерименти мають велике значення для медицини, психології, педагогіки [102, 130].

Метод «порівняння близнят з іншими братами та сестрами» передбачає залучення до досліджень інших братів та сестер – не близнят. Дизиготні близнюки генетично схожі між собою не більше, ніж інші діти в сім'ї. Схожість їх інтересів, установок, здібностей, мислення та поведінки можна пояснити відсутністю вікової різниці в декілька років, однаковими умовами навколишнього середовища з першого дня життя. Порівнюючи близнят у такій ситуації, можна проаналізувати соціальні впливи на формування і розвиток особистості людини [102, 130].

Метод «роз'єднаних близнят» полягає в оцінці внутрішньопарної схожості, що досліджується у близнят, яких роз'єднали у дитинстві, і які виховувалися в різних соціальних умовах. Особливу цінність становлять монозиготні близнята, які були роз'єднані в перші роки життя. Двоє людей, що мають генетичну totoжність, виростають в різних умовах. За допомогою цього методу можна досить чітко простежити вплив середовища на формування особистісних якостей. Однак, в силу етичних норм, цей метод майже не використовується у вітчизняній психології розвитку [102].

Метод «порівняння монозиготних близнят, що росли окремо, з тими що росли разом». Це найцікавіший аспект у вивченні близнят. Роз'єднані в ранньому дитинстві й виховані в різних родин або дитбудинках монозиготні близнята за багатьма особистісними ознаками розвиваються по-різному і тим самим відрізняються від близнят, що вирости разом. Видимі відмінності у окремо вихованих генетично ідентичних пар монозиготних близнюків виникають виключно за рахунок впливу середовища. Проблема полягає в тому, що такі випадки досить рідкісні. У сучасній літературі на сьогоднішній день відомі лише кілька досліджень, які охоплюють сотню монозиготних близнюків, розлучених у ранньому дитинстві [102, 130].

Метод «вивчення сімей монозиготних близнят» полягає у співставленні дітей в сім'ях, де матері чи батьки є монозиготними близнятами. Метод являє собою особливу цінність для психогенетики, тому що дає можливість дослідити явище материнського ефекту [102].

Також у психології розвитку використовується метод «близнюкової пари» [156], який дає можливість дослідити «ефект пари», тобто психологічні особливості взаємин близнят як партнерів. Характерною особливістю близнюкової пари часто є власний мікроклімат і специфічні стосунки з навколишнім світом і, як результат, *близнюкова ситуація*. Складовими цього явища є дві протилежні тенденції: до ідентифікації зі своїм близнюком і, навпаки, до індивідуалізації кожного партнера в парі. Перша тенденція призводить до відчуття себе спочатку частиною пари, а вже потім –

самостійною особистістю; друга може призвести до конфліктних ситуацій між близнюками. Як відмічає В.Мухіна, близнюкова ситуація часто призводить до таких негативних наслідків, як затримка мовленнєвого розвитку, потім – до появи власної «автономної мови», що в свою чергу веде до зниження рівня інтелекту. Як уже говорилося вище, причина виникнення вказаного явища лежить у першу чергу в типовій соціальній ситуації.

Метод «частково розлучених близнят» полягає у порівнянні внутріпарної схожості монозиготних і дизиготних близнят, що живуть якийсь час нарізно.

У цих дослідженнях також можна визначити, в якій мірі справедливий постулат про рівність середовища монозиготних і дизиготних близнят. Так, якщо монозиготні близнята живуть окремо, стають все менш схожі один з одним за якоюсь психологічною характеристикою, а дизиготні близнята, що живуть нарізно, не відрізняються за внутрішньопарною схожістю від дизиготних близнят, що разом живуть, то можна зробити висновок, що умови середовища монозиготних і дизиготних нерівноцінні, а висновки про успадкування досліджуваних характеристик є неадекватно завищеними.

Лонгітюдний метод дослідження близнюків характерний тим, що ознаки чи функції у близнюків вивчаються протягом тривалого періоду їх індивідуального життя [120]. У близнюкових дослідженнях даний метод почали використовувати на початку 70-х років. Домінуючою особливістю цього методу є те, що дослідження одних і тих же близнюків проводиться багаторазово, через певний час. Лонгітюдний метод дослідження близнюків дозволяє:

- отримувати інформацію для хроногенетики, що розглядає питання реалізації генетичної інформації на різних етапах життя;
- визначати успадковування темпів дозрівання досліджуваних ознак;
- простежити спадковість темпів розвитку ознак, що спостерігаються у ситуації зовнішнього стимулювання;
- надати рекомендації в системі індивідуального прогнозу.

На сьогоднішній день відомі нечисленні дослідження з використанням такого методу при спостереженні за генетикою морфологічних ознак (С.

Дарська, Т. Панасюк) і психічних особливостей особистості (Matheny, Dolan, Wilson, 1976). Деякі вчені вважають, що лонгітюдний метод видається надто трудомістким [120; 59-60].

Близнюковий метод вимагає дотримання методичних правил і основ, які витікають із його суті:

- планування близнюкових досліджень;
- визначення зиготності близнюків;
- високі вимоги до якості експериментального дослідження;
- використання різних методів для визначення схожості (конкордантності) і відмінності (дискордантності) близнюків.

Дамо деякі пояснення:

1) у процесі плануванні близнюкових досліджень необхідно виконати чотири умови:

- порівняння монозиготних і дизиготних пар близнюків варто проводити на невідібраних вибірках. Такий експеримент, використовуючи термінологію, називається «повністю рандомізованим» (від англ. random - випадковий).
- використання лише конкордантних близнюкових пар не є допустимим. У загальних дослідженнях (коли використовується класичний близнюковий метод) необхідно залучати два типи близнюків монозиготні і дизиготні.
- взаємодія факторів спадковості і середовища може бути достатньо вивчена лише за умови урахування віку близнят, які обстежуються.
- під час вивчення внутріпарних відмінностей монозиготних і дизиготних пар близнюків важливо враховувати їх статеву приналежність. Для нашого дослідження дана умова не є актуальною, оскільки досліджуються лише монозиготні пари близнюків.

2) важливість безпомилкової діагностики зиготності близнюків очевидна. Від правильності її виконання залежить відповідність результатів дослідження істинним закономірностям процесів, що вивчаються.

3) якісне проведення експерименту вимагає виконання наступних вимог:

- показники ознак, що досліджуються, необхідно фіксувати з допомогою точних методик, тому що різниця між деякими показниками у монозиготних близнюків може бути мінімальною;
- проводити дослідження необхідно за допомогою одних і тих же методиках, задля упередження помилок під час фіксації якісних і кількісних відмінностей;
- проводити експериментальне дослідження варто одним експериментатором (щоб виключити «ефект рук»);
- варто використовувати високонадійні методики;
- при визначенні схожості чи відмінності досліджуваної ознаки у близнюків використовують методи математичної статистики.

Виходячи з наведених вище постулатів використання близнюкового методу, бачимо, що головним виступає визначення зиготності пар, які досліджуються. Від правильності визначення зиготності залежить вірогідність результатів дослідження. До того ж чим менша вибірка близнюків, тим діагностика має бути точнішою [120].

На сьогодні використовують два найбільш поширених способи діагностики зиготності:

- дослідження плаценти (зазвичай така діагностика відбувається відразу після пологів);
- визначення схожості різних якостей і ознак (цей спосіб необхідний у більшості близнюкових досліджень і є достатньо ефективним).

Другий спосіб включає в себе чотири основних і декілька додаткових методів, які забезпечують практично достовірне визначення типу близнюків.

1. *Полісимптоматичний «метод схожості»*. Вперше його запропонував Сіменс (1924), а потім удосконалив О. Фершуер (1939), та ін. Особливість «методу схожості» полягає в тому, що за сукупністю зовнішніх морфологічних ознак, які найбільш доступні спостереженню і передаються спадково, ставлять діагноз зиготності [120;4-17]). Полісимптоматичний «метод схожості» виходить із таких фізичних

ознак, як колір очей, колір і якість волосся, відтінок шкіри, веснянки, форма носа, губ, вух, розміщення зубів, група крові і т.д. Наявність співпадання даних ознак у пари близнят говорить про їх монозиготність. Група та інші спеціальні фактори крові у монозиготних близнюків абсолютно ідентичні. Відносно простий метод розрізнення МЗ від ДЗ близнюків був дуже важливий для їх подальшого вивчення, адже він дозволив розрізняти їх у широких масштабах. [130;39]. Надійність методу за О. Вершуером [155], Л. Геддою [144] досить висока - 95% випадків.

2. *Метод портретної ідентифікації близнюків* полягає у використанні фотографій для порівняння морфологічних особливостей будови обличчя близнюків. За результатами А. Зініна, Н. Липовецької, вказаний метод для визначення зиготності близнюків досить надійний і не вимагає присутності самих досліджуваних; використовуються лише їх фотографії [120]. Під час використання методу портретної ідентифікації для діагностики зиготності близнюків найбільш значущими ознаками зовнішності є форма волосся, загальні ознаки брів, ознаки, які характеризують зону очей, ознаки носа, відносна товщина губ, співвідношення ширини країв губ і т.д. Якщо морфологічні ознаки близнюкової пари відрізняються не більше, ніж на одну третю ознак (33%), то таку пару можна віднести до монозиготної, якщо більше – до дизиготної.
3. *Серологічний метод* забезпечує більшу точність у визначенні зиготності близнюків (Шифр, О.Фершуер [155]). У монозиготних близнюків спостерігається 100% конкордатність серологічних якостей. Тому дискондартність хоча б за однією ознакою вказує на дизиготність пари. Для діагностики зиготності використовуються 8-10 систем (клітинних і сироваткових) крові людини, що складає 15-20 генетично обумовлених факторів [76]. Серологічні дослідження надають виняткову можливість при проведенні діагностики зиготності, тому що навіть при

конкордантності близнюків за більшою кількістю зовнішніх ознак, залишається певна ймовірність того, що близнюкова пара дизиготна.

4. *Дерматогліфічний метод* полягає у вивченні рельєфу та візерунків пальців рук (А.Ройтман, Н.Липовецька, 1969). Порівняння шкірних візерунків пальців може бути гомолатеральним або білатеральним. Порівнюються фрагменти візерунків, і якщо є різниця в трьох і більше фрагментах – близнюкова пара дизиготна [120].

Наступні методи у діагностиці зиготності близнюків використовуються як допоміжні:

- смакова реакція на солі фенилтиокарбаміда (РТС);
- метод анкетного опитування;
- одонтологічний метод;
- діагноз зиготності близнюків за запахом;
- трансплантація тканин.

Як свідчать результати проведених досліджень, тільки комплексне використання основних та додаткових методів діагностики зиготності близнюків дозволяє встановити приналежність пари до монозиготних чи дизиготних і дає можливість повноцінно використовувати близнюковий метод у дослідженнях.

Слід зауважити, що близнюковий метод у всіх його варіантах не є універсальним у вивченні впливу спадковості і середовища у розвитку ознак і функцій людини, він має свої обмеження. За дослідженнями Б.І.Кочубей, І.В.Равич-Щербо, вони зводяться до трьох основних напрямків:

- I. Обмеження отриманих за допомогою близнюкового методу результатів. (він дозволяє знайти не більше трьох параметрів, тоді як варіантність багатьох ознак складніша).
- II. Біологічні особливості близнюкової вибірки. Вони обумовлені:
 - можливою генетичною нерепрезентативністю близнюків загальної популяції;
 - біологією багатоплідної вагітності і пологів.

III. Психологічні особливості близнюкової вибірки, що визначається:

- специфікою внутрішньопарних стосунків;
- особливим ставленням батьків до близнюків (це обмеження ми детальніше розглянемо нижче) [68, 102].

Як вважають учені, справедливність цієї критики не веде до дискредитації близнюкового методу. Близнюковий метод і його різновиди є одним з не багатьох експериментальних методів дослідження впливу генотипу і середовища на психологічні характеристики особистості. Як і решта експериментальних методів психогенетики (сімейний метод, метод прийомних дітей, аналіз родоводів), він не є методом, що дозволяє з повною упевненістю розділити вплив генотипу і середовища на характеристики, що досліджуються. Виключенням є метод розлучених близнят, але його використання на практиці досить обмежене. Крім того, будь-яке експериментальне дослідження близнюків пов'язане з великими організаційними труднощами. Щоб знайти ідентичних монозиготних близнюків і залучати їх до лонгітюдних досліджень протягом декількох років, треба багато часу і зусиль, а також матеріальних, технічних та людських ресурсів.

Але, разом з тим, близнюковий метод є одним із найефективніших методів для емпіричної перевірки поглядів на суспільну сутність особистості. Якщо науку про близнят вивести за межі її традиційної схеми, яка побудована на біологізаторських концепціях, і поставити на серйозну теоретичну основу то вона, безумовно, дасть багато позитивних результатів у плані наукового пізнання людини та умов її розвитку.

Проблема дослідження близнюків піднімається і розробляється вченими багатьох галузей – медицини, генетики, психології. Зокрема, у психологічних експериментальних роботах існує декілька напрямків дослідження близнюків. Перший напрям досліджень зосереджується на розумовому розвитку близнят та їх обдарованості. Масштабні дослідження охоплюють багато країн. Так, зокрема, у Росії дослідження такого процесу триває понад 25 років:

Московський близнюковий лонгітюд проводиться лабораторією психогенетики Психологічного інституту РАО, [46, 51, 54, 83, 86, 89, 102].

Другий напрям досліджень використовує близнюковий метод для порівняння близнюків із однопородженими дітьми чи сибсами, з метою виявлення у близнюків або сибсів властивих лише їм особливостей [12, 70, 116].

Третій напрям досліджень виходить із концептуального поняття «спадковість-середовище», де предметом дослідження є визначення ролі вищеназваних факторів (особливості генотипу, соціальні контакти і так звана «близнюкова ситуація») розвитку того чи іншого психічного процесу – мислення, мовлення, емоцій, тощо. [46, 54, 61, 68, 72, 82, 83, 86, 136]. Предметом нашої роботи є саме соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку близнюків, тому, відповідно, дослідження проходило у руслі означеного підходу.

У контексті загальної мети нашої роботи – експериментально визначити вплив соціальних та психологічних чинників на процес особистісного розвитку близнят у період дорослішання – була розроблена програма проведення емпіричного дослідження, в якій вирішувалися наступні завдання:

- виявити вплив батьківського фактору на діаду та особистість кожного із близнюків;
- з'ясувати тип взаємостосунків у діаді;
- проаналізувавши взаємостосунки у діадах, визначити основні показники впливу оточуючого середовища, які сприяють інтеграції та ідентифікації близнюків.

В основу дослідження детермінант особистісного розвитку близнюків були покладені критерії, виділені Є.Мухаматуліною [86]:

- установка батьків на виховання близнят (як схожих, чи, навпаки, різних особистостей);

- взаємна прихильність, партнерські стосунки (відсутність домінування– підкорення у парі) і взаємозалежність близнят чи антагонізм (протиставлення один одному) у парі;

На думку вчених, які експериментально досліджували МЗ близнят [54, 86, 116, 147, 156], особливості психічного розвитку дітей у парі визначаються двома факторами:

- стосунками близнюків із оточуючими (батьками, референтними особами);
- стосунками близнюків між собою.

Проаналізувавши ряд вищенаведених експериментальних праць, ми, окрім цього, додаємо ще один фактор, який, на нашу думку, є надзвичайно важливим для становлення особистості кожного із членів підліткової пари близнюків – специфіку впливу «близнюкової ситуації» на психологічні особливості кожного її члена.

На основі вищесказаного, ми передбачаємо, що особистісний розвиток близнюків визначається сукупністю соціально-психологічних детермінант, як от:

- батьківська взаємодія з діадою;
- внутрішній (особистий) психологічний простір близнюкової пари;
- специфічні стосунки з оточуючим соціумом;
- близнюкова ситуація в діаді.

Послідовне виконання цих завдань дозволило нам, по-перше, проаналізувати отримані дані за визначеними критеріями та узагальнити їх для підведення підсумків; по-друге, сформуванню вихідну гіпотезу нашого дослідження: соціально-психологічними детермінантами становлення і розвитку близнят є батьківські позиції й стилі сімейного виховання, міжособистісні взаємодії близнюків, а також близнюкова ситуація як специфічна соціальна ситуація розвитку близнюкової діади.

Оцінивши практичну значущість отриманих теоретичних результатів дослідження, ми зробили певні припущення щодо подальших наукових розробок у руслі означеної проблеми.

Аналізуючи накопичений методичний арсенал дослідження вищезазначених процесів, відмітимо, що він є досить обмеженим, а особистісний розвиток близнюків є маловивченим (як зарубіжною, так і вітчизняною наукою). Очевидно, що в результаті цього психолого-педагогічна практика не володіє достатнім експериментально-діагностичним матеріалом, що допомогло б в ефективному управлінні навчально-виховним процесом. Нерозробленість змістовно-теоретичної бази та методичного апарату вивчення близнюків можна пояснити незначною представленістю близнюків у загальній масі дітей підліткового віку. Проте факт малочисельності даної групи досліджуваних не зменшує актуальності поставленої проблеми. Підлітки-близнюки потребують психологічної допомоги більшою мірою, ніж їх однолітки, адже, окрім підліткової кризи, вони переживають ряд специфічних проблем, які пов'язані із особливостями розвитку близнюкової пари. У підлітковий період близнюкова пара може розвиватися конвергентним чи дивергентним шляхом, підтримуючи комплементарні чи рольові стосунки. Все це накладає відбиток не лише на соціальну поведінку близнюків, але й на формування особистості кожного члена пари.

Отже, оскільки предметом нашої роботи є соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку близнюків підлітково віку, то першою вимогою до вибору адекватного методичного прийому дослідження виступає здатність обраної методики розкрити індивідуальні особливості особистості респондента. Другою умовою виступає можливість одержання глибинної інформації від респондента стосовно внутрішнього бачення себе та свого партнера по близнюковій парі.

Відповідно до поставленої мети нашого дослідження був підібраний психологічний інструментарій для проведення дослідження, в ході якого ми із загальної кількості (35 пар) підлітків-близнюків м. Переяслава-Хмельницького

відібрали 10 пар монозиготних близнюків, які стали об'єктом експериментального вивчення. Реалізація вищеописаної програми дослідження відбувалася на базі загальноосвітніх шкіл I-III ступенів м.Переяслав-Хмельницького. Результатом першого етапу дослідження, який проводився протягом листопада – січня 2005 року, стало:

- 1) формування вибірки близнюків;
- 2) опрацювання визначення полісимптоматичного діагнозу схожості.

Серед існуючих методичних прийомів, які здатні безпосередньо виявити особливості, що вивчаються, можна виділити спостереження, метод анамнезу, експериментальний метод. Проаналізуємо їх адекватність стосовно завдань нашого дослідження.

Очевидно, що включене спостереження складало основу нашого дослідження, однак, враховуючи його слабкі сторони (пасивна позиція дослідника, складність кількісного аналізу, що відповідно знижує надійність висновків, обмежені можливості виявлення причин психічних явищ, затратність застосування означеного методу в часі), ми розуміли, що в лонгітюдному вимірі не зможемо отримати цілісне уявлення про соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку підлітків періоду дорослішання. Тому спостереження як основний метод використовувався на початковому етапі дослідження.

Метод анамнезу представляв для нас значний інтерес протягом всього періоду дослідження. На етапі формування основної вибірки досліджуваних він був використаний з метою з'ясування зиготності близнюків та психологічного становлення діади у період дитинства, зокрема, розвитку автономного мовлення, лідерства у парі, типу стосунків тощо (додатки А, Б, В).

Метод бесіди використовувався з метою конкретизації отриманої інформації про міжособистісну взаємодію у близнюковій парі та специфіку сприйняття батьківських впливів у цілому і на кожного члена зокрема, особливо перед проведенням спеціальних тестів. У роботі з батьками часто використовували метод інтерв'ю, основне завдання якого - збір даних про

взаємини батьків з близнюками та їх вплив на формування особистості в діаді. За основу нашого інтерв'ю була покладена версія опитувальника Р.Заззо, Д.Тіенарі (1964) [86]. У побудові інтерв'ю закладені питання, які дозволяють розкрити особливості міжособистісних взаємодій та специфіку стосунків у близнюкових парах, а також систему батьківських впливів на діаду.

Наше інтерв'ю, яке називалося «Мій світ», було поділене на два блоки (додаток Г). Питання *першого* блоку (Я і мій близнюк) стосувалися, зокрема, міжособистісних взаємин у близнюкових діадах, сфери їх побуту, особистісних особливостей, інтересів, захоплень кожного члена пари. Наприклад, хто на вашу думку, є головним у вашій парі? Чи схожі ви із вашим близнюком зовні? Чи подобається це вам, вашому близнюку? Чи дратує вас те, що вас плутають із близнюком? Чи підкреслюєте ви вашу подібність, відмінність? Чи виникають у вас серйозні протиріччя, із-за чого? Чи носите ви однаковий одяг, маєте спільні речі? Чи проживаєте ви в одній кімнаті? У школі ви сидите за однією партою? Завжди? Чи схожі ви із вашим близнюком за особистісними рисами? Чи маєте ви спільних друзів? Чи маєте ви спільні інтереси, захоплення, хобі? Чи виникають у вас у парі конфлікти? Чи багато часу ви проводите разом? Чия думка є вирішальною в різних ситуаціях вибору? Якщо ви не разом проводите вільний час, хто більше сумує – ви чи ваш близнюк? Наскільки вам подобається ваш близнюк? Чи буваєте ви незадоволені тим, що ваш близнюк з чимось справляється краще, ніж ви? Чи дратує вас ваш близнюк, чим? Наскільки ви близькі із вашим близнюком? Чи виникає у вас іноді суперництво? З якого приводу? При вирішенні будь-яких питань хто із пари буває за головного (відповідає на запитання за обох, приймає рішення)? Хто із вас більш відкритий, а хто більш замкнутий? Хто домінує у парі при вирішенні проблемних питань з батьками, з друзями? вчителями? До якого займенника ви себе відносите – «я» чи «ми»? Чи буває у вас відчуття переваги по відношенню до близнюка чи навпаки, що близнюк має якусь перевагу стосовно вас? Чи є для вас брат близьким другом? А ви для нього? Якби у вас у майбутньому був вільний вибір чи погодились би ви жити разом із вашим близнюком? Чи існує у

вас у парі поділ обов'язків, ролей? Якби у вас у майбутньому був вільний вибір, чи погодились би ви жити разом із вашим близнюком? Чи була у вас у дитинстві мова зрозуміла лише вам двом? Чи збереглися її елементи зараз? Чи бувало у вас відчуття, що ваше відображення у дзеркалі – ваш брат-близнюк? Чи бувало у вас те, що ви не можете згадати з ким із вас двох відбулася та чи інша подія? Чи є якісь переваги чи незручності у тому, що ви маєте брата близнюка?

Другий блок («Моя родина») містив запитання, спрямовані на з'ясування взаєностосунків між діадою і батьками, їх ставленнями до пари взагалі і до кожного члена зокрема. Наприклад: розкажіть, будь ласка, про вашу родину. Як до вас ставляться батьки – однаково до обох, чи вирізняють одного із пари. У чому це проявляється? Чи були випадки, що вас плутали батьки, найближчі родичі? Ви маєте більшу схожість за всіма параметрами із матір'ю чи з батьком? А ваш близнюк? Чи є відмінності у ставленні батьків до вас і вашого близнюка? Хто з вас більше тягнеться до батька, а хто до матері? Опишіть ваші стосунки у родині, в цілому відносини у сім'ї, чи були вони завжди рівними, дружніми? Батьки зазвичай підкреслюють вашу з близнюком подібність, чи виділяють відмінності? Як ви вважаєте, на вашу схожість або відмінність може впливати батьківський фактор? Батьки вас сприймають як одне ціле, найчастіше звертаючись «діти», «близнюки», «хлопці-дівчата», чи звертаються до кожного окремо? З раннього дитинства вас одягали однаково чи по – різному? Чи розказали вам батьки про порядок вашого народження? Хто народився перший? При підготовці домашніх завдань батьки допомагають вам кожному окремо, чи пояснюють одночасно обом? Чи виділяють батьки у вашій парі головного, «старшого»? У всіх випадках одного і того ж, чи в залежності від ситуації? Ваші батьки вам дарують різні подарунки чи однакові? Завжди? Чи залучають вас із близнюком до різних видів домашньої роботи, кожного окремо, чи ви разом виконуєте всю роботу почергово?

Перед інтерв'ю близнюкам пропонували заповнити бланк, де фіксувалися П.І.П., дата та порядок народження, наявність інших братів чи сестер у сім'ї.

Інтерв'ю розпочиналося інструктажем, де пояснювалася мета бесіди і обумовлювалася відвертість та анонімність респондентів.

На сьогоднішній день, як було вище сказано, основним методом дослідження близнюків є близнюковий метод (Ф.Гальтон 1887р), який є одним із основних методів вивчення генотипових впливів у психологічних дослідженнях. Під час його застосування враховують генотипову ідентичність і фенотипову схожість показників у партнерів по монозиготних парах.

Для досягнення поставленої мети (дослідження соціально-психологічних впливів на особистісний розвиток близнюків) нами був обраний близнюковий метод у варіанті методу «близнюкової пари» (автор Р.Заззо, 1960), який дає можливість дослідити «ефект пари» - специфічні психологічні особливості взаємостосунків монозиготної діади, своєрідну ситуацію розвитку близнюків, внутрішню взаємодію та передбачає специфічний розподіл ролей і функцій у близнюковій парі, яка утворює автономну соціально-психологічну цілісність де кожен з близнюків є нероздільним особистісним утворенням («об'єднаною особистістю»).

Близнюковий метод вимагав дотримання методичних правил і основ, які витікають із самої сутності зазначеного методу. При плануванні близнюкових досліджень було виконано наступні чотири умови:

1. Порівняння монозиготних і дизиготних пар близнюків варто проводити на невідібраних вибірках. У нашому випадку відбір відповідав цій умові (для дослідження були відібрані лише монозиготні пари).
2. Використання лише конкордатних близнюкових пар є недопустимим. Нами дана умова не бралася до уваги, у зв'язку з тим, що варіант методу близнюкової пари передбачав дослідження лише одного типу близнюків, виключаючи порівняння типів (монозиготних та дизиготних). Вибірка відповідала умові – в межах 5-12 пар (нами залучено – 10 пар монозиготних близнюків).
3. Взаємодія факторів спадковості і середовища може бути адекватно вивчена лише за умови врахування віку близнят, які обстежуються. З

метою дотримання даної умови та відповідно до мети дослідження (теоретично обґрунтувати специфіку соціальної ситуації особистісного розвитку близнюкової пари та експериментально визначити вплив на цей процес соціальних та психологічних чинників у період дорослішання), нами були відібрані пари віком 11,5 – 13,5 років.

4. У процесі порівняння внутрішньопарних відмінностей монозиготних і дизиготних пар близнюків важливо враховувати їх статеву належність. Для нашого дослідження ця умова не була актуальною, оскільки досліджувалися лише монозиготні пари близнюків.

Визначаючи зиготність близнят, ми скористалися методом полісимптоматичного діагнозу схожості (за основу були взяті діагностичні запитальники Є.Мухаматуліної, доповнені автором).

Всі вищезазначені вимоги під час проведення експериментального дослідження нами були виконані.

Метод тестів – загалом використовувався для діагностики психічного стану клієнтів, або під час складання характеристики їх індивідуальних особливостей [134]. Це є, як правило, стандартизовані процедури, в основі яких лежать вже стандартизовані критерії, за якими можна провести кількісну та якісну обробку. Для збору емпіричних даних ми мали використати тестові завдання, які б допомагали з різних позицій вивчити предмет нашого дослідження. Ми намітили додаткові методики, в якості яких виступали особистісні опитувальники, методики вивчення особистісної сфери об'єктів дослідження, проєктивні тести. До них ми віднесли: методику ПАРІ (авт. Е.Шеффер і Р.Белл, адапт. Т.Нещерет), методику «Фільм-тест» Рене Жіля (адапт. І.Гільяшевою, Н.Ігнат'євою), методику СПА (авт. К.Роджерс, Р.Раймонд, адапт. Т.Снегір'євою), методику багатофакторного дослідження особистості Р.Кеттелла №105 (в адапт. А.Шмелева, В.Похілько) [97].

Для визначення особливостей батьківських взаємодій із близнюками були проведені *методика ПАРІ Е.Шеффер, і Р.Белла і методика «Фільм-тест» Рене Жіля*. Перевагу першій ми надали через те, що вона дає можливість оцінити

батьківсько-дитячий контакт з точки зору його оптимальності; отримати об'єктивну інформацію стосовно того, як батьки уявляють свої стосунки з дітьми; визначити невдалі стосунки між батьками і дітьми, дослідити їх причини.

Зазначена методика – це система закритих запитань, що зачіпають різноманітні аспекти ставлення батьків до дитини та сприймання самого процесу виховання. В основі запитальника покладена типологія стилів виховання чи батьківського ставлення. Сам опитувальник включає в себе шкали, закладені у відповідності із даною типологією.

Методику було використано для вивчення ставлення батьків до різних аспектів сімейного життя, вимірювання батьківських установок та реакцій щодо дитини. У дослідженні ми взяли 15 аспектів-ознак, які стосуються батьківсько-дитячих стосунків. Ці ознаки розподілені на три групи батьківських ставлень:

1 група – «Оптимальний емоційний контакт»:

- «вербалізація» - наявність високих показників свідчить про те, що батьки у змозі обговорювати будь-які питання стосовно дитини (1);
- «партнерські стосунки» - високі показники за шкалою свідчать про готовність батьків до встановлення партнерських стосунків з дитиною (14);
- «розвиток активності дитини» - ця шкала визначає рівень готовності батьків сприяти розвитку цілеспрямованості дитини (15);
- «рівноправні стосунки з дитиною» - високий результат за цією шкалою свідчить про те, що між батьками і дитиною існують довірливі рівноправні стосунки (21);

2 група – «Надмірна емоційна дистанція з дитиною»:

- «дратівливість» - високі показники за вказаною шкалою свідчать про емоційну нестриманість у стосунках з дитиною (8);

- «надмірна суворість» - високий рівень показників за шкалою вказує на переважно авторитарний стиль у стосунках із дитиною, суворе ставлення до неї (9);
- «ухиляння від контакту з дитиною» - високий результат за цією шкалою свідчить про байдужість до проблем дитини, ігнорування її внутрішнього світу (16);

3 група – «Гіперопіка» (надмірна концентрація на дитині):

- «надмірна турбота» - високий результат за цією шкалою свідчить про те, що у батьків сформована установка на надмірну опіку дитини, низькі показники свідчать про зворотну тенденцію (2);
- «пригнічення волі» - означена шкала показує готовність батьків до нав'язування дитині своєї думки, пригнічуючи волю дитини (4);
- «побоювання образити дитину» - за цією шкалою оцінюється установка батьків на «безстресові» стосунки з дитиною, «дозволяючий» стиль спілкування (6);
- «виключення зовнішніх соціальних (позасімейних) впливів» - показники шкали свідчать про бажання батьків відмежувати дитину від впливів оточуючого середовища, обмежити впливи у межах сімейних стосунків (10);
- «пригнічення агресії» - вказана шкала відображає установки батьків на обмеження проявів негативних емоцій, зокрема агресії, у дитини (12);
- «пригнічення сексуальності» - за цією шкалою оцінюється схильність батьків до пригнічення будь-яких виявів сексуальності дитини (18);
- «надмірне втручання у світ дитини» - ця шкала демонструє небажання батьків визнавати дитину окремою особистістю, заперечення самовизначення дитини (20);
- «прагнення прискорити розвиток дитини» - за шкалою досліджується рівень домагань батьків стосовно подальшої соціалізації дитини (22);

Рівень прояву показників за шкалою відображає зорієнтованість досліджуваних на певний тип батьківської поведінки та вираження

батьківських ставлень. Максимальна кількість балів за кожною з ознак – 20. Шкала, за якою набиралося 18-20 балів, вважалася сильно вираженою, з оцінкою 5-8 – слабо вираженою. Особливу увагу ми надавали шкалам, які відображали уявлення батьків про кожную дитину з пари, безпосереднє ставлення та установки стосовно неї. Завдяки першій групі ознак («оптимальний емоційний контакт») ми змогли з'ясувати рівень емоційного прийняття батьками кожного з дітей-близнюків, їх орієнтованість на дружні стосунки. Друга та третя групи ознак – «надмірна емоційна дистанція з дитиною» і «надмірна концентрація на дитині» – надали можливість з'ясувати емоційні дистанції у ставленнях батьків до кожного члена близнюкової діади, визначити стилі сімейного спілкування.

Для дослідження міжособистісних стосунків дитини з близнюковою парою, її сприйняття внутрішньо сімейних стосунків ми використали *методику «Фільм-тест» Рене Жилля*. Вибір цієї методики набув своєї значущості з огляду на можливість отримання об'єктивного матеріалу, який би оптимально відображав спектр різноманітних ставлень кожного із членів близнюкової пари. За допомогою цієї методики ми оцінювали рівень та специфіку соціальної пристосованості дитини, а також її взаємостосунків з оточуючими.

Методика вважається візуально вербальною, складається із 42 малюнків, на яких зображені діти або діти й дорослі, а також текстові завдання. Її спрямованість – виявлення особливостей поведінки у різноманітних життєвих ситуаціях, важливих для дитини, і які зачіпають її стосунки з іншими людьми. Психологічний матеріал, який характеризує систему особистісних ставлень дитини (їх всього 12), можна умовно розділити на дві групи ознак:

- ознаки, які характеризують конкретно-особистісні стосунки дитини.
- ознаки, які характеризують саму особистість дитини і виявляються у різних ставленнях.

Завдяки першій групі ознак ми змогли отримати інформацію стосовно ставлень близнюків до оточуючих їх людей і один до одного. Зокрема, високі показники за шкалами «ставлення до матері» або «ставлення до батька»

вказують на емоційно-позитивне ставлення близнюка до одного з батьків. Шкала «ставлення до матері і батька як до родини» вказує на прийняття близнюками батьків як пари, єдності. Високі показники за шкалами: «ставлення до бабусі і дідуся», «ставлення до друга», «ставлення до вчителя» – свідчать про інтереси близнюків у спілкуванні поза межами близнюкової пари і сім'ї. Шкала «ставлення до братів і сестер», маючи високий показник, свідчить про тісний емоційний зв'язок близнюків між собою, створення власного мікросоціуму.

Друга група ознак дала можливість сформулювати уявлення про самих близнюків, їх особливості, які виявляються у різних варіаціях: рівень товарищескості або відчуження в колі однолітків, адекватність поведінки близнюків стосовно свого соціального оточення.

Шкала «допитливість, потяг до домінування» дає уявлення про розподіл ролей у парі чи формування комплементарних стосунків. Шкала «товарищескість, відчуження, адекватність» доповнює уявлення про близнюкову пару або як про єдине ціле, або як про двох дітей.

Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (опитувальник СПА) вибрана нами як засіб для з'ясування, якою мірою відбувається процес прийняття себе чи інших, наявність емоційного комфорту під час спілкування, адаптації до оточуючого соціуму близнюкової пари, їх рольові ставлення всередині діади. Вказаний опитувальник містить висловлювання про людину, про її спосіб життя: переживання, думки, звички, стилі поведінки. Їх повною мірою можна співвіднести із власним стилем життя респондентів.

Висловлювання оцінюються одним із семи варіантів оцінок, які пронумеровані цифрами від «0» до «6». Інтерпретація результатів відбувається за показниками:

- адаптивність - дезадаптивність;
- прийняття себе – неприйняття себе;
- прийняття інших – неприйняття інших;

- емоційний комфорт – емоційний дискомфорт;
- внутрішній контроль – зовнішній контроль;
- домінування – підкорення;
- ескапізм (відхід від проблем);
- брехливість.

Інтерпретація результатів за кожною ознакою безпосередньо стосується зони невизначеності, яка подається з кожною шкалою відповідно. Результати до зони невизначеності інтерпретуються як надзвичайно низькі, а після найвищого показника в зоні невизначеності, як високі.

Методика багатофакторного дослідження особистості Р.Кеттелла №105 (16 PF – опитувальник).

Ця методика вибрана нами для вивчення індивідуально – психологічних особливостей близнюків. Запитальник діагностує риси особистості, які, за Р.Кеттеллом, є конституційними факторами. Опитувальник містить 105 запитань. Відповіді записуються у спеціальний опитувальний лист і обраховуються за допомогою спеціального «ключа».

Співпадання відповідей варіантів «а» і «с» оцінюється двома балами, співпадання відповіді варіанту «в» - одним балом. Сума балів за кожною виділеною групою запитань дає в результаті значення фактору. Виключенням є фактор «в» – де будь-яке співпадання відповіді з ключем дає 1 бал. Таким чином, максимальна оцінка за кожним фактором – 12 балів, за фактором «в» – 8 балів.

Результати 16 факторів інтерпретуються так:

Фактор А – «замкнутість – товариськість». Низькі оцінки за вказаним фактором характеризують респондента замкнутою, байдужою, ригідною, суворою в оцінці інших людиною. Скептично налаштований, відсторонений від інших людей, не має близьких друзів.

Високі показники вказують на відкритість і добросердечність, товариськість і добродушність. Природність і невимушеність у поведінці, увага, доброта, довірливість є основними характеристиками цього респондента.

Загалом, фактор орієнтований на вимірювання товариськості респондента в малих групах.

Фактор В «інтелект». Низькі показники за фактором свідчать про конкретність і ригідність мислення. Високі показники вказують на абстрактність мислення, кмітливості і швидку наочність.

Фактор С «емоційна нестійкість – емоційна стійкість». За низьких показників виражені низька толерантність стосовно фрустрації, схильність до прояву почуттів, мінливість інтересів, схильність до лабільності настрою, дратівливість, стомлюваність. Високі показники вказують на витримку, працездатність, емоційну зрілість, реалістичність, постійність інтересів, адекватну реакцію на вимоги групи.

Фактор Е «підлеглість – домінантність». Низькі показники за цим фактором вказують на сором'язливість, поступливість, залежність респондента. Йому властиві тактовність, шанобливість, покірливість аж до повної пасивності. Високі показники характеризують респондента, як людину власну, незалежну, самовпевнену, схильну до агресивності, яка у конфліктах звинувачує інших, не визнає тиску, є конфліктною, примхливою.

Низькі показники за фактором F «стриманість - експресивність», вказують на обережність, розсудливість, мовчазність респондента. Йому властива стурбованість, схильність все ускладнювати, песимізм у сприйнятті дійсності. Високі показники свідчать про життєрадісність, імпульсивність, безпечність, рухливість, енергійність, щирість респондента. Емоційність, динамічність спілкування призводить до того, що він часто стає лідером і ентузіастом групи.

Фактор G «схильність до прояву почуттів – висока нормативність поведінки». Низькі показники свідчать про непостійність, безпринциповість, неорганізованість, безвідповідальність респондента. Він не робить зусиль стосовно виконання вимог і норм групи. За високих показників спостерігається усвідомлення дотримання норм і правил поведінки, наполегливість у досягненні мети, точність, відповідальність, ділова спрямованість.

Фактор Н «боязкість – сміливість». Низькі показники за означеним фактором вказують на соромливість, невпевненість у своїх силах, стриманість, боязкість респондента, який надає перевагу одному – двом друзям, а не великій кількості людей. За високих показників респонденту притаманна соціальна сміливість, активність, розкутість, схильність до ризику, готовність мати справу з незнайомими людьми чи обставинами.

Фактор І «жорсткість – чутливість». Низькі показники вказують на притаманну респонденту мужність, самовпевненість, реалістичність суджень, жорсткість, суворість, черствість стосовно оточуючих. За високих оцінок спостерігається м'якість, стійкість, залежність, прагнення до заступництва, схильність до романтизму, артистичність натури, художнє сприйняття світу.

Низькі показники за фактором L «довірливість – підозрілість», свідчать про довірливість, відвертість, доброзичливість, терпимість респондента стосовно інших. За високих показників респондент виявляє себе як ревнивий, заздрісний, підозріливий, егоцентричний. Його інтереси спрямовані на самого себе.

Фактор М «практичність – розвинена уява». Низькі показники вказують на практичність, добросовісність респондента. Він орієнтується на зовнішню реальність і відповідає загальноприйнятим нормам, йому властива деяка обмеженість і надмірна увага до дрібниць. Високі показники свідчать про розвинену уяву, орієнтацію на свій внутрішній світ, високий творчий потенціал людини.

Високі показники за фактором N «прямолінійність - дипломатичність», презентують розрахунок, принциповість, розумний і сентиментальний підхід до подій та оточуючих людей. За низьких оцінок респонденту властива прямолінійність, наївність, природність, безпосередність поведінки.

Фактор О «впевненість в собі – тривожність». Низькі показники за вказаним фактором вказують на безтурботність, холоднокровність, спокій, впевненість у собі респондента. За високих показників респонденту властиві тривожність, вразливість, депресивність.

Фактор Q₁ «консерватизм – радикалізм». Низькі показники за цим фактором характеризують респондента як людину консервативну, стійку до труднощів. Високі показники свідчать про критичне налаштування респондента, наявність інтелектуальних інтересів, аналітичне мислення.

Фактор Q₂ «конформізм - нонконформізм». За низьких показників респондент залежить від групи, слідує за громадською думкою, вважає за краще і працювати, і приймати рішення разом з іншими людьми, орієнтується на соціальне схвалення. За високих показників респондент надає перевагу власним рішенням, незалежний, але не нав'язує власну думку оточуючим.

Фактор Q₃ «низький самоконтроль – високий самоконтроль». Низькі показники свідчать про те, що респонденту властива недисциплінованість, внутрішня конфліктність. Високі показники вказують на розвинений самоконтроль, точність виконання соціальних вимог. Респондент слідує власному уявленню про себе, добре контролює емоції і поведінку.

Фактор Q₄ «розслаблення - напруга». За низьких показників респонденту властиві розслабленість, в'ялість, спокій, низька мотивація, лінь, зайва задоволеність і незворушність. Високі показники вказують на напруженість, фрустрацію, наявність збудження і тривоги у респондента.

Чим вищий показник за фактором MD «адекватність самооцінки», тим більшою мірою респонденту властиво завищувати свої можливості і переоцінювати себе.

Таким чином, підбір взаємодоповнюючих методик дозволив комплексно дослідити соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку близнюків у період дорослішання.

Статистична обробка даних включала кореляційний та факторний аналіз, визначення вірогідності різниць на основі U-критерія Манна-Уїтні. Дослідження вважається лонгітудом, суть якого в тому, що ознаки чи функції у близнюків вивчаються протягом певного періоду.

З метою визначення вибіркової сукупності досліджуваних пар близнюків спочатку було проведено пілотажне дослідження, в якому взяли участь 37 пар

моно- і дизиготних близнюків. За результатами застосування методу полісимптоматичного діагнозу схожості до констатувального експерименту було залучено вибірку з 10 монозиготних близнюкових пар підліткового віку, які не мали старших чи менших братів та сестер.

Також здійснювалося включене спостереження та аналізували матеріали інтерв'ю, отриманих у спілкуванні з батьками, вчителями, незалежними експертами тощо. Контент-аналіз дав можливість виокремити дві експериментальні групи близнюків: «ідентифікованих» (перша група) та «індивідуалізованих» (друга група) у парі за двома основними параметрами:

- батьківське ставлення до близнюкової пари;
- стосунки в парі.

Власне експеримент – констатувальний та формувальний – було організовано у період з 2005 по 2009 рр. Аналіз отриманих результатів здійснювався в рамках констатувального та формувального експерименту, що відображено в наступних підрозділах дисертації.

2.2. Особливості впливу соціально-психологічних детермінант на особистісний розвиток близнюків

У процесі теоретичного аналізу ми дійшли висновку, що особистісний розвиток близнюків має свою особливість, що відбивається на специфіці взаємин близнюкової діади. Можливість дослідити стосунки близнюків як партнерів, «ефект пари» дає близнюковий метод (запропонований Ф.Гальтоном) як валідний інструментарій у дослідженні дітей з однаковим генетичним кодом. Особливістю взаємодій близнюкової пари часто є своєрідний мікроклімат і специфічні стосунки з навколишнім світом, що в результаті можна визначити поняттям «*близнюкова ситуація*». Складовими цього явища є дві протилежні тенденції: ідентифікація близнюків у парі і, навпаки, індивідуалізація кожного з них у парі.

Наші передбачення стосовно особистісного розвитку близнюків періоду дорослішання презентовані у моделі (рис. 1.). Основою психологічного розвитку близнюків є їх ідентичний генотип. Специфічні стосунки пари з оточенням через відсторонення від соціуму та замкнутість на парі можуть посилювати явище близнюкової ситуації. Батьківські взаємодії з близнюками, їх ціннісні ставлення актуалізують близнюкову ситуацію, посилюють (схожі імена, одяг, іграшки, подарунки, ставлення) або послаблюють (різне ставлення, розлучення) її вплив.

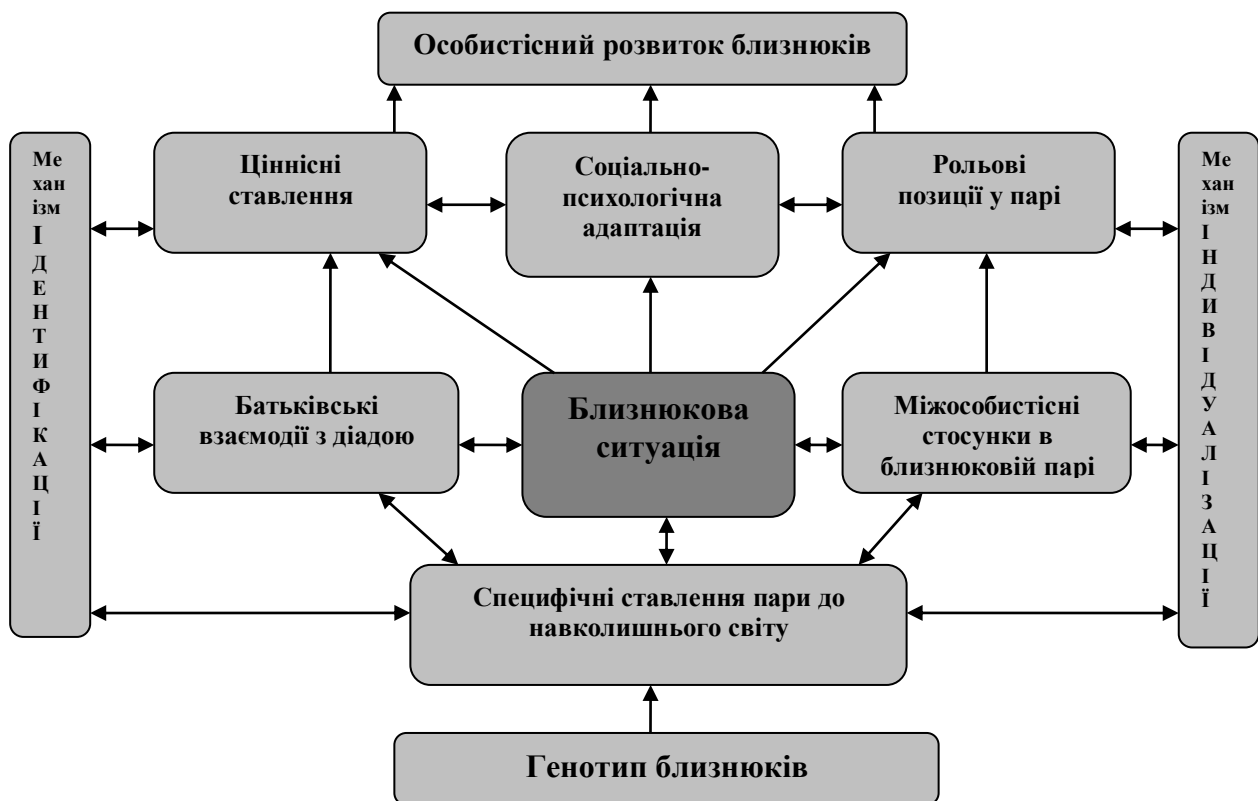

Рис.2.1. Модель особистісного розвитку близнюків у період дорослішання.

Міжособистісні стосунки, що сформувалися у близнюковій діаді, можуть як поглиблювати близнюкову ситуацію (взаємна прихильність, тісний психологічний зв'язок), так і нівелювати її роль (стосунки «партнери»). Близнюкова ситуація є домінуючою детермінантою особистісного розвитку близнюків на означеному віковому етапі, оскільки саме вона визначає тип батьківських взаємодій з близнюковою парою, міжособистісні стосунки у підлітковій діаді та специфічні ставлення близнюків до соціуму. На основі

механізмів ідентифікації та індивідуалізації, близнюкова ситуація впливає на взаємну орієнтацію близнюків, їх рольові позиції у парі, оптимізуючи чи гальмуючи прояви індивідуальності, визначаючи ціннісні ставлення, соціально-психологічну адаптацію та особистісний розвиток близнюків в цілому.

Отже, виходячи із вищесказаного, ми виділили наступні критерії особистісного розвитку близнюків періоду дорослішання:

- ціннісне ставлення до себе та інших;
- транспозиція рольових ставлень у парі – модальність рольових позицій;
- соціально-психологічна адаптація.

2.2.1. Особистісний розвиток близнюків у ситуації взаємодії з оточенням

Збір первинної інформації дав можливість, у першу чергу, узагальнити отриманий психологічний матеріал стосовно батьківських позицій і ставлень та взаємодії з близнюковою парою. З цією метою було використано анкету для батьків, методику ПАРІ Е.Шеффер і Р.Белла, блок інтерв'ю «Моя родина» для близнюків і методику Рене Жіля.

На першому етапі дослідження, на основі інтерв'ю для близнят та анкетування батьків і вчителів (експертна оцінка) (додатки А-Г), було визначено типи батьківських установок стосовно близнят. Конкретно діагностувався наступний аспект взаємодії близнюкової пари з батьками:

- особливості взаємодії близнюків з батьками – чи є однаковим ставлення батьків до кожного члена МЗ пари і ставлення до пари взагалі;
- вплив процесу взаємодії з батьками на стиль спілкування близнюків.

За результатом аналізу анкети для батьків було з'ясовано батьківські установки на близнюкову пару: а саме 5 пар близнюків уявляються батьками як «єдине непорушне ціле» і 5 пар оцінювалися як «просто двоє дітей», дуже схожих зовні, але різних за психологічними параметрами.

Батьки, котрі вважали своїх дітей «єдиним цілим» (перша група досліджуваних), констатували їх зовнішню і внутрішню схожість. Зокрема, вони відмічали схожість характеру (80%), здібностей (60%), інтересів (60%), а також прогнозували їх подальше майбутнє разом, вважаючи, що їх варто виховувати так, щоб були схожими людьми, коли виростуть; дуже хотіли, щоб діти мали спільну професію (80%) і більше часу перебували разом (60%). Також батьки з дитинства одягали своїх дітей однаково (80%), дарували однакові або спільні подарунки (60%), навіть імена давали співзвучні. Стосовно питання лідерства у близнюковій парі в такому випадку, батьками лідер або взагалі не визначався (50%), або, в залежності від ситуації, визначався кожного разу інший (30%). Стосовно питання міжособистісних стосунків близнюків – батьки констатували, що діти занадто часто проводять вільний час разом (100%), завжди нудьгують один без одного (80%), мають спільних друзів (60%), їм подобається, коли їх плутають (80%), майже не сваряться між собою (80%) і часто відзиваються не на своє ім'я (50%).

Результати анкетування батьків першої групи близнюків у процентному співвідношенні представлені нами в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати анкетування батьків першої групи близнюків

n= 10

№	Твердження	%
1.	Схожість близнюків за характером	80%
2.	Прогнозування схожості близнюків у майбутньому	80%
3.	Констатація однакових здібностей у близнюків	60%
4.	Наявність "автономної мови" у ранньому віці	100%
5.	Прогнозування у майбутньому спільної професії для обох близнюків	80%
6.	Прогнозування у майбутньому близьких стосунків між близнюками	60%
7.	Наявність лідера у близнюковій парі.	30%
8.	Констатація намагання однаково одягати близнюків	80%
9.	Констатація намагання дарувати близнюкам однакові подарунки	60%
10.	Констатація зміни настрою у близнюків за відсутності одного з них	80%

11.	Констатація того, що близнюки проводять вільний час разом	100%
12.	Констатація того, що близнюки мають спільних друзів	60%
13.	Констатація того, що близнюки задоволені, коли їх плутають	80%
14.	Констатація того, що близнюки не сваряться між собою	80%
15.	Констатація того, що близнюки відгукуються не на своє ім'я	50%
16.	Констатація однакових захоплень у близнюків	60%
17.	Бачення близнюкової пари як єдиного цілого	100%

Батьки, які оцінювали своїх дітей як несхожих за психологічними показниками (друга група досліджуваних), в анкеті констатували відмінності рис характеру (50%) та інтересів (30%) і приблизно однакові здібності (80%). У майбутньому батьки хотіли б бачити не дуже схожими своїх дітей (50%), які матимуть різні, відповідно до інтересів, професії (60%). Тенденція до розмежування близнюків прослідковується з дитинства, коли батьки намагалися одягати своїх дітей здебільшого по-різному (30%), дарували їм різні подарунки (60%), займалися з кожним із дітей окремо (50%). Серед своїх дітей батьки визначали лідера, одного або різних, в залежності від ситуації (60%). Стосовно міжособистісних стосунків у близнюковій парі батьки відмічали, що діти не занадто багато часу проводять разом (50%), в розлуці, здебільшого, нудьгують один без одного (30%), мають і спільних друзів, і кожен своїх (50%), їм подобається, коли їх плутають (30%), між собою сваряться, але не часто (50%), буває, що відкликаються не на своє ім'я, але рідко (10%), підтримують один одного. Відзначаємо, що надто близьких стосунків не вдалося прослідкувати в анкетах у 10% дітей, проте стосунки, що часто мають характер протистояння, зафіксували 80% досліджуваних. Усі батьки відмічали, що у ранньому дитинстві близнюки демонстрували ознаки автономного мовлення, яке розвивалось в більшій чи меншій мірі (від рівня окремих слів - до рівня свідомого мовлення) (100%). Різниця між показниками – статистично достовірна (U-критерій Манна-Уїтні на рівні значущості $p \leq 0,05$).

Результати наведені в таблиці 2.2.

Результати анкетування батьків другої групи близнюків

n= 10

№ п/п	Твердження	%
1.	Несхожість близнюків за характером	50%
2.	Прогнозування несхожості близнюків у майбутньому	50%
3.	Констатація однакових здібностей у близнюків	80%
4.	Наявність "автономної мови" у ранньому віці	100%
5.	Прогнозування у майбутньому спільної професії для обох близнюків	60%
6.	Прогнозування у майбутньому не близьких стосунків між близнюками	10%
7.	Наявність лідера у близнюковій парі	30%
8.	Констатація намагання по-різному одягати близнюків	30%
9.	Констатація намагання дарувати близнюкам однакові подарунки	60%
10.	Констатація зміни настрою у близнюків за відсутності одного з них	30%
11.	Констатація того, що близнюки не проводять вільний час разом	50%
12.	Констатація того, що близнюки мають спільних друзів	50%
13.	Констатація того, що близнюки задоволені коли їх плутають	30%
14.	Констатація того, що близнюки сваряться між собою	30%
15.	Констатація того, що близнюки можуть відгукуватися не на своє ім'я	10%
16.	Констатація однакових захоплень у близнюків	30%
17.	Бачення близнюкової пари як зовсім різних дітей	100%

Аналізуючи блок інтерв'ю «Моя родина», у першій групі близнюків ми відмітили моменти певної відповідності між відповідями батьків і дітей, зокрема, близнюки відзначають, що батьки ставляться однаково до обох (80%), що виражається в звертанні: «діти», «близнята» або в співзвуччі імен (пара №1 «Лелі»); їх часто плутають найближчі родичі, друзі (90%); батьки, зазвичай, підкреслюють їх подібність (70%), часто ставлячи за приклад один одному, однаково одягаючи та даруючи однакові подарунки і нівелюючи лідерство в парі (60%). Результати наведені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Результати анкетування першої групи близнюків

n= 10

№ п/п	Твердження	%
1.	Констатація того, що ставлення батьків до кожного близнюка пари однакове	80%
2.	Констатація того, що близнюків плутають найближчі родичі	90%
3.	Констатація того, що батьки підкреслюють подібність близнюків	70%
4.	Констатація того, що близнюків однаково одягають	60%
5.	Констатація того, що даруються однакові подарунки	60%
6.	Нівелювання лідерства у парі	60%

Друга група близнюків у інтерв'ю вказала, що ставлення батьків до них здебільшого індивідуальне (80%); їх теж часто плутають родичі та друзі (70%); кожен із них надає перевагу одному з батьків, з яким він має більшу схожість за всіма параметрами. У цій групі батьки сприймають кожного близнюка як окремого індивіда (70%), що виражається в різних звертаннях, дорученнях, вимогах; з дитинства їх намагаються одягати по - різному (50%), дарувати різні подарунки (60%); батьки здебільшого виділяють у парі головного, часто називаючи ним того, хто народився першим (90%). Різниця між показниками – статистично достовірна (U-критерій Манна-Уїтні на рівні значущості $p \leq 0,05$).

Результати наведені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати анкетування другої групи близнюків

n= 10

№	Твердження	%
1.	Констатація того, що ставлення батьків до кожного близнюка пари індивідуальне	80%
2.	Констатація того, що близнюків плутають рідні	70%
3.	Констатація того, що батьки підкреслюють відмінність близнюків	70%
4.	Констатація того, що близнюків по-різному одягають	50%
5.	Констатація того, що даруються різні подарунки	60%
6.	Підкреслення лідерства у парі	90%

Аналізуючи анкети вчителів, які були використані нами як експертні, ми відмітили наступне: у першій групі близнюків учителі відмічають схожість рис характеру (80%), здібностей (60%), захоплень (50%); прогнозують їх феноменальну схожість у майбутньому (80%); їх часто називають одним прізвищем (100%), оскільки розрізнити складно; схожість чи відмінність здебільшого не підкреслюють, адже сприймають пару як одне ціле (80%). Педагоги відмічають, що близнюки весь вільний час у школі проводять разом (100%); у компанії тримаються парою (80%) і друзів мають здебільшого спільних (60%); у школі не сваряться (80%) і можуть видати себе за близнюка (60%). На противагу батькам, конкретний лідер у близнюковій парі вчителями не визначається (60%). Результати наведені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Результати анкетування вчителів першої групи близнюків

n= 10

№	Твердження	%
1.	Констатація схожості рис характеру	80%
2.	Констатація подібності здібностей	60%
3.	Констатація подібності захоплень	50%
4.	Прогнозування зовнішньої схожості у майбутньому	80%
5.	Констатація того, що звертання здійснюється до пари в цілому	100%
6.	Бачення близнюкової пари як єдиного цілого	80%
7.	Констатація того, що близнюки проводять вільний час разом	100%
8.	Констатація того, що близнюки завжди тримаються парою	80%
9.	Констатація того, що близнюки мають спільних друзів	60%
10.	Констатація того, що близнюки не сваряться	80%
11.	Констатація того, що близнюки можуть видавати себе за іншого близнюка	60%
12.	Лідер у парі не визначений	60%

Другу групу близнюків учителі характеризують як різних дітей. Маючи не дуже схожі риси характеру та захоплення (50%), вони презентують

достатньо однакові здібності (60%). Експерти висловлюють припущення, що у майбутньому близнюки менше будуть виявляти схожість та все частіше демонструвати індивідуальні відмінності (60%), мотивуючи це різними внутрішніми позиціями близнюків. До них частіше звертаються на ім'я (80%), адже їх вирізняють здебільшого поведінкові реакції, що виступає основним показником диференціації близнюків з боку вчителів (50%). Завдяки цим відмінностям у парах яскраво виявляється лідерство (80%), хоча старшого (головного) в парі вчителі здебільшого не виділяють (60%). Також відмічається, що близнюки мають багато друзів, з якими ладнають не дуже добре (30%), хоча відкрито конфліктують рідко (те ж саме можна сказати і про стосунки всередині самої діади (10%). Міжособистісні стосунки близнюків, на думку вчителів, носять характер протистояння та суперництва (60%), а вільний час здебільшого кожен проводить окремо. Різниця між показниками – статистично достовірна (U-критерій Манна-Уїтні на рівні значущості $p \leq 0,05$).

Результати наведені в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Результати анкетування вчителів другої групи близнюків

n= 10

№ п/п	Твердження	%
1.	Констатація відмінностей рис характеру	50%
2.	Констатація подібності здібностей	60%
3.	Констатація подібності захоплень	50%
4.	Прогнозування зовнішньої різниці у майбутньому	60%
5.	Констатація того, що звертання здійснюється до кожного близнюка пари окремо	80%
6.	Бачення близнюкової пари як різних дітей	50%
7.	Констатація того, що близнюки проводять вільний час окремо	60%
8.	Констатація того, що близнюки тримаються як парою так і окремо	80%
9.	Констатація того, що близнюки мають спільних друзів	30%
10.	Констатація того, що близнюки не сваряться	10%
11.	Констатація протистояння в парі	60%
12.	Лідер у парі визначений	80%

Спостерігаючи за близнюками під час експериментального дослідження, ми теж зробили певні висновки, а саме: першу групу близнюків можна охарактеризувати як більш замкнених, мовчазних підлітків, які не бажають вступати в контакти поза близнюковою парою. Завдання намагалися виконувати добросовісно, але не були впевнені в результаті і весь час консультувалися один з одним.

Друга група близнюків теж мала свою специфіку: близнюки, кожен окремо, намагалися привернути увагу, ставлячи запитання або коментуючи їх. На контакт йшли, але знову ж таки концентруючись один на одному, якщо це робив один близнюк, то негайно повторював інший.

Використовуючи метод інтерв'ю, ми отримали детальні відомості стосовно кожного близнюка (особливості стосунків у парі, переконань, звичок, захоплень, інтересів, бачення себе і свого близнюка в майбутньому, уявлення про себе і про іншого близнюка як про пару). На основі комплексного аналізу інтерв'ю близнюків та анкетних даних їх батьків та вчителів, ми дійшли висновку, що батьківські позиції суттєво впливають на внутрішні стосунки між близнюками. Батьківські ставлення не змінюють характер, звички чи захоплення близнюків, але значною мірою формують їх стосунки в парі. Якщо в першому випадку ми спостерігаємо позитивно забарвлену ситуацію розвитку, де, на перший погляд, стосунки в парі є ідеальними, але близнюки є взаємозалежними, то у другому - наявна негативна ситуація розвитку, характерна напруженими стосунками, які носять характер одно- або двостороннього суперництва та протистояння.

Отже, перша група досліджуваних, маючи позитивні тенденції розвитку, зіткнулася з проблемою відсутності особистісної ідентичності, адже ідентифікація йде зі своїм близнюком, що може призвести до утруднення соціальної адаптації у юнацькому та дорослому віці. У свою чергу, друга група досліджуваних, маючи негативні тенденції у розвитку, зіткнулася з проблемою напружених міжособистісних стосунків, які виявляються у появі активного

агресивного суперництва та протиставлення себе іншому близнюку. Ці негативні тенденції, на нашу думку, теж призводять до ускладнень соціальної адаптації у період дорослішання.

Провівши дослідження за методикою ПАРІ, ми визначили батьківські установки та очікування стосовно дітей-близнюків двох груп. Зокрема, були визначені найбільш виражені тенденції батьківської взаємодії з близнюками обох груп через підрахування середнього значення (0-20) за кожною шкалою тесту та рангування їх (табл. 2.7, 2.8).

Таблиця 2.7

Результати рангового розподілу значущості середніх показників за методикою ПАРІ (перша група батьків досліджуваних близнюків)

n= 10

Ранг	Ознака	М, (4)	Ранг	Ознака	М, (4)
1.	Вербалізація (1)	15,66	9.	Надмірна суворість (9)	11,66
2.	Партнерські стосунки (14)	15,5	10.	Уникання контакту з дитиною (16)	10,66
3.	Побоювання образити (6)	15,16	11.	Дратівливість матері (8)	10,16
4.	Розвиток активності дитини (15)	13,5	12.	Придушення агресивності (12)	10
5.	Зрівняння стосунків (21)	13,33	13.	Надмірне втручання у світ дитини (20)	9,66
6.	Придушення сексуальності (18)	13	14	Надмірна турбота (2)	9,16
7.	Придушення волі (4)	12,16	-,-	Намагання прискорити розвиток дитини (22)	9,16
8.	Виключення поза сімейних впливів (10)	12			

Перша група батьків досліджуваних близнюків показала наступні результати: ознака «Вербалізація» М = 15,66 – ранг 1; ознака «Партнерські стосунки» М = 15,5 – ранг 2; ознака «Побоювання образити» М = 15,16 – ранг 3; ознака «Розвиток активності дитини» М = 13,5 – ранг 4; ознака «Зрівняння стосунків» М = 13,33 – ранг 5; ознака «Придушення сексуальності» М = 13 –

ранг 6; ознака «Придушення волі» $M = 12,16$ – ранг 7; ознака «Виключення поза сімейних впливів» $M = 12$ – ранг 8; ознака «Надмірна суворість» $M = 11,66$ – ранг 9; ознака «Уникання контакту з дитиною» $M = 10,66$ – ранг 10; ознака «Дратівливість матері» $M = 10,16$ – ранг 11; ознака «Придушення агресивності» $M = 10$ – ранг 12; ознака «Надмірне втручання у світ дитини» $M = 9,66$ – ранг 13; ознака «Надмірна турбота» $M = 9,16$ – ранг 14; ознака «Намагання прискорити розвиток дитини» $M = 9,16$ – ранг 14.

Таблиця 2.8

Результати рангового розподілу значущості середніх показників за методикою ПАРІ (друга група батьків досліджуваних близнюків)

n= 10

Ранг	Ознака	М	Ранг	Ознака	М
1	Надмірна турбота (2)	12,33	6	Придушення волі (4)	11
-,,-	Виключення позасімейних впливів (10)	12,33	7	Придушення сексуальності (18)	10,5
-,,-	Зрівняння стосунків (21)	12,33	8	Уникання контакту з дитиною (16)	10
2	Побоювання образити (6)	12,16	9	Придушення агресивності (12)	9,83
-,,-	Партнерські стосунки (14)	12,16	-,,-	Намагання прискорити розвиток дитини (22)	9,83
3	Вербалізація (1)	12	10	Дратівливість матері (8)	9
4	Розвиток активності дитини (15)	11,83	11	Надмірна суворість (9)	8,5
5	Надмірне втручання у світ дитини (20)	11,66			

Друга група батьків досліджуваних близнюків показала наступні результати: ознака «Надмірна турбота» $M = 12,33$ – ранг 1; ознака «Виключення поза сімейних впливів» $M = 12,33$ – ранг 1; ознака «Зрівняння стосунків» $M = 12,33$ – ранг 1; ознака «Побоювання образити» $M = 12,16$ – ранг 2; ознака «Партнерські стосунки» $M = 12,16$ – ранг 2; ознака «Вербалізація» $M = 12$ – ранг 3; ознака «Розвиток активності дитини» $M = 11,83$ – ранг 4; ознака

«Надмірне втручання у світ дитини» $M = 11,66$ – ранг 5; ознака «Придушення волі» $M = 11$ – ранг 6; ознака «Придушення сексуальності» $M = 10,5$ – ранг 7; «Уникання контакту з дитиною» $M = 10$ – ранг 8; ознака «Придушення агресивності» $M = 9,83$ – ранг 9; ознака «Намагання прискорити розвиток дитини» $M = 9,83$ – ранг 9; ознака «Дратівливість матері» $M = 9$ – ранг 10; ознака «Надмірна суворість» $M = 8,5$ – ранг 11. Аналізуючи отримані результати, ми надавали особливу увагу шкалам, які відображали уявлення батьків про дитину, безпосереднє ставлення до неї. Нас цікавила власне різниця у результатах першої і другої групи батьків, адже наявність відмінностей свідчить про різне сприйняття батьками близнюків, а звідси - диференційоване ставлення до близнюкових пар взагалі. Тому, відповідно до результатів обстеження, було проведене порівняння показників, виокремлених у представленій методиці, тобто ми інтерпретували наступні шкали:

- «Оптимальний емоційний контакт» (ознаки № 1, 14, 15, 21),
- «Надмірна емоційна дистанція» (ознаки № 8, 9, 16),
- «Надмірна концентрація на дитині» (ознаки № 2, 4, 6, 10, 12, 18, 20, 22)

Як видно на рис.2.2, найбільш яскраво виражено показники шкали, що представляє оптимальний емоційний контакт, за яким розуміється: неупереджене ставлення, диференційоване ставлення до дітей, індивідуальний підхід у сприйнятті їх вчинків та ситуативна реакція на поведінку дітей. Щодо кількісної характеристики цього типу батьківського ставлення, то можна виокремити наступне: ознака № 1 - «Вербалізація» - $M=15,66$ (ранг 1); ознака № 14 «Партнерські стосунки» - $M=15,5$ (ранг 2); ознака № 15 «Розвиток активності дитини» - $M=13,5$ (ранг 4); ознака №21 «Зрівняння стосунків» - $M=13,33$ (ранг 5). Оскільки кількісні показники за цією шкалою є найвищими у порівнянні з іншими двома, то це свідчить про орієнтацію батьків на партнерські, дружні стосунки з близнюками. Але, як показують дані анкет батьків, стосунки в сім'ї найчастіше встановлюються не з кожним близнюком окремо, а з парою в цілому («Куди ви пішли!», «Зробіть це негайно!», «Ви не

мали права це робити!»). Очевидно, що таким чином формуються перцептивні стереотипи, специфічні «діадичні» ореоли сприйняття.

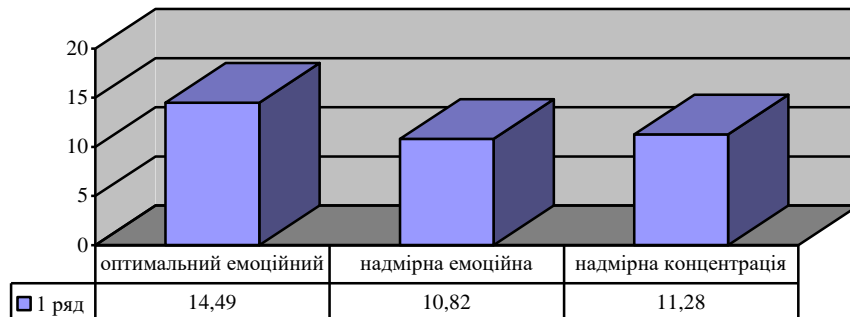

Рис.2.2. Середній ранговий показник батьківських ставлень до 1-ї групи близнюків (за методикою ПАРІ).

2.«Надмірна емоційна дистанція з дитиною» - $M=10,82$. Показники за цією шкалою: ознака № 8 «Дратівливість матері» - $M=10,16$ (ранг 11); ознака № 9 «Надмірна суворість» - $M=11,66$ (ранг 9); ознака № 16 «Уникання контакту з дитиною» - $M=10,66$ (ранг 10). Як бачимо, кількісні показники за шкалою хоч і є найнижчими серед трьох шкал, але є достатньо значущими у загальній картині дослідження й свідчать про те, що емоційний контакт батьків та близнюків доволі обмежений і, на нашу думку, може призводити до емоційного «замикання» близнюків один на одному.

3.«Надмірна концентрація на дитині» - $M=11,28$. Показники за вказаною шкалою: ознака № 2 «Надмірна турбота стосовно дитини» - $M=9,16$ (ранг 14); ознака № 4 «Придушення волі дитини» - $M=12,16$ (ранг 7); ознака № 6 «Побоювання образити дитину» - $M=15,16$ (ранг 3); ознака № 10 «Виключення поза сімейних впливів» - $M=12$ (ранг 8); ознака № 12 «Придушення агресивності» - $M=10$ (ранг 12); ознака № 18 «Придушення сексуальності» - $M=13$ (ранг 6); ознака № 20 «Надмірне втручання у світ дитини» - $M=9,66$ (ранг 13); ознака № 22 «Намагання прискорити розвиток дитини» - $M=9,16$ (ранг 14). Кількісний показник за цією шкалою достатньо високий, що вказує на зорієнтованість батьків на здебільшого авторитарний напрям у стосунках із близнюковою парою, пригнічення розвитку дітей.

Друга група досліджуваних показала наступні результати (рис.2.3):

1.«Оптимальний емоційний контакт» - $M=12,08$. Ознака № 1 «Вербалізація» - $M=12$ (ранг 3); ознака № 14 «Партнерські стосунки» - $M=12,16$ (ранг 2); ознака № 15 «Розвиток активності дитини» - $M=11,83$ (ранг 4); ознака №21 «Зрівняння стосунків» - $M=12,33$ (ранг 1).

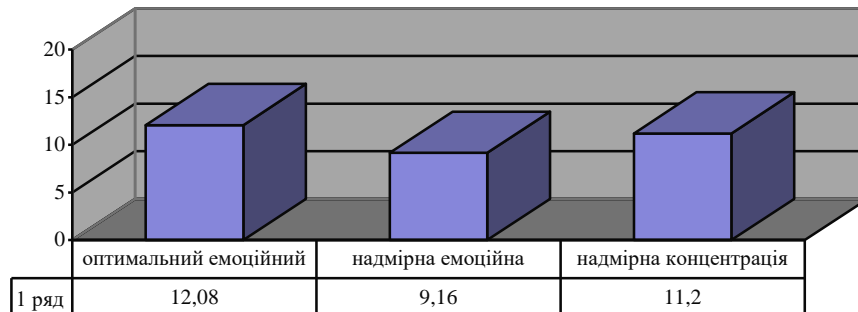

Рис.2.3. Рангові показники батьківських ставлень (середні значення) у 2-й групі досліджуваних (за методикою ПАРІ).

Кількісні показники за вказаною шкалою є високими, але у порівнянні із першою групою досліджуваних $14,49 > 12,08$ нижчі, що вказує на менш сформовану орієнтацію батьків на партнерські стосунки, відсутність оптимальної діалогічної взаємодії, яка стосується кожного близнюка окремо і може бути неоднаковою. Це, на нашу думку, може сформувати комплекс залежності у одного із близнюків.

2.«Надмірна емоційна дистанція з дитиною» - $M=9,16$. Показники за шкалою: ознака № 8 «Дратівливість матері» - $M=9$ (ранг 10); ознака № 9 «Надмірна суворість» - $M=8,5$ (ранг 11); ознака № 16 «Уникання контакту з дитиною» - $M=10$ (ранг 8). Як видно із кількісних результатів, показники за цією шкалою є нижчими у порівнянні із першою групою досліджуваних $10,82 > 9,16$. Це вказує на емоційну чутливість, любов та емпатію стосовно близнюків. Але треба взяти до уваги те, що це стосується кожного близнюка не однаковою мірою, враховуючи виділення батьками, за результатами анкетувань, «головного», «старшого», «здібнішого».

3. «Надмірна концентрація на дитині» - $M=11,20$. Показники за даною шкалою: ознака № 2 «Надмірна турбота стосовно дитини» - $M=12,33$ (ранг 1); ознака № 4 «Придушення волі дитини» - $M=11$ (ранг 6); ознака № 6

«Побоювання образити дитину» - $M=12,16$ (ранг 2); ознака № 10 «Виключення позасімейних впливів» - $M=12,33$ (ранг 1); ознака № 12 «Придушення агресивності» - $M=9,83$ (ранг 9); ознака № 18 «Придушення сексуальності» - $M=10,5$ (ранг 7); ознака № 20 «Надмірне втручання у світ дитини» - $M=11,66$ (ранг 5); ознака № 22 «Намагання прискорити розвиток дитини» - $M=9,83$ (ранг 9).

Аналізуючи результати, варто відмітити, що показники за цією шкалою однаково високі в обох групах досліджуваних $11,28 > 11,20$, що вказує на переважно авторитарний підхід обох груп батьків стосовно виховання близнюків, контроль у всьому та вплив на їхнє особисте життя.

Отже, результати дослідження за методикою ПАРІ відображають цілісну картину батьківських ставлень до кожної групи досліджуваних, які у першій групі зорієнтовані на партнерські стосунки, але мають емоційний дефіцит та авторитарний підхід у вихованні з бажанням контролювати своїх дітей, а у другій групі спрямовані на, здебільшого, одноосібне керівництво дитиною і, хоч і мають низький показник емоційної дистанції, теж авторитарно зорієнтовані. Різниця у ставленнях батьків до близнюків, яку ми виявили за вказаною методикою, підтверджують наші припущення про те, що батьківські взаємодії є однією із детермінант особистісного розвитку близнюків у період дорослішання.

Методика «Фільм-тест» Рене Жиля, як вище зазначалося, мала надати нам об'єктивну інформацію стосовно дитячих ставлень до оточуючого мікро- та макросередовища. Зокрема, нас цікавила специфіка взаємин близнюкової діади та їх батьків, братів, сестер, родичів, друзів, інших дорослих. Достовірність емпіричних даних перевірялася за допомогою U-критерія Манна-Уїтні (відмінність статистично значуща на рівні $p \leq 0,05$). З'ясовано, що у групі «ідентифікованих» у парі близнюків на ознаку «ставлення до матері» припадає в середньому 24% виборів, на ознаку «ставлення до батька» – 26%, що є досить низьким показником і свідчить про слабкий емоційний зв'язок близнюкової пари з кожним із батьків окремо, та вказує, що вони їх сприймають цілісно, як

пару, оскільки ознака «ставлення до родини» – 44% виборів. Однак ознака «ставлення до братів чи сестер» (ставлення одного близнюка до іншого) має 87,5% виборів, що є досить високим показником серед зазначених ознак і вказує на тісний внутрішньопарний зв'язок близнюкової діади, їх відсторонення від близького оточення.

Проаналізувавши результати, ми отримали наступні дані по першій групі досліджуваних (рис. 2.4.).

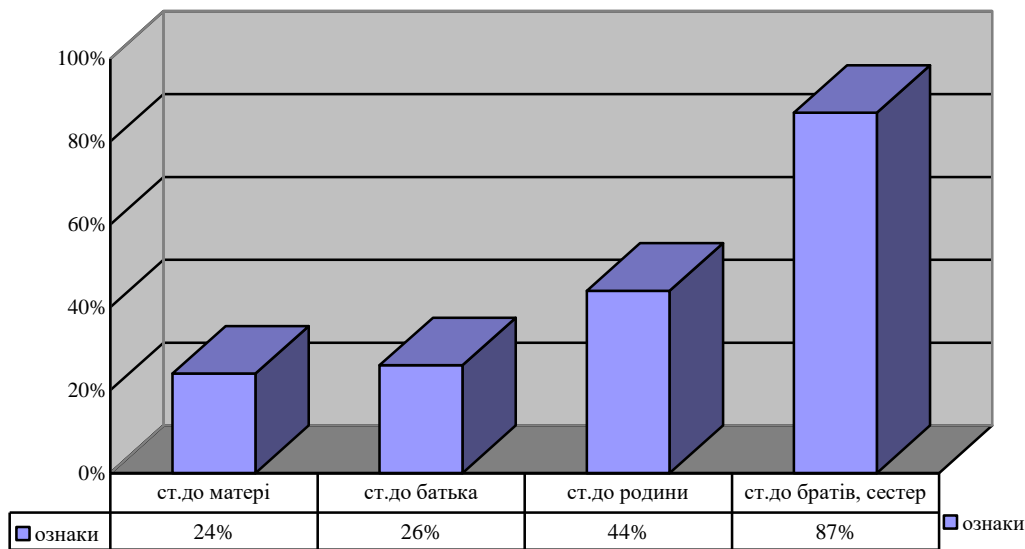

Рис.2.4. Середнє значення показника ціннісних ставлень 1 групи досліджуваних (за методикою «Фільм-тест» Р. Жилія)

У групі «індивідуалізованих» у парі близнюків виявлено високий показник за ознакою «ставлення до матері» – в середньому 56,5%, «ставлення до батька» – 36,5% виборів, що свідчить про диференційований підхід до пари з боку батьків, розподіл близнюків на «татового», «маминоного» і т.п. Досить високий показник спостерігається за ознакою «ставлення до родини» (в середньому 50% виборів), що вказує на прийняття родини в цілому. Низьким виявився показник за шкалою «ставлення до братів і сестер» (в середньому 21,5% виборів), що може свідчити про напружені стосунки близнюків як партнерів по парі, які демонструють суперництво та протистояння (рис.2.5). Відмічено, що зі збільшенням показника виборів за шкалою «Ставлення до братів, сестер» знижується рівень виборів за іншими шкалами, які представляють близьке соціальне оточення близнюків («Ставлення до матері»

«Ставлення до батька» «Ставлення до матері і батька як до родини»). Відповідно, зниження виборів за вищезазначеною шкалою призводить до розширення соціальних контактів близнюкової діади («Ставлення до бабусі та дідуся», «Ставлення до друзів», «Ставлення до вчителя») і свідчить про зменшення взаємозалежності у парі.

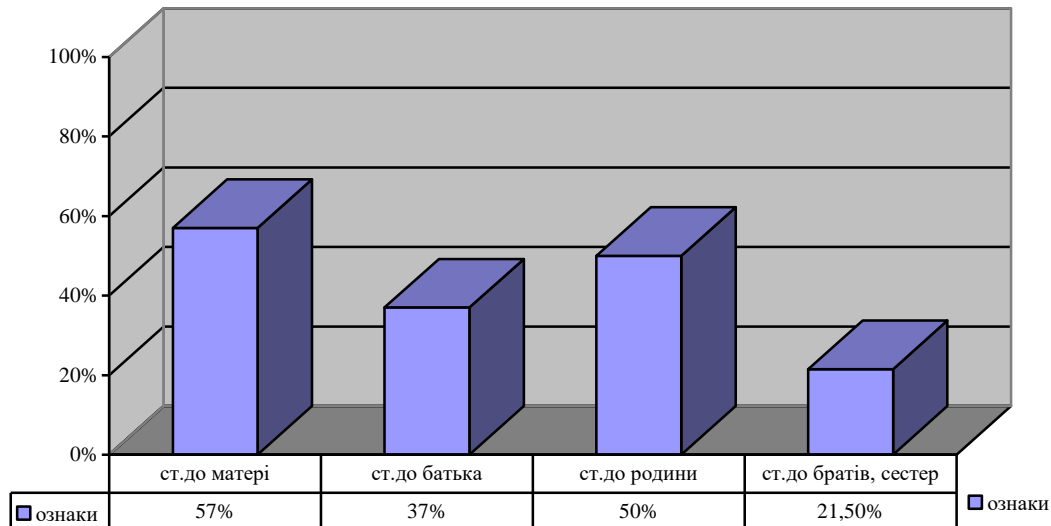

Рис.2.5. Середнє значення показника ціннісних ставлень 2 групи досліджуваних (за методикою Р. Жилія).

Кількісні результати демонструють тісні взаємозв'язки між ставленням до близнюка у парі й особистісним розвитком близнюків. Вказаний результат говорить про те, що ставлення всередині пари пов'язане із самообмеженням близнюків у соціальному оточенні і спілкуванні з одного боку та прагненням до переваги у спілкуванні в середині самої близнюкової пари.

Отже, провівши комплексний аналіз за рядом вище перерахованих методик, ми прийшли до висновку, що батьківські впливи є важливою детермінантою особистісного розвитку близнюків у період дорослішання, адже вони:

- 1) своїми ставленнями закладають основу формування типу ставлень близнюків один до одного у парі;
- 2) формують у кожного з близнюків особистісне уявлення про себе і про власного близнюка;

- 3) прогнозують і, відповідно, проектують подальший розвиток як близнюкової пари, так і кожного з близнюків;
- 4) спонукають до встановлення певного типу стосунків у близнюковій парі – комплементарних (взаємодоповнюючих) та рольових (модальність ролей) у близнюковій парі.

2.2.2. Вплив соціально-психологічних чинників на розвиток особистості у близнюковій парі

Наступним важливим етапом нашого дослідження був аналіз міжособистісних взаємодій близнюків, а саме процесу прийняття близнюками себе та інших, наявність емоційного комфорту чи дискомфорту під час спілкування, адаптивність пари до соціуму. Для виконання поставленого завдання нами були використані: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (опитувальник СПА) та методика багатofакторного дослідження особистості Р.Кеттелла №105 (16 PF – опитувальник), друга частина методики Рене Жилия, а також анкета для визначення ставлень до оточуючого соціуму.

На нашу думку, специфіка внутрішньопарних стосунків близнюків впливає на таку категорію самоусвідомлення дитини як психологічна адаптація. Модель взаємостосунків людини з соціальним оточенням і з самою собою, яка закладена в основу методики СПА К. Роджерса і Р. Даймонда, виходить з концепції особистості як суб'єкта власного розвитку, здатного відповідати за свою поведінку. Шкала складається зі 101 судження, з них 36 відповідають критеріям соціально-психологічної адаптованості особистості (в певному значенні вони співпадають з критеріями особистісної зрілості, в тому числі – почуття власної гідності і вміння поважати інших, відвертість у стосунках, розуміння своїх проблем і прагнення справитися з ними та ін.), 37 – критеріям

дезадаптованості (неприйняття себе й інших, наявність захисних «бар'єрів» в осмисленні свого актуального досвіду, уявне «вирішення» проблем, тобто вирішення їх на суб'єктивному психологічному рівні, у власній уяві, а не насправді, негнучкість психічних процесів); 28 висловлювань – нейтральні. У число останніх включена також контрольна шкала («шкала брехні»). Вказана методика надає можливість визначити рівень соціально-психологічної адаптації конкретно за такими показниками:

- адаптація;
- самосприймання;
- прийняття інших;
- емоційна комфортність;
- інтернальність;
- прагнення до домінування;
- ескапізм.

Перераховані показники пов'язуються з певними показниками адаптивності особистості. У нашому випадку методика дає можливість дослідити процес самосприймання у близнюків – чи відчуває кожен з них себе окремою особистістю (індивідуальністю), чи частиною пари; прийняття інших – як оцінюється власний близнюк: як окремий індивід чи половина цілого; емоційну комфортність – наявність чи відсутність емоційного задоволення від стосунків з партнером у близнюковій парі, можливість реалізуватися як особистість. Під час інтерпретації результатів дослідження за цією методикою ми порівнювали результати у двох групах досліджуваних близнюкових пар з метою визначення їх рівня соціально-психологічної адаптованості. Достовірність емпіричних даних перевірялася за допомогою U-критерія Манна-Уїтні (відмінність статистично значуща на рівні $p \leq 0,05$).

За результатами дослідження *соціально-психологічної адаптації* підлітків-близнюків було визначено рівні зазначеного явища: високий (висока адаптованість), середній (норма), низький (неадаптованість), обґрунтування яких велось на основі таких критеріїв як прийняття – неприйняття себе,

прийняття – неприйняття інших, емоційний комфорт – емоційний дискомфорт, домінування – залежність, що було відображено в таблиці 2.9.

Аналізуючи результати отримані за методикою СПА у першій групі досліджуваних, відмічаємо середній (норма) – 90% та високий – 10% рівні показників соціально-психологічної адаптивності. Високий індекс адаптивності обстежуваних (10%) свідчить, на нашу думку, про популярність близнюкової пари, як цілісної малої групи у колективі однолітків, де близнюки характеризуються прийняттям себе як пари, стосунки з оточуючими будуються на основі внутрішньопарних рольових позицій, а сама пара відмежується від соціуму. У них прослідковується взаємозалежність, емоційні прояви вирізняються нестабільністю, модальністю. У близнюків індивідуалізованих у парі, високого рівня соціально-психологічної адаптації зафіксовано не було.

Середній рівень: ідентифіковані у парі близнюки (80%) характеризуються прийняттям пари в цілому, позитивним ставленням до близького оточення з очікуванням доброзичливого ставлення до себе, емоційною стабільністю та схильністю до взаємодоповнюючих (комплементарних) стосунків. У індивідуалізованих у парі близнюків коефіцієнт соціально-психологічної адаптивності перебуває в межах норми тільки у 40% обстежених близнюків які відзначаються чіткою диференціацією ролей у парі, прийняттям власного близнюка як окремої особистості, стабільним емоційним фоном. Відслідковується незалежність, активність у спілкуванні за межами діади, визначеність рольових позицій та домінування у близнюковій парі.

Низький рівень: 10% ідентифікованих у парі близнюків мають низьку самооцінку, схильні до самозвинувачення, критично та зневажливо ставляться до інших (поза межами пари). Спостерігаються негативні емоційні прояви у внутрішньопарній взаємодії, яскраво виявляється залежність від власного близнюка, схильність до підкорення у парі, гнучкість поведінки; індивідуалізовані у парі близнюки (60%) вирізняються низькою самооцінкою, неприйняттям (роздратованістю) стосовно партнера по діаді, очікуванням

деструктивного ставлення від нього, наявними негативними емоційними проявами, залежністю від встановлених у парі ролей.

Стосовно інших параметрів досліджуваних факторів, які складають соціально-психологічну адаптацію, то варто відмітити, що за фактором «прийняття себе» перша група досліджуваних має середній рівень (100%).

Таблиця 2.9

Розподіл близнюків за рівнями СПА (%).

№	Показники СПА	Перша група близнюків			Друга група близнюків		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
	Коефіцієнт СПА	10	80	10	0	40	60
1	Прийняття себе	30	70	0	10	90	0
2	Неприйняття себе	0	30	70	0	90	10
3	Прийняття інших	0	100	0	0	100	0
4	Неприйняття інших	0	70	30	0	100	0
5	Емоційний комфорт	0	100	0	0	100	0
6	Емоційний дискомфорт	0	60	40	0	90	10
7	Внутрішній контроль	10	90	0	0	100	0
8	Зовнішній контроль	0	80	20	0	100	0
9	Домінування	0	90	10	0	100	0
10	Залежність	0	80	20	0	70	30
11	Ескапізм	0	100	0	0	90	10

Це, швидше всього, можна пояснити тим, що близнюки сприймають себе одним взаємодоповнюючим цілим, завдяки комплементарним стосункам та взаємній ідентифікації. Друга група досліджуваних, відповідно, має за цим фактором 60% середнього рівня (норма) і 40% низького. Занижений показник, очевидно, пов'язаний із розподілом ролей у парі і ставленням близнюків до цієї ролі. Фактор «неприйняття себе» у першій групі досліджуваних дає 40% середнього рівня (норма) і 60% низького. Занижений показник, очевидно, вказує на небажання визнавати себе окремою одиницею за межами діади. У той

час у другій групі досліджуваних цей фактор має 30% середнього рівня (норма) і 70% низького. У цьому випадку занижений показник є результатом небажання визнавати себе частиною пари. За результатами цього фактору ми можемо зробити висновки стосовно уявлень близнюків про себе: перша група показує цілісність і взаємну ідентифікацію у близнюкових парах, друга, у свою чергу, рольове протистояння членів пари та потяг до автономії та індивідуалізації.

Наступні фактори, такі як емоційний дискомфорт (70%-60%), зовнішній контроль (90%-90%), залежність (80%-70%) та відхід від проблем (100%-90%), мають однакову значущість у обох групах, що, на нашу думку, свідчить про їх залежність у першому випадку, один від одного, а в іншому – один від одного і від значущого дорослого (відмінність статистично значуща на рівні $p \leq 0,05$). У підлітковому віці характерним є прагнення до самостійності та незалежності, відмежування від оточуючих і усвідомлення власного «Я». Спілкування підлітка з ровесниками, порівняння себе з іншими, інтерес до власної особистості, своїх здібностей, можливостей, їх оцінка зумовлюють значущість потреби знайти і зайняти своє місце серед ровесників, самоствердитись.

Але близнюки підліткового віку за наявності залежності один від одного, у першому випадку, спочатку визначають себе як «Ми», а потім як – «Я», і, відповідно, процес ідентифікації спрямований на власного близнюка, а у другому випадку як «Я», а вже потім «Ми», де яскраво виявляється процес індивідуалізації, але шлях розвитку діади (конвергентний чи дивергентний) накладає свій (позитивний чи негативний) відбиток на даний процес.

Явище взаємозалежності у близнюків було описане також іншими дослідниками, зокрема, І.Іскольдським (1987), Є.Мухаматуліною (1988), І.Равич-Щербо (1988), і трактувалося лише як один з проявів міжособистісних стосунків близнюків.

Результати дослідження за методикою багатофакторного аналізу особистості Р.Кеттелла були опрацьовані нами з метою з'ясування індивідуально – психологічних особливостей, або за Р.Кеттеллом, конституційних факторів близнюків.

Відповіді опитувальника цієї методики заносилися в опитувальний лист і обраховувалися за допомогою «ключа». «Сирі» бали методики Р.Кеттелла були переведені в стандартні (стени), згідно яких і проводилася інтерпретація результатів, (відмінність статистично значуща на рівні $p \leq 0,05$).

Результати було відображено в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Стандартні оцінки (стени), отримані за методикою Р.Кеттелла

n= 20

групи	Фактори																
	MD	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q	Q2	Q3	Q4
1 гр.	6,5	5,6	4,8	4,3	6,3	6,3	7	5,3	6	5	6,1	6,5	7,1	4,2	5	6,2	6,2
2 гр.	6,7	7,2	5,8	7,5	6,3	6,1	7,2	7	5,5	6,9	5	7,3	5,8	4,2	5	5,9	5,8

Опишемо отримані результати першої групи обстежуваних близнюків.

Середній показник за цим фактором «замкнутість – товарицькість», 5,6 стена, що під час інтерпретації результату дорівнює низькій оцінці. Результат свідчить про замкнутість, відчуження респондентів, небажання спілкуватися та встановлювати безпосередні контакти поза близнюковою парою. Як бачимо, цей фактор свідчить про інтровертований напрям розвитку близнюкової пари. Загалом, фактор орієнтований на вимірювання товарицькості респондентів у малих групах.

За фактором «інтелект» середній показник 4,8 стена, що свідчить про розвинене абстрактне мислення близнюків, оперативність, уміння швидко навчатися, достатньо високий рівень вербальної культури.

Середній показник за фактором «емоційна нестійкість – емоційна стійкість», становить 4,3 стени, що вказує на емоційну нестійкість членів близнюкової пари, схильність до вияву почуттів, мінливості інтересів, лабільності настрою. У цьому випадку емоційна нестійкість частково може провокуватися взаємовпливами в діаді, психологічним заражуванням.

Середній показник за фактором – «підлеглість – домінантність» – 6,3 стени. Інтерпретуючи результати, ми прийшли до висновку, що респонденти мають достатньо високий рівень незалежності, що пов'язано, на нашу думку, із їх внутрішньопарною ідентифікацією, адже близнюки замкнені один на одному, а не на батьках чи інших значущих дорослих. Також вказаний показник свідчить про серйозність та оригінальність респондентів. Високий показник, очевидно, пов'язаний з тим, що у переважній більшості обстежувані близнюкові пари мають комплементарні (взаємодоповнюючі) стосунки, де один і той же близнюк може бути і в позиції лідера, і в позиції підлеглого.

Середній показник за фактором «стриманість - експресивність» – 6,3 стени. Результат вказує на життєрадісність членів близнюкової пари, їх енергійність, щирість, емоційність. А динамічність спілкування вказує на те, що у власних мікрогрупах (діадах) обидва члени пари є емоційними лідерами.

Середній показник за фактором «схильність до прояву почуттів – висока нормативність поведінки», становить 7 стенив, що свідчить про добросовісність, відповідальність, стабільність членів близнюкових діад. У них розвинене почуття обов'язку і відповідальності перед своїм партнером по близнюковій парі, їм притаманне виконання вимог і норм мікрогрупи.

Середній показник за фактором «боязкість – сміливість» дорівнює 5,3 стени. Як бачимо, результат перебуває в зоні між низькими та високими балами, і ми, спираючись на попередні результати, можемо виділити лише такі якості респондентів як стриманість, надання переваги у спілкуванні обмеженій кількості людей, а також активність та розкутість всередині близнюкової діади.

Середній показник за фактором «жорсткість – чутливість», дорівнює 6 стеним. Це вказує на м'якість, чутливість, вразливість, витончену емоційність респондентів, їх залежність один від одного, схильність до рефлексії, емпатії, співпереживання і розуміння іншого, прагнення до заступництва.

Отже, на нашу думку, саме завдяки таким якостям особистості респондентів у цих парах вибудувалися комплементарні (взаємодоповнюючі) стосунки.

Середній показник за фактором «довірливість – підозрілість». склав 5 стенив. Він характеризує респондентів як терпимих, поступливих і незаздрісних людей, завдяки чому стосунки в близнюковій парі є гармонійно-оптимальними, адже кожен її член прекрасно співіснує із своєю половинкою. Але, як свідчить опитувальник Р.Кеттелла, цей фактор передбачає можливість появи почуття власної малозначущості. На нашу думку, це можливо, якщо врахувати взаємну ідентифікацію і переважання інтересів пари «Ми» над інтересами особистості «Я». В цілому показник за цим фактором і свідчить про респондентів як про добродушних і неамбіційних людей, які не прагнуть до перемог.

Середній показник результату за даним фактором «практичність – розвинена уява» дорівнює 6,1 стени, що говорить про розвинену уяву респондентів, орієнтацію на внутрішній світ близнюкової пари, уміння оперувати абстрактними поняттями, мрійливість.

Середній показник за фактором «прямолінійність - дипломатичність» становить 6,5 стени. Він вказує на вишуканість респондентів, уміння вести себе в суспільстві, дипломатичність у спілкуванні з оточуючими, зовнішню емоційну витримку, обережність і лідерство у формуванні внутріпарних рішень. Ще показник може свідчити про деяку невпевненість респондентів у собі.

Середній показник за фактором «впевненість в собі – тривожність» складає 7,1 стени, відповідно результат належить до високих балів. Респонденти характеризуються стурбованістю, ранимістю, заклопотаністю, іпохондричністю, схильністю до змін настрою, невпевненістю в собі, тривожністю, сором'язливістю, з труднощами під час контактів поза близнюковою діадою. Всі вище перераховані якості фактору О викликані, на нашу думку, взаємозалежністю та взаємовпливами членів близнюкової пари.

Середній показник за фактором «консерватизм – радикалізм». становить 4,2 стени. Це характеризує респондентів як консервативних, схильних до постійності і стійких стосовно труднощів. Це, на нашу думку, характеризує

пару в цілому, як сталу одиницю, члени якої живуть і мислять категорією «Ми».

Фактор «конформізм - нонконформізм». Середній показник становить 5 стени і вказує на залежність респондентів від думки і вимог мікрогрупи, наслідування спільної думки, бажання працювати і приймати рішення разом із членом близнюкової діади, низький рівень самостійності. Отже, не зважаючи на комплементарні стосунки близнюків, їх взаємозалежність дуже сильно впливає на особистісний розвиток кожного члена пари і породжує нівелювання особистості як самостійної одиниці «Я», замінюючи її більш стійкою множиною «Ми».

Середній показник за фактором «низький самоконтроль – високий самоконтроль» становить 6,2 стени, що вказує на цілеспрямованість респондентів, уміння контролювати свої емоції і поведінку. Також респондентам притаманний самоконтроль, наполегливість, схильність до виконання соціальних вимог. Саме тому норми і правила мікрогрупи близнюків виконуються, а стосунки залишаються гармонійними.

Фактор «розслаблення - напруга». Середній показник за визначеним фактором становить 6,2 стени, що вказує на зовнішній спокій і незворушність респондентів, а також на низьку мотивацію досягнень, тобто достатньо того, що вже є. Взагалі, близнюкова пара може дещо «застрявати» у своєму психологічному розвитку, це явище є наслідком близнюкової ситуації і було неодноразово описано в психологічній літературі. Але, з іншого боку, за даними Р.Кеттелла, вказаний показник характеризує респондентів, які мають добрий емоційний тонус.

Середній показник за фактором «адекватність самооцінки» - 6,5 стени, що свідчить про загальну адекватність самооцінки респондентів, її зрілість. Але, на нашу думку, такий результат можливий лише тому, що у парах встановилися гармонійні стосунки, і, відповідно, комплементарні стосунки.

У результаті вивчення індивідуально-психологічних характеристик було створено профіль особистості близнюків обох досліджуваних груп.

Узагальнюючи результати можна відмітити наступне: образ «Я» ідентифікованих у парі підлітків-близнюків (першої групи) презентований середнім рівнем самооцінки, знанням своїх якостей і критичною оцінкою своїх вчинків, хоча, комунікативні властивості цих респондентів мали виражену товариськість лише на внутрішньопарному рівні; спостерігалися труднощі стосовно встановлення безпосередніх контактів з оточуючими. Процес спілкування у близнюків цієї групи відзначався стриманістю, відвертістю, дипломатичністю; крім того їм притаманне почуття обов'язку, відповідальності та явище конформізму (підкорення вимогам і думці діади). Емоційний стан ідентифікованих у парі близнюків характеризувався нестійкістю, підвищеною тривожністю, невпевненістю в собі, сумнівами й недовірливістю, спостерігався контроль у прояві емоцій, інтровертованість. Поряд з низькою мотивацією досягнень, констатовано високий рівень навчованості.

Відповідно до проведеної роботи з другою групою були отримані наступні результати.

Середній показник за фактором «замкнутість – товариськість» – 7,2 стени. Результат свідчить про товариськість, відвертість, природність, невимушеність респондентів, їх готовність до співпраці із іншими членами соціуму, пристосованість, увагу до інших людей. Їм притаманна легкість у встановленні безпосередніх міжособистісних контактів. Отже, близнюки доволі легко вступають в контакт із оточуючим соціумом, зовсім не акцентуючись на парі, як перша група обстежуваних. Для другої групи респондентів характерне переважання особистісного «Я» над безособовим «Ми». Інтереси мікрогрупи ними часто ігноруються, як і власний близнюк. Відмітимо, що цей фактор свідчить про екстравертований напрям розвитку близнюкової пари.

Середній показник за фактором «інтелект» - 5,8 стени, що, як і в попередній групі, свідчить про розвинене абстрактне мислення близнюків, оперативність та вміння швидко навчатись. Також характерним є високий рівень вербальної культури, вміння швидко встановлювати соціальні контакти за межею близнюкової пари.

Середній показник за фактором «емоційна нестійкість – емоційна стійкість». становить 7 стенив. Крім емоційної стійкості та витриманості, які характеризують респондентів, їм притаманна також схильність до лідерства, реалістичність, емоційна зрілість. У близнюкових парах цієї групи респондентів, на відміну від попередньої, ми спостерігаємо рольовий стиль стосунків, де лідер і підлеглий чітко знають свої права та обов'язки. Сюди належать рольові стосунки як позитивні (усвідомлення власної ролі та задоволеність нею), так і негативні (вимушене виконання власної ролі, незадоволеність нею, повна відмова від рольових стосунків).

Середній показник за фактором «підлеглість – домінантність» – 6,3 стени, що характеризує респондентів як самостійних, незалежних, наполегливих, впертих, норавливих, іноді конфліктних, агресивних людей, які схильні до авторитарної поведінки. Отже, можна відзначити, що у цій групі близнюків рольові стосунки частково побудовані саме завдяки таким якостям.

Середній показник за фактором «стриманість - експресивність» – 6,1 стена. Цей результат свідчить про життєрадісність, імпульсивність, експресивність, експансивність респондентів. Також їм притаманна емоційна значущість соціальних контактів, емоційна яскравість у стосунках з людьми, динамічність спілкування, яка передбачає емоційне лідерство у мікрогрупах. Але, з іншого боку, безпечність, нерозсудливість у виборі партнерів для спілкування призводить до того, що члени близнюкової пари спілкуються не лише між собою, а й поза парою, що добре впливає на становлення власного «Я» кожного із членів діади, але часом негативно впливає на розвиток самої мікрогрупи, адже спільнота «Ми» може просто не існувати.

Середній показник за фактором «схильність до прояву почуттів – висока нормативність поведінки» становить 7,2 стени. За цим фактором ми спостерігаємо одночасно розвинене почуття обов'язку і невиконання вимог мікрогрупи, відповідальність стосовно члена пари і безвідповідальну непостійність, бажання дотримуватися моральних норм і правил та гнучкість стосовно соціальних норм, свобода від їх впливу, іноді безпринциповість. Це,

на нашу думку, є результатом того, що обстежувалися пари, де стиль стосунків рольовий. Прийнята роль накладає відбиток на особистість, що ми й спостерігаємо у такому випадку, вона або турботлива й відповідальна, або непостійна і безініціативна як от «лідер» і «підлеглий».

Середній показник за фактором «боязкість – сміливість» дорівнює 7 стеном. Цей фактор характеризує ступінь активності особистості під час соціальних контактів. Респондентів характеризує сміливість, заповзятливість, активність, емоційність, готовність до співпраці з незнайомими людьми, здатність ухвалювати самостійні, неординарні рішення, схильність до прояву лідерських якостей. Результат перебуває на початку діапазону високих балів, що говорить про своєрідність вибірки другої групи досліджуваних близнят: «лідер – підлеглий», «лідер – лідер». Саме тому інтерпретація неоднорідна, адже «лідер» буде характеризуватися сміливістю і активністю, емоційністю і проявом лідерських якостей, тоді як для «підлеглою» характерною буде боязкість, сором'язливість, обережність та соціальна пасивність.

Середній показник за фактором «жорсткість – чутливість» дорівнює 5,5 стеном. Респондентам з одного боку притаманна самовпевненість та суворість стосовно оточуючого соціуму, що по суті пояснює їх соціальну домінуючу роль у мікрогрупі, з іншого – раціональність, логічність суджень та практичність.

Середній показник за фактором «довірливість – підозрілість», склав 6,9 стеном. Такий результат характеризує респондентів як автономних, самостійних, незалежних у соціальній поведінці людей, яким притаманна розкутість та деяка егоцентричність у спілкуванні, схильність до ревнощів. Описані вище якості достатньо характеризують рольові стосунки респондентів.

Середній показник результату за фактором «практичність – розвинена уява» дорівнює 5 стеном. Результат свідчить про практичність та реалістичність респондентів, які мають орієнтацію на зовнішню реальність. Вказана група обстежуваних має екстравертований тип розвитку пари, коли обидва її члени орієнтовані на зовнішнє оточення, а не один на одного .

Середній показник за фактором «прямолінійність - дипломатичність» становить 7,3 стени. Він орієнтований на вимір ставлень особистості до людей і навколишньої дійсності. Результат говорить про вишуканість у спілкуванні, дипломатичність, достатню емоційну стабільність, проникливість, уміння знаходити вихід із складних ситуацій, деяка обачність. За динамічними характеристиками вони є лідерами і у спілкуванні, і у формуванні функціональних рішень групи. Рольові стосунки (позитивні чи негативні), які склалися у парі, співвідносяться із психологічними особливостями особистості. Вказаний фактор характеризує в цей момент особливості лідерів як домінантної сторони близнюкової пари.

Середній показник за фактором «впевненість у собі – тривожність» складає 5,8 стени, відповідно результат має низький бал, що характеризує респондентів, з одного боку, як безпечних, самовпевнених, безтурботних, життєрадісних, небоязких людей, з іншого – як спокійних, холоднокровних, впевнених у собі. Як видно, такий фактор характеризує ролі, які беруть на себе респонденти – лідерство і підлеглість. Як бачимо, стосунки, які обумовлені ролями, дуже відрізняються від комплементарних.

Середній показник за фактором «консерватизм – радикалізм» становить 4,2 стени. Це характеризує респондентів дещо консервативними, зорієнтованими на конкретну реальну діяльність. Їм притаманна недовірливість стосовно нових ідей і принципів, вузькість інтересів.

Середній показник за фактором «конформізм - нонконформізм» становить 5 стени. Результат свідчить про товариськість, соціабельність респондентів, які з одного боку дещо залежні від думки і вимог мікрогрупи, а з іншого – орієнтовні на суспільну думку та соціальне схвалення власних дій.

Отже, враховуючи соціальну ситуацію розвитку близнюкової пари, можна зробити висновок, що і перша, і друга групи респондентів є тією чи іншою мірою залежними, в першу чергу, від власного близнюка, в другу – від зовнішнього оточення. Конформізм характерний для близнюків не залежно від типу стосунків у парі .

Середній показник за фактором «низький самоконтроль – високий самоконтроль» становить 5,9 стена. Результат можна віднести до середніх (проміжних) оцінок, тому інтерпретувати його ми можемо так: діяльність респондентів буває імпульсивною і невпорядкованою, для них характерний достатній самоконтроль і наполегливість. Показник мав би інший результат, якби обстежувалися лише близнюки-лідери, які прикладають багато зусиль для того, щоб відповідати такому статусу, розвиваючи цілеспрямованість, волю й уміння контролювати свої емоції та поведінку.

Середній показник за визначеним фактором «розслаблення - напруга» становить 5,8 стенив. Результат, перебуваючи між низькими та високими оцінками, говорить про те, що респонденти характеризуються оптимальним емоційним тонуом і стресостійкістю, що свідчить про достатній емоційний потенціал для досягнення власного статусу в групі (близнюковій діаді).

Середній показник за фактором «адекватність самооцінки» - 6,7 стена. Інтерпретуючи середній результат за фактором, ми бачимо, що респондентам характерна адекватна, певною мірою зріла самооцінка.

Індивідуалізовані у парі близнюки (друга група) вирізнялися ставленням до себе як до окремої індивідуальності, їх комунікативні взаємодії з референтним оточенням опосередковані яскраво визначеною товариськістю як на міжособистісному рівні, так і на соціальному. Спостерігалася здатність легко встановлювати соціальні контакти, а саме у спілкуванні виявляли активність, відвертість, емоційність, експресивність. В незнайомих обставинах ці досліджувані були готові приймати рішення, проявляючи схильність до ризику, імпульсивних та сміливих вчинків. Емоційний стан відзначався лабільністю, високою чутливістю, модальністю емоцій та у значущих ситуаціях контролем поведінки, стресостійкістю. Загалом у поведінковому малюнку спостерігалася імпульсивність, екстравертованість, лідерські якості, підвищена активність. Остання зумовлена відкритістю респондентів та модальністю як внутрішньопарних комунікацій, так і поза ними.

В цілому респондентів можна діагностувати як яскраво виражених екстравертів: спрямованість зовні - на людей і на процес спілкування.

Отже, з'ясовано, що ставлення близнюків один до одного має надзвичайне значення для їх особистісного розвитку, тому, провівши комплексний якісний аналіз за вище перерахованими методиками, ми перейшли до статистичного аналізу, а саме, виявлення зв'язків між ставленнями близнюків один до одного, домінуванням у парі, закритістю стосовно оточуючого соціуму і конституційними факторами особистості (самооцінкою, соціально-психологічними особливостями: екстраверсією – інтроверсією, комунікативними якостями, емоційними характеристиками) та компонентами соціально-психологічної адаптації (адаптивністю, прийняття себе, прийняттям інших, емоційним комфортом, зовнішнім та внутрішнім контролем, домінуванням, ескапізмом). За результатами кореляційного аналізу (додаток Є) було виокремлено зв'язки, які відображають близнюкову ситуацію як провідну детермінанту в особистісному розвитку близнюків-підлітків: виявлено високі показники кореляції між ціннісними ставленнями («ставлення до братів, сестер») та рольовими особливостями близнюків («закритість - відсторонення») ($r = 0,89$; $p \geq 0,01$); між ціннісними ставленнями близнюків у парі («ставлення до матері» та «ставлення до друзів») ($r = 0,85$; $p \geq 0,01$). Присутній позитивний зв'язок між особистісними властивостями близнюків: «підлеглість – домінантність» та «стриманість – експресивність» ($r = 0,75$; $p \geq 0,01$), а також між структурними компонентами соціально-психологічної адаптації («адаптивність» – «прийняття себе») ($r = 0,81$; $p \geq 0,01$).

З метою ідентифікації соціально-психологічних детермінант особистісного розвитку близнюків підліткового періоду, які явно не виражені, але здійснюють вплив на особистісний розвиток близнюкової пари здійснено розвідувальний (експлораторний) факторний аналіз. Застосовувався аналіз детермінант з використанням методу головних компонентів з пакету статистичного аналізу STATISTICA 6.0.

Для узагальнення та опису соціально-психологічних та особистісних чинників розвитку близнюків змінні обирались без попередніх гіпотез стосовно існування математичних факторів, що їх визначають. Кожен з чинників ставлення: до матері, до батька, до матері і до батька як до родини, до братів і сестер, до бабусі та дідуся, до друзів, до вчителя; допитливість, домінантність, товариських, закритість, соціальна адекватність поведінки; адекватність самооцінки, замкнутість-комунікабельність, інтелект, емоційна нестійкість – емоційна стійкість, підкорення – домінантність, стриманість – експресивність, підпорядкування почуттям – висока нормативність поведінки, невпевненість – сміливість; жорсткість – чуттєвість, довірливість – підозрілість; практичність – розвинення уяви, прямолінійність – дипломатичність, впевненість в собі – тривожність, консерватизм – радикалізм, конформізм - нонконформізм, низький самоконтроль, високий самоконтроль, адаптивність, дезадаптивність, прийняття себе, неприйняття себе, прийняття інших, неприйняття інших, емоційний комфорт, емоційний дискомфорт, внутрішній контроль, зовнішній контроль, домінування, підкорення, ескапізм, брехливість.

Для дослідження нами було згруповано множина чинників за методиками Рене Жиля, Р. Кеттела, СПА для подальшого незалежного і одночасного аналізу. Завдяки цьому аналізу ми виявили найбільш суттєві взаємозалежності (зв'язки кореляції), які виникли при співвідношенні чинників, які суттєво, опосередковано впливають на ситуацію особистісного розвитку близнюкових пар. Власне процедура проведення факторного аналізу здійснювалася за такою схемою: підготовка основної матриці даних, обчислення матриці взаємозв'язків ознак, факторизація, інтерпретація даних.

Такий аналіз дає можливість виявити зв'язки корелюючих між собою змінних, приховані процеси, які впливають на соціально-психологічних і особистісний розвиток близнюків періоду дорослішання. На початку встановлено парні кореляції всіх змінних, що вивчаються, а потім нами відшукувались кореляційні «вузли», або інакше кажучи плеяди зв'язків (додаток Е).

Ми побудували кореляційну плеяду з метою виявлення та презентації ознак неоднорідності, які відображають її структуру та поля впливу: полюси і полярні зони; центр, концентр та периферію; зони різного зв'язку; відцентрові, доцентрові, причинно-наслідкові та інші асиметричні зв'язки.

З метою об'єктивної оцінки даних верифікували факторну структуру шляхом конструктивності валідності соціально-психологічних та особистісних чинників розвитку близнюків (в аналізі використовувалися бали, які отримали респонденти за результатами проведених методик (Рене Жиля, Кеттела, Роджерса) за латентними змінами: соціально-психологічний, особистісний розвиток та самооцінка.

За результатами кореляційної матриці виявлено сильний взаємозв'язок на заданому рівні значущості між: "ставлення до матері - ставлення до братів та сестер" ($r = 0,81$ $p \geq 0,01$); "ставлення до матері - ставлення до бабусі та дідуся" ($r = 0,60$ $p \geq 0,01$); "ставлення до матері - ставлення до друзів" ($r = 0,85$, $p \geq 0,01$); "ставлення до матері - ставлення до вчителя (авторитету)" ($r = 0,78$, $p \geq 0,01$); "ставлення до матері – товаришність" ($r = 0,70$, $p \geq 0,01$); "ставлення до матері - закритість, відсторонення" ($r = 0,59$, $p \geq 0,01$); "ставлення до матері - замкнутість-комунікабельність" ($r = 0,75$, $p \geq 0,01$); "ставлення до братів та сестер - ставлення до бабусі та дідуся" ($r = 0,72$, $p \geq 0,01$); "ставлення до братів та сестер - ставлення до друзів" ($r = 0,96$, $p \geq 0,01$); "ставлення до братів та сестер - ставлення до вчителя (авторитету)" ($r = 0,72$, $p \geq 0,01$); "ставлення до братів та сестер – товаришність" ($r = 0,77$, $p \geq 0,01$); "ставлення до братів та сестер - закритість, відсторонення" ($r = 0,89$, $p \geq 0,01$); "ставлення до братів та сестер - соціальна адекватність поведінки" ($r = 0,72$, $p \geq 0,01$); "ставлення до братів та сестер - замкнутість-комунікабельність" ($r = 0,71$, $p \geq 0,01$); "ставлення до бабусі та дідуся – ставлення до друзів" ($r = 0,66$, $p \geq 0,01$); "ставлення до бабусі та дідуся - ставлення до вчителя (авторитету)" ($r = 0,70$, $p \geq 0,01$); "ставлення до бабусі та дідуся – товаришність" ($r = 0,63$, $p \geq 0,01$); "ставлення до бабусі та дідуся – закритість, відсторонення" ($r = 0,65$, $p \geq 0,01$); "ставлення до бабусі та дідуся – соціальна адекватність поведінки" ($r = 0,70$, $p \geq 0,01$);

"ставлення до друзів – ставлення до вчителя (авторитету)" ($r = 0,70, p \geq 0,01$);
 "ставлення до друзів – товариськість" ($r = 0,77, p \geq 0,01$); "ставлення до друзів – закритість, відсторонення" ($r = 0,87, p \geq 0,01$); "ставлення до друзів – соціальна адекватність поведінки" ($r = 0,68, p \geq 0,01$); "ставлення до друзів – замкнутість-комунікабельність" ($r = 0,77, p \geq 0,01$); "ставлення до вчителя (авторитету) – соціальна адекватність поведінки" ($r = 0,75, p \geq 0,01$); "допитливість – довірливість - підозрілість" ($r = 0,57, p \geq 0,01$); "домінантність – товариськість" ($r = 0,57, p \geq 0,01$); "товариськість – закритість, відсторонення" ($r = 0,76, p \geq 0,01$); "товариськість – соціальна адекватність поведінки" ($r = 0,63, p \geq 0,01$); "товариськість – замкнутість-комунікабельність" ($r = 0,56, p \geq 0,01$); "закритість, відсторонення – соціальна адекватність поведінки" ($r = 0,69, p \geq 0,01$); "закритість, відсторонення – особистісна тривожність" ($r = 0,62, p \geq 0,01$); "адекватність самооцінки – невпевненість – сміливість" ($r = 0,58, p \geq 0,01$); "адекватність самооцінки – жорсткість – чуттєвість" ($r = 0,57, p \geq 0,01$); "підкорення – доміантність – стриманість – експресивність" ($r = 0,75, p \geq 0,01$); "підкорення – доміантність – невпевненість – сміливість" ($r = 0,78, p \geq 0,01$); "підкорення – доміантність – конформізм-нонконформізм" ($r = 0,58, p \geq 0,01$); "стриманість – експресивність – невпевненість – сміливість" ($r = 0,75, p \geq 0,01$); "стриманість – експресивність – консерватизм-радикалізм" ($r = 0,63, p \geq 0,01$); "стриманість – експресивність – конформізм-нонконформізм" ($r = 0,58782, p \geq 0,01$); "невпевненість – сміливість – конформізм-нонконформізм" ($r = 0,70, p \geq 0,01$);

За допомогою факторного аналізу, значну кількість змінних, що стосується нашого дослідження, було зведено до меншої кількості незалежних впливових величин, які названо факторами. У нашому дослідженні в один фактор об'єднуються змінні, які значно корелюють між собою. Власні значення ми сортували в порядку зменшення, для цього нами було відібрано саме три два фактори тому, що саме така кількість власних значень, які перевищують одиницю. Власні вектори, котрі відповідають цим власним значенням,

утворюють фактори, їх можна розуміти, як коефіцієнти кореляції між відповідними змінними і факторами [84].

На етапі факторизації нами було виокремлено три фактори власні значення яких (9,112419, 6,402755, 5,583921) наведено у додатку Д)

Факторні навантаження трьох факторів розміщені у факторній матриці наступним чином:

- до першого фактору, який умовно названий «соціальний» увійшли соціально-психологічні особливості – ставлення до матері, ставлення до братів та сестер, ставлення до бабусі та дідуся, ставлення до друзів, ставлення до вчителя (авторитету), товариськість, закритість, відсторонення, соціальна адекватність поведінки.

Стосовно таких чинників як ставлення до матері та братів, сестер ситуація зрозуміла, але цікавим виявився той факт, що до соціально психологічного фактору не ввійшов чинник «ставлення до батька» (можливо близнюкові пари виховувались здебільшого матерями), але в той же час важливим соціальним чинником є «ставлення до бабусі та дідуся». На нашу думку, це цікава позитивна тенденція, оскільки досвід попередніх поколінь позитивно впливає на формування особистості підлітка. Не викликає подиву той факт, що до даного фактору увійшли такі чинники, як «ставлення до авторитету», «товариськість», оскільки ці чинники є притаманними особистості в підлітковому віці.

- другий фактор ми умовно назвали «особистісний конституційний», оскільки до нього увійшли конституційні чинники, які характеризують риси особистості близнюків підліткового віку. В даний фактор потрапили такі чинники: «підкореність - домінантність», «стриманість - експресивність», «невпевненість - сміливість», «конформізм – нонконформізм».

Не випадково саме ці чинники мають значний вплив на особистісний розвиток близнюків у період дорослішання. Оскільки при низьких оцінках за чинником «підкореність - домінантність» людина стримана, здатна

поступатись, часто стає залежною, а при високих оцінках людина власна, незалежна, вперта. За чинником «стриманість - експресивність» при низьких показниках людина характеризується розсудливістю, мовчазністю, піклуванням про майбутнє, а при високих показниках особистість життєрадісна, імпульсивна, безпечна. Тобто даний чинник відображає емоційне забарвлення та динамічність спілкування. Такий чинник як «невпевненість - сміливість» при низьких показниках характеризує особистість стриманістю та невпевненістю, а при високих - притаманними якостями людини є сміливість, активність, схильність до ризику, тобто даний чинник визначає реактивність на загрозу в соціальних ситуаціях і визначає ступінь активності в соціальних контекстах.

- третій фактор – соціально-психологічна адаптація, який включає наступні критерії – «адаптивність», «прийняття себе», «неприйняття себе», що характеризують адаптацію пари у соціумі, її специфічні ставлення до навколишнього світу, зокрема, процес прийняття близнюками себе та інших, наявність емоційного комфорту чи дискомфорту в процесі спілкування.

Адекватна соціально-психологічна адаптація підлітків-близнюків характеризуються прийняттям пари в цілому, позитивним ставленням до близького оточення з очікуванням доброзичливого ставлення до себе, емоційною стабільністю та схильністю до взаємодоповнюючих (комплементарних) стосунків; чіткою диференціацією ролей у парі, прийняттям власного близнюка як окремої особистості, стабільним емоційним фоном. Відслідковується незалежність, активність у спілкуванні за межами діади, визначеність рольових позицій та домінування у близнюковій парі;

З метою візуалізації результатів нами представлено точкову діаграму (рис. 2.6.) оскільки вона презентує значущі фактори, які відокремлено від малозначущих.

Результати факторного аналізу підтвердили описані вище дані, що засвідчують домінуючий вплив близнюкової ситуації як специфічної детермінанти особистісного розвитку близнюкової пари ($F=0,85$). Саме остання

сприяє ідентифікації підлітків у діаді, пригнічуючи процеси їх соціалізації. У той же час взаємини з матір'ю та друзями ($F=0,81$) оптимізують розвиток індивідуальності близнюка та його інтеграцію в соціумі. Розвиток особистості близнюка буде сприятливим завдяки зміні усталених ролевих позицій у парі ($F=0,72$), пристосованості до оточуючого соціуму ($F=0,72$).

Варто зазначити, що ідеальної відповідності факторної моделі та отриманих даних не існує, оскільки, як відомо [84], структурні моделі з лінійною залежністю є лише наближеними до реальних явищ. Але в нашому дослідженні ми цікавились, чи добре узгоджується факторна модель з метою ефективного практичного застосування.

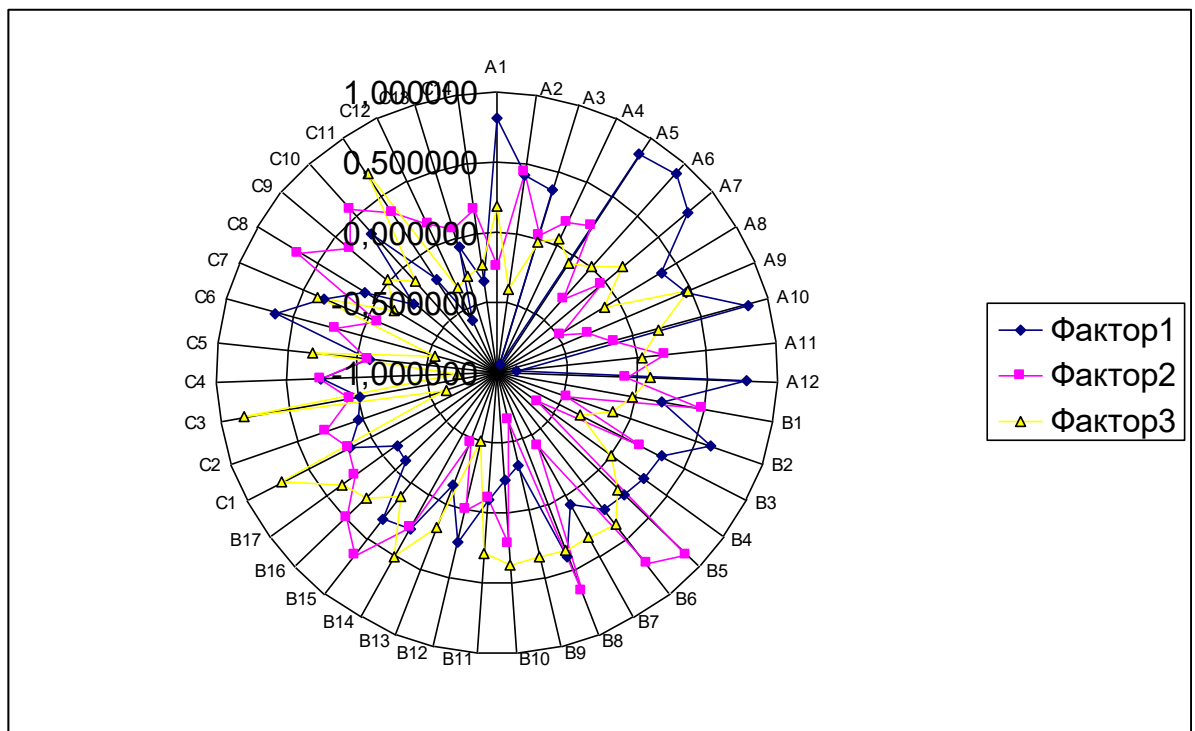

Рис. 2.6. Точкова діаграма (за факторним аналізом)

Методи кореляційних зв'язків та факторного аналізу дозволили нам отримати статистичне підтвердження теоретично обґрунтованим припущенням про те, що ставлення всередині пари відіграють значну роль у становленні кожного близнюка як особистості.

2.3. Близнюкова ситуація як специфічна детермінанта особистісного розвитку близнюків

Близнюкова ситуація є важливою соціальною психологічною детермінантою розвитку близнюків після їх народження і визначає їх емоційний, особистісний і соціальний розвиток. Виділяють наступні характеристики близнюкової ситуації:

- особливе батьківське ставлення: явне підкреслення схожості чи відмінностей у близнюків, а також їх ранній «розподіл» між батьками;
- постійний контакт близнюків один з одним впливає на розвиток їх особистості і самосвідомості.
- з дитинства близнюки граються один з одним як із дзеркалом, що призводить у підлітковому віці до труднощів усвідомлення власного «Я» (ефект пари).
- особливі взаємостосунки в парі виражені прийняттям ролей одним близнюком – «лідера», а іншим – «підлеглого».
- психологічна схожість виникає в результаті нав'язаної з боку оточуючих установки «бути у всьому схожими», а також за рахунок спільного життєвого і емоційного досвіду.
- близнюки можуть «блокуватися» проти оточуючих в колективі, що підсилює негативний вплив близнюкової ситуації.
- спостерігається специфічна криза підліткового віку, під час якої близнюки намагаються підкреслити індивідуальність – особисту зокрема, чи пари в цілому.
- в деяких випадках у близнюків відмічається підвищена агресивність.

Отже, розглядаючи близнюкову ситуацію у контексті детермінанти особистісного розвитку близнюків, для її дослідження ми використали версію опитувальника Р.Заззо, Д.Тієнарі (блок «Мій близнюк»), який був опрацьований за допомогою методу контент-аналізу.

Оскільки метою дослідження на цьому етапі стала внутрішньопарна міжособистісна взаємодія у близнюковій парі, то необхідно було застосувати

бесіду, яка має чіткий план і закладені питання, які дозволяють розкрити особливості міжособистісних взаємодій та специфіку стосунків у близнюкових парах. Метод контент-аналізу допоміг визначити типи ставлень близнюків один до одного та різновиди стосунків у близнюкових парах підлітків. Отримані результати дозволили нам виділити два рівні ставлень близнюків і компоненти близнюкової ситуації, які виявляють себе у безпосередніх стосунках близнюків та проаналізувати їх.

Отримані результати представлені у таблиці 2.16.

Таблиця 2.11.

**Типи ставлень та різновиди стосунків у близнюкових парах
(за результатами інтерв'ю)**

n= 20

<i>Рівень 1. Позитивне ставлення до близнюка</i>		
Механізми близнюкової ситуації (за Р.Заззо)	Типи стосунків. <i>Комплементарні стосунки</i>	%
Ідентифікація	Емоційно-позитивне прийняття близнюка	80
	Потреба у його постійній присутності	65
	Констатація схожості (зовнішньої і внутрішньої)	45
	Віднесення себе до займенника «ми»	55
	Ототожнення себе із власним близнюком	60
	Автономна мова в дитинстві	85
	Планування подальшого спільного майбутнього	65
Індивідуалізація	Неприйняття себе як окремої частини пари	70
<i>Типи стосунків. Рольові стосунки</i>		
Ідентифікація	Позитивне бачення партнера по близнюковій парі	80
	Підкреслення схожості і потяг до неї	75
	Спільне коло інтересів	65
	Виражена зорієнтованість на партнера по близнюковій парі	70
Індивідуалізація	Чітке усвідомлення власної ролі у парі і повна згода з нею	25
	Поєднання займенника «я» та «ми»	35
<i>Рівень 2. Негативне ставлення до близнюка</i>		

Типи стосунків. <i>Рольові стосунки. Суперництво в парі</i>		
Ідентифікація	Ототожнення себе з іншими	20
Індивідуалізація	Небажання визнавати себе в парі «другорядним»	15
	Почуття суперництва	15
	Відсутність взаємності	10
	Наявність суттєвих протиріч у спілкуванні	10
	Наявність різних у кожного близнюка друзів	20
Типи стосунків. <i>Неприйняття іншого близнюка</i>		
Ідентифікація	Наявність значимого іншого із соціального оточення	40
Індивідуалізація	Заперечення будь-якої схожості з близнюком	15
	Виражена зорієнтованість на себе	15
	Віднесення себе лише до займенника «я»	20
	Ігнорування власного близнюка або ворожість стосовно нього	10
	Конфліктність у спілкуванні з близнюком	10
	Загострене почуття суперництва	15
	Констатація незручностей стосовно близнюка	10
	Подальше майбутнє: навчання, робота, стосуються лише одного з близнюків	25

Так, зокрема, перший рівень ставлень є позитивним і містить два різновиди стосунків: комплементарні й рольові. Розглянемо компоненти близнюкової ситуації при комплементарних стосунках.

Ідентифікація як компонент близнюкової ситуації характеризується «емоційно-позитивним прийняттям близнюка» (80%), «потребою у його постійній присутності» (65%), «констатацією схожості (зовнішньої і внутрішньої)» (45%), «віднесенням себе до займенника «ми»» (55%), «ототожненням себе із власним близнюком» (60%), «автономною мовою в дитинстві» (85%), «плануванням подальшого спільного майбутнього» (65%).

Індивідуалізація, у свою чергу, характеризується лише «неприйняттям себе як окремої частини пари» (70%). Треба відмітити, що у відповідях респондентів часто зустрічалися речення-індикатори «позитивне прийняття близнюка» (80%) та «неприйняття себе як окремої частини пари» (70%).

Рольові стосунки, які розвинулися за умови позитивного ставлення близнюків один до одного, мають такі характеристики компоненту ідентифікації як *«позитивне бачення партнера по близнюковій парі»* (80%), *«підкреслення схожості і потяг до неї»* (75%), *«спільне коло інтересів»* (65%), *«виражена зорієнтованість на партнера по близнюковій парі»* (70%).

Індивідуалізацію характеризує *«чітке усвідомлення власної ролі у парі і повна згода з нею»* (25%), *«поєднання займенника «я» та «ми»»* (35%).

Отже, у такому випадку комплементарні (взаємодоповнюючі) стосунки свідчать про наявність надзвичайно тісних внутрішньопарних зв'язків у близнюкових парах, взаємної ідентифікації близнюків, емоційному замиканні їх один на одному всередині пари. Рольові ж, у свою чергу, вказують на дещо розширений соціальний простір близнюків, зокрема, появи займенника «я» поряд із «ми» і певної соціальної ролі, яку може виконувати лише хтось один.

Другий рівень ставлень, який є негативним, включає в себе лише рольові стосунки – суперництво в близнюковій парі та неприйняття іншого близнюка. Розглянемо різновид стосунків – суперництво у парі.

Ідентифікація як компонент тут виявляється лише *«ототожненням себе з іншими»* (20%). У той час як індивідуалізація схарактеризована *«небажанням визнавати себе в парі «другорядним»»* (15%), *«почуттям суперництва»* (15%), *«відсутністю взаємності»* (10%), *«наявністю суттєвих протиріч у спілкуванні»* (10%), *«наявністю різних у кожного близнюка друзів»* (20%).

Наступний різновид стосунків це – неприйняття іншого близнюка. У нашому випадку він представлений лише однією близнюковою парою.

Компонент ідентифікації включає в себе лише *«наявність значущого іншого із соціального оточення»* (40%). Індивідуалізацію характеризує *«заперечення будь-якої схожості з близнюком»* (15%), *«виражена зорієнтованість на себе»* (15%), *«віднесення себе лише до займенника «я»»* (20%), *«ігнорування власного близнюка або ворожість стосовно нього»* (10%), *«конфліктність у спілкуванні з близнюком»* (10%), *«загострене почуття суперництва»* (15%), *«констатація незручностей стосовно близнюка»* (10%),

«подальше майбутнє: навчання, робота, стосуються лише одного з близнюків» (25%).

Отже, обидва розглянуті різновиди негативного ставлення близнюків один до одного вказують на вищий рівень їх соціалізації, порівняно із попередньою позитивною групою ставлень. Але, натомість, тут гостро стоїть проблема міжособистісних стосунків у діаді.

Отримані результати за вищезазначеним опитувальником дозволили розподілити досліджувані близнюкові пари на три групи:

1. «взаємозалежні» (50%): респонденти цієї групи під час інтерв'ю показали значну взаємозалежність у парі та інфантильність у спілкуванні поза парою, небажання визнавати себе окремою від пари одиницею, задоволеність тим, що у них є близнюк; для респондентів цієї групи характерні слова-індикатори - «ми», «разом», «спільно», «схожість».
2. «партнери» (30%): респонденти у цій групі представили партнерські стосунки, які є для них оптимальними. Кожен із близнюків виконує певну роль, і, як правило, задоволений нею. Іноді партнери міняються ролями, але за взаємною згодою. Нарівні з повним прийняттям власного близнюка у них не відбулося нівелювання власного «я». Тому серед слів-індикаторів, характерних для попередньої групи, з'являються також «я», «друзі», «тато», «мама», «самотійність».
3. «суперники» (20%): респонденти цієї групи теж практично виконують певні ролі, наприклад, двох лідерів у парі, але відповідно змінюється їх ставлення один до одного. Почуття суперництва в парі виявляється і під час навчання, і під час розваг і т.д. Але в кінцевому результаті воно призводить до повного неприйняття партнерами один одного. З одного боку, респонденти достатньо соціалізовані в оточуючому соціумі, маючи широке коло спілкування, з іншого – постійні конфлікти, сварки, стреси у парі невротизують підлітків, формуючи негативні риси особистості. Словами-індикаторами тут виступають «я», «сам», «один», «друзі», «різні».

Показники, отримані за результатами анкетування, не суперечать показникам за методикою Р.Жиля, методикою багатofакторного аналізу особистості Р.Кеттелла, методикою СПА.

Висновки до другого розділу

1. Спеціальним інструментарієм для дослідження близнюків є близнюковий метод (Ф.Гальтон). Головна особливість методу полягає в тому, що він призначений лише для дослідження близнюків, які мають повну чи часткову генетичну спадковість. Внутрішньопарне порівняння таких близнюків дає можливість визначити, якою мірою та чи інша ознака є ідентичною. Сам метод є поліваріантним, що розширює його потенційні можливості та сферу його використання.
 - 1) слід зауважити, що близнюковий метод у всіх його варіаціях не є універсальним і має свої обмеження: обмеження отриманих за допомогою близнюкового методу результатів. Він дозволяє знайти не більше трьох параметрів, тоді як варіантність багатьох ознак складніша.
 - 2) біологічні особливості близнюкової вибірки. Вони обумовлені:
 - можливою генетичною нерепрезентативністю близнюків загальної популяції;
 - біологією багатоплідної вагітності і пологів.
 - 3) психологічні особливості близнюкової вибірки, що визначається:
 - специфікою внутрішньопарних відносин;
 - особливим ставленням батьків до близнюків (це обмеження ми детальніше розглянемо нижче) [68, 102].
2. На основі проведеного констатувального експерименту визначено соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку близнюків у період дорослішання, а саме: батьківські взаємодії, міжособистісні стосунки в близнюковій парі, специфічні ставлення пари до навколишнього світу, а також близнюкова ситуація як специфічна соціальна ситуація розвитку близнюкової діади.

3. Провівши комплексний аналіз за методиками ПАРІ Е.Шеффер і Р.Белла, блок інтерв'ю «Моя родина» і методику Рене Жилія було з'ясовано, що батьківські впливи є важливою детермінантою особистісного розвитку близнюків у період дорослішання, адже вони своїми ставленнями формують тип ставлень близнюків один до одного у парі; сприяють розвитку особистісного уявлення про себе і про власного близнюка; прогнозують і, відповідно, проєктують подальший розвиток як близнюкової пари, так і кожного з близнюків; спонукають до встановлення певного типу стосунків у діаді.
4. Отримані результати, за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (опитувальник СПА) та методикою багатофакторного дослідження особистості Р.Кеттелла №105 (16 Рґ – опитувальник) показали рівень соціально-психологічної адаптованості близнят, який є здебільшого середнім або низьким та індивідуально – психологічні особливості або конституційні фактори близнюків. Було відмічено, що на процес соціально-психологічної адаптації як і на індивідуально-психологічні особливості близнюків, значно впливає такий фактор як близнюкова ситуація у діаді.
5. Розкриття особливостей міжособистісних взаємодій та специфіки стосунків у близнюкових парах надало можливість визначити типи ставлень близнюків один до одного та різновиди стосунків у близнюкових парах підлітків, визначивши три групи близнюків:
Взаємозалежні. Близнюки такої групи демонструють значну взаємозалежність у парі та інфантильність у спілкуванні поза парою, небажання визнавати себе окремою від пари одиницею, задоволеність тим, що у них є близнюк.
Партнери. Підлітки у цій групі представили партнерські стосунки, які є для них оптимальними. Кожен із близнюків виконує певну роль і, як правило задоволений нею. Іноді партнери міняються ролями, але за

взаємною згодою. Нарівні з повним прийняттям власного близнюка у них не відбулося нівелювання власного «я».

Суперники. Респонденти цієї групи практично виконують певні ролі, наприклад, двох лідерів у парі, але, відповідно, змінюється їх ставлення один до одного. Почуття суперництва в парі виявляється і під час навчання, і під час розваг тощо. У кінцевому результаті воно призводить до повного неприйняття партнерами один одного. З одного боку, респонденти достатньо соціалізовані в оточуючому соціумі, маючи широке коло спілкування, з іншого - спостерігаються постійні конфлікти, сварки, стреси у парі невротизують підлітків, формуючи негативні риси особистості.

6. Встановлені за допомогою кореляційного та факторного методів аналізу зв'язки між ставленнями близнюків усередині пари та становленням кожного близнюка як особистості, що засвідчують значущі впливи таких детермінант як: стосунки в близнюкових парах, батьківські взаємодії, специфічні стосунки пари з навколишнім світом, а також свідчать про те, що провідною соціально-психологічною детермінантою особистісного розвитку близнюків є близнюкова ситуація.

Матеріали другого розділу представлені у наступних публікаціях:

1. Белякова С.М. Методичний арсенал дослідження соціально-психологічних детермінант особистісного розвитку підлітків-близнюків / С.М. Белякова // Науковий часопис імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. - № 26 (50). – С. 186-193.
2. Белякова С.М. Особливості впливу соціально-психологічних детермінант на особистісний розвиток близнюків / С.М. Белякова // Журнал практикуючого психолога. Вип. 16. – К., 2009. – С. 148-156.
3. Белякова С.М. Близнюкова ситуація як детермінанта особистісного розвитку близнюків / С.М. Белякова // Проблеми сучасної психології: зб.

наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун. імені Івана Огієнка; ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / [за ред.. С.Д.Максименка, Л.А. Онуфрієвої]. – Вип. 9. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 26-36.

РОЗДІЛ III

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ НАСЛІДКІВ БЛИЗНЮКОВОЇ СИТУАЦІЇ

Діагностика особистісного розвитку близнюків періоду дорослішання дозволила нам виявити найбільш суттєві труднощі, які переживають діти, і основні напрями психологічної допомоги. Провідне місце займає близнюкова ситуація (взаємна ідентифікація і відсутність ідентичності, або суперництво), проблеми соціалізації (комунікативні труднощі), що, загалом, загрожує психологічному здоров'ю близнюків. Виділення труднощів необхідне для розробки і використання адекватних психолого-педагогічних підходів стосовно попередження та корекції негативного впливу близнюкової ситуації та утрудненої соціалізації близнюків.

Здійснення своєчасної психопрофілактики дозволяє попередити і значною мірою знизити наявні явища взаємної ідентифікації й суперництва у близнюків. Ми вважаємо, що найбільшого ефекту можна досягти не тільки шляхом впливів на близнюків, а й реалізуючи відповідну просвітницьку роботу з батьками та вчителями.

Вибір стратегій розвивальної роботи з близнюковими парами будувалася передусім із врахуванням принципу взаємозв'язку внутрішньої та зовнішньої детермінації функціонування особистості. Варто враховувати закономірності процесу зміни поведінки, який має наступні етапи: переосмислення (відсутність намірів змінити власну поведінку); підготовка (виникнення наміру змінити поведінку); дія (зміна способу поведінки і його закріплення); підтримка (повне подолання небажаної поведінки, максимальна впевненість у власній здатності попередити прояви близнюкової ситуації).

В основу формувального експерименту покладене положення Р.Заззо, про близнюкову ситуацію (діагностовану методом близнюкової пари), що передбачає специфічний розподіл ролей і функцій у близнюковій парі, яка утворює автономну соціально-психологічну цілісність де кожен з близнюків є

нероздільним особистісним утворенням («об'єднаною особистістю»). Корекція сконцентрована не лише на зовнішніх проявах та симптоматиці близнюкової ситуації, а на реальних причинах соціальної дезадаптованості близнюків періоду дорослішання.

Проведений аналіз соціально-психологічних детермінант особистісного розвитку близнюків у період дорослішання виступив передумовою створення розвивальної програми практичної діяльності шкільного психолога, яка включає роботу з батьками та вчителями (надання методичних рекомендацій стосовно виховання та навчання близнюків) та підлітками-близнюками (надання інформаційних повідомлень, проведення тренінгових занять та рольових ігор). Спеціально організована взаємодія сприяла розкриттю індивідуального потенціалу, підвищення рівня соціалізації близнюків, що актуалізувалося в їх поведінці. У розвивальній програмі ставилося за мету розширення комунікативного поля близнюкової пари, формування у підлітків-близнюків навичок ефективного спілкування шляхом модифікації рольових позицій. З огляду на це відбувалось активне обговорення з ними проблем взаємодії з близьким оточенням (як дорослими, так і ровесниками), програвання проблемних ситуацій, тренування сензитивності до соціальних очікувань оточуючих. Основні завдання програми – зниження суперництва і профілактика міжособистісних конфліктів (тренінг партнерського спілкування); розвиток індивідуальності кожного близнюка, зокрема його конструктивних особистісних якостей, та соціально-психологічної адаптації.

Для успішної і повної реалізації розвивальної програми було поєднано форми групових занять із індивідуальними з кожною близнюковою парою. Основною формою стало об'єднання близнюкових пар у тренінгову групу, що дало змогу на основі поетапного аналізу матеріалів роботи з кожним підлітком-близнюком максимально індивідуалізувати підхід до нього, врахувавши всі його проблеми й труднощі.

3.1. Організація розвивальних впливів у системі психологічної допомоги близнюкам підліткового віку

Підлітковий вік – сенситивний період для формування Я – концепції особистості, становлення ефективних комунікацій. Розвиток особистості підлітка відбувається під впливом різноманітних соціальних інститутів – сім'ї, школи, ЗМІ і спілкування з іншими людьми. У підлітковому віці особлива роль надається спілкуванню з однолітками, з якими підліток почувається незалежним, автономним і самостійним. За твердженням учених, підлітковість – це, з одного боку, вік соціалізації, засвоєння людської культури та суспільних цінностей, з іншого – це вік індивідуалізації, відкриття та утвердження власного унікального та неповторного «Я» [107, 140]. Процес самовизначення у підлітка – це, перш за все, формування ідентичності, (тотожності), що є багатовекторною і може розглядатись як у часовому, так і в ситуативно-рольовому напрямі. Зокрема, ідентичність забезпечує наступність, зв'язок минулого, теперішнього й майбутнього (за часовими критеріями). У ситуативно-рольовому аспекті ідентичність становить центральне утворення, яке утримує в єдності багаточисельні ситуації і, відповідно, ролі, у яких виступає людина. Сформована ідентичність надає можливість підлітку бути самодостатньою особистістю незалежно від ситуації адекватною до ситуації [31]. Ідентифікаційна поведінка та ідентичність розвивається безперервно, починаючи з раннього дитинства, і тривають протягом всього життя [107; 188]. Близнюки підліткового віку, перебуваючи під впливом негативних проявів близнюкової ситуації, загалом мають порушення формування ідентичності. Механізм надмірної взаємної ідентифікації або протиставної індивідуалізації спотворює процес формування особистості кожного із членів близнюкової пари. Все вищесказане дозволяє окреслити завдання психологічної допомоги при негативних проявах близнюкової ситуації, а саме: усвідомлення себе окремою особистістю, формування позитивного ставлення до себе і до інших, формування потреби у самореалізації.

Завершальним етапом нашого дослідження став формувальний експеримент, до якого нас спонукав висновок про те, що і перша, і друга група обстежуваних близнюків мають проблеми в особистісному розвитку. Взаємна ідентифікація, з одного боку, та загострення суперництва з іншого – не сприяють оптимальному розвитку особистості близнюка-підлітка. Саме тому психологічна допомога у становлення особистості підлітка, на нашу думку, має звестися до двох напрямів – психопрофілактики та тренінгу.

Організація роботи з профілактики негативних впливів близнюкової ситуації на формування особистості підлітка включає декілька напрямків:

- 1) внесення якісних змін у процес внутрішньопарного спілкування близнюків за рахунок внутрішніх впливів: стабілізація уявлень підлітків про власну близнюкову пару і про себе та близнюка як про окремі цілісні особистості;
- 2) внесення якісних змін у процес внутрішньопарного спілкування близнюків за рахунок зовнішніх впливів: а) батьків – підвищення їх психологічної компетентності у сфері близнюкових стосунків; б) вчителів – забезпечення індивідуального підходу до кожного із близнюків у процесі навчання і виховання; в) психологів навчальних закладів – консультування кожного з близнюків стосовно їх особистісних якостей, включення кожного із них у міжособистісну взаємодію із однолітками у процесі корекційної роботи.

Основним напрямом роботи з подолання наслідків близнюкової ситуації стала організація розвивальних впливів. Ми створили таку систему засобів, яка задовольняла і першу, і другу групу близнюків, стимулюючи їх адекватний особистісний розвиток. Найбільш оптимальною була така форма роботи як тренінг партнерського спілкування, спрямований на активізацію прояву індивідуальності, самоактуалізації, самоприйняття кожного члена близнюкової пари.

Тренінг партнерського спілкування близнюків, як групова форма взаємодії з означеними наперед правилами роботи має свої особливості, що

різнить його від інших. Створення особливого рефлексивного середовища та дотримання правил сприяли пізнанню власного Я кожного члена близнюкової пари, розвиток особистісних якостей [32, 33, 71, 94, 95, 141].

Наша тренінгова програма презентувалася як система активних методів навчання. За характером тренінг маючи розвивальне спрямування, сприяв оптимізації особистісного зростання близнюків, розкриттю індивідуального потенціалу та підвищенню рівня соціалізації. Останнє має свої прояви як в макроструктурі (суспільні процеси, їх вплив на особистість кожного з близнюкової пари), так і в мікроструктурі (поведінка в сім'ї, школі, на вулиці).

Метою тренінгу стало формування у підлітків-близнюків навичок ефективного спілкування, обговорення з ними проблем взаємодії з іншими людьми, як дорослими, так і ровесниками, запобігання міжособистісних конфліктів, розвитку особистісних якостей.

Завданнями тренінгу є:

- навчити ефективним формам взаємодії близнюків у парі;
- сформувати у підлітків-близнюків навички рефлексії й самоаналізу;
- розвивати критичність та гнучкість самооцінки кожного з близнюків, сприяти усвідомленню близнюками власної цінності;
- формувати емоційне позитивне ставлення до іншого близнюка.

Апробація тренінгу особистісного розвитку та становлення особистості близнюків проводилася на базі Переяслав-Хмельницького міського відділу освіти (6 шкіл) протягом 2007-2008 років. У тренінгу брали участь 20 осіб (10 пар підлітків-близнюків м. Переяслава-Хмельницького). Впровадження тренінгу відбувалося на базі Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу ім. І.Я.Франка, Гребінківської ЗОШ І-ІІІ ст. №2.

Під час створення розвивальної програми тренінгу ми дотримувалися принципу наступності у заняттях, забезпечуючи цілісність та системність психологічних впливів. Було розроблено три взаємопов'язаних та самостійних блоки (таблиця 3.1.).

**Програма тренінгу партнерського спілкування
близнюків**

Етапи	Теми занять	Вправи
«Я»	Заняття 1 «Знайомство із собою».	«Автопортрет», «Хто я?», «Привіт, Я!», «Проективний малюнок».
	Заняття 2 «Пізнання себе».	«Мое відображення», «Гори і долини», «Кінопроба», «Мій портрет в промінні сонця».
	Заняття 3 «Усвідомлення себе».	«Особлива особистість», «Скільки в мені людей», «Говорити про себе добре», «Лист собі», «Частини мого Я».
	Заняття 4 «Прийняття себе».	«Мої права», «Я і дзеркало», «Стілець, на якому добре», «Все більше і більше».
	Заняття 5 «Розуміння себе».	«Список емоцій», «Скульптура», «Я – господар» «Мої позитивні якості».
«ТИ»	Заняття 1 «Хто ти?».	«Відтворення», «Сніжинки», «Самий, самий», «Однобічний рух».
	Заняття 2 «Пізнаю тебе».	«Жовті і сині», «Вільний мікрофон», «Якого ти кольору?» «Два боки мого «я»».
	Заняття 3 «Ти не я».	«Мова жестів», «Приємна розмова» «Дзеркало», «Розфарбуй контури людини».
	Заняття 4 «Приймаю тебе».	«Пляшка молока», «Прогулянка довіри», «Скульптор – глина», «Посмішка»
	Заняття 5 «Розумію тебе».	«Думки і почуття», «Моя емоційна власність», «Коло мого спілкування», «Імена почуттів».
	Заняття 6 «Ти і Я».	«Вузол», «Дитячі образи», «Скарбничка образ», «Доброта»
«МИ»	Заняття 1 «Ми різні».	«Космічний корабель», «Чарівний магазин», «Оголошення», «Гість».
	Заняття 2 «Ми схожі».	«Чиє взуття?» «Значимі люди», «Ми з тобою одної крові», «Я тебе розумію»

Перший етап (орієнтувальний) – «Я» – включав у себе 5 занять, спрямованих на розвиток самооцінки, рефлексивності кожного з близнюків, модальності емоційних переживань. Зокрема, кожне із п'яти занять мало на меті в першу чергу познайомити підлітка-близнюка зі своїми якостями: пізнати, усвідомити, оцінити і прийняти їх. З цією метою підготувалися заняття на зразок: «Знайомство із собою», «Пізнання себе», «Усвідомлення себе», «Прийняття себе», «Розуміння себе», кожне з яких поетапно розкривало у близнюків свій власний світ.

Другий етап (розвивальний) – «ТИ» – складався із 6 занять, які були спрямовані на формування у близнюків адекватного уявлення про власного близнюка, сприйняття його як іншу неповторну індивідуальність. Сюди увійшли такі заняття: «Хто ти?», «Пізнаю тебе», «Ти не я», «Приймаю тебе», «Розумію тебе», «Ти і Я». На заняттях особлива увага на формування нових навичок спілкування з близнюком, що сприяли взаєморозумінню і підтримці у парі, попереджуючи міжособистісні конфлікти.

Третій етап тренінгу (закріплюючий) – «МИ» – включав у себе два заняття – «Ми різні», «Ми схожі», які були спрямовані на формування у близнюків уміння застосовувати набуті навички комунікації та сприяли позитивному ставленню один до одного в реальних, емоційно напружених ситуаціях. Загальний час на проведення тренінгу – 30 годин. Всього занять 13 (одне заняття орієнтовно триває 2 години 30 хвилин). Кожне розвивальне заняття складається з чотирьох частин: початок, розминка, основний етап, рефлексія.

У процесі занять були використані наступні методи: мозковий штурм, робота в малих групах, обговорення, рольова гра, малювання індивідуальне та групове (в парах).

«Мозковий штурм» – це метод, під час якого всі учасники можуть вільно (без критики і оцінювання з боку ведучого та інших учасників) висловлювати будь-які думки з приводу поставленої проблеми [124]. Цей метод ми використовували під час розкриття змісту поняття «близнюки», «близнюкова

ситуація», «ідентичність», «самооцінка», «рольові стосунки», «індивідуальність», «самосвідомість»; для з'ясування проблеми «близнюкової ситуації»; для виявлення рівня інформованості учасників стосовно сутності явища близнюковості, їх ставлення до означеного феномену.

Як з'ясувалося, лише кілька близнюкових пар (3 пари) достатньо поінформовані стосовно вищезгаданих понять. Цікавість підлітків-близнюків до власних особливостей психічного розвитку наштовхнула нас на розробку лаконічних міні-повідомлень, які передували «мозковому штурму», що в доступній формі інформували про ті чи інші закономірності, феномени чи особливості, які властиві близнюкам. Це з одного боку, певним чином допомагало коригувати емоційні зрушення, що характерні для підлітків-близнюків (страхи, специфічні хвилювання, тривожність тощо) без прямого обговорення їх власних переживань, а з іншого - підвищити почуття впевненості в собі, змінювати модальність емоційних ставлень.

Міні-повідомлення були розроблені стосовно тем, які обговорювалися на заняттях:

- «Підлітковий вік – кризовий період»;
- «Близнюки – одне «Ми» чи два «Я»»;
- «Що собою представляє близнюкова ситуація?»;
- «Як набувається ідентичність?»;
- «Самооцінка – висока чи низька?»;
- «Рольові стосунки – лідер-підлеглий»;
- «Становлення моєї самосвідомості»;
- «Я – індивідуальність!»;

Під час проведення «мозкового штурму» ми з'ясовували рівень та специфіку самооцінки близнюків, бачення власного «Я», рольових стосунків. Близнюкам надавалася можливість висловлювати своє ставлення до означених питань, висловлювати свої думки та пропозиції на задану тематику.

Рольова гра - це метод навчання, під час якого учасники, виконуючи ролі в заданих уявних ситуаціях, набувають певних знань і відпрацьовують

необхідні навички [124]. Рольові ігри проводилися з метою визначення ставлення учасників до окреслених тем близнюковості; отримання власного досвіду вирішення близнюкових проблем (взаємозалежності, неприйняття іншого і т.і.); формування в учасників свідомої власної позиції щодо конкретних обговорюваних питань та ситуацій близнюкової діади. В іграх ми моделювали ситуації, максимально наближені до реальних, що давало можливість кожному з близнюків в подальшому застосовувати набуті навички спілкування. Після кожної рольової гри близнюки ділилися враженнями стосовно того, як вони почувалися в тій чи іншій ролі, намагаючись мотивувати свої вчинки. Ігри на фізичну взаємодію, такі як «Скульптура», «Стілець на якому добре», «Прогулянка довіри» - слугували для посилення інтересу, зняття напруги та покращення взаємостосунків у групі у підлітків, які перебували у стані взаємозалежності.

Для проведення рольової гри ми розподіляли ролі між учасниками; кожен з близнюків міг побувати як у своїй ролі, так і в ролі власного близнюка; попереджували учасників, що під час виконання ролі не обов'язково використовувати власні імена; після закінчення гри відпрацьовували з близнюками "вихід з ролей", наголошуючи, що гру закінчено, і всі знову стають тими, хто вони є в реальному житті. Можливість погратися сподобалася підліткам, вони обмінювалися ролями, приміряючи ролі, їм не притаманні (підлеглий ставав лідером, і навпаки). Зокрема, ігри: «Привіт, Я!», «Гори і долини», «Кінопроба» – викликали у підлітків захоплення та інтерес до подальшого проведення занять.

Приклади поведінки окремих пар близнюків:

Віта і Лера Б., які були дуже залежними одна від одної, діляться враженнями: «...ми з сестрою на заняттях завжди разом, але з іншими учасниками нам важко спілкуватися. Коли виконували вправу «Прогулянка довіри» ми з Вітою гарно працювали в парі, але за правилами довелося змінити партнера, що нас дещо налякало. Нам дуже важко довіряти іншим так, як ми довіряємо одна одній. З новим партнером спочатку вправа видалася

надзвичайно важкою, бо якраз довіри до нього не було. Коли виконували вправу знову, ми вже адаптувалися до ситуації, і, мушу визнати, це цікаво і ніскільки не страшно!».

Обговорення - це метод, який передбачає активний обмін думками, враженнями, знаннями та досвідом між усіма учасниками тренінгу [124]. Ми проводили обговорення по закінченню вправ для того, щоб узагальнити та підвести підсумки проведеної роботи: чи були змінені переконання, чи зазнали змін ставлення близнюків стосовно окремих проблем, які обговорювалися на занятті. Під час проведення бесіди близнюки мали можливість висловити свою думку щодо конкретної ситуації, вони вчилися формулювати свої враження, аргументувати своє бачення поставленої проблеми, сперечатися, не ображаючи співрозмовника. Наприклад, близнюки Влад та Слава Л., котрі тривалий час перебували у стані суперництва, зазначають: «У нас завжди були погані стосунки у парі, кожен мріяв бути головним – краще вчитися, грати у футбол, тощо, через що весь час сварилися. Батьки намагалися нас примирити, але було тільки гірше. Лише після участі в корекційній програмі, дізнавшись більше про свої особливості (біологічну та психологічну ідентичність), стали краще розуміти один одного, намагаємося поступатися, адже ми такі схожі».

Робота в малих групах - це метод, який полягає в організації певних завдань групами з кількістю учасників від 3 до 5 осіб. Робота малих груп завершується презентацією колективної роботи й обговоренням її результатів у великій групі [семінар]. Робота в малих групах була використана нами для того, щоб кожен близнюк, незалежно від іншого, мав можливість ефективно засвоїти отриману інформацію, висловити і обговорити власні думки, напрацювати певні навички у спілкуванні; така взаємодія передбачала активне спілкування близнюкових пар, згуртування групи, підвищення загальної активності учасників тренінгу. Організуючи роботу близнюків в малих групах ми об'єднували в групи не пари, а окремих близнюків. Це давало можливість кожному близнюку отримати тимчасову автономію, удосконалювати навички

міжособистісного спілкування поза близнюковою парою, самостійно приймати рішення через чітку постановку завдання і визначення часу на його виконання.

Так Таня і Оля Л. зазначають: «...ми з початку тренінгу були налаштовані на поглиблення знань про особливості близнюковості. Робота в окремих групах дає можливість кожній з нас виявити свою індивідуальність, самостійно вирішувати проблемні ситуації. Робота в нових групах надала кожній з нас впевненості в собі під час спілкування з малознайомими людьми».

У роботі з близнюками ми також використовували метод психомалюнку з метою формування у них навичок самопізнання. Основою вправ стали розробки Т.С. Яценко [142]. Зокрема, були використані такі вправи: «Проективний малюнок», «Мій портрет в промінні сонця», «Розфарбуй контури людини», «Якого ти кольору?». В індивідуальному малюванні, за правилами, близнюки реалізовували свій задум кожен окремо. Це спочатку дещо додавало їм невпевненості, але згодом стало нормою. Всі підлітки-близнюки адекватно сприйняли вказаний метод роботи, коли зазначилося, що художні здібності оцінюватися не будуть, а обговорюватиметься лише психологічний бік зображень. З цього приводу Таня і Люда Є. зазначають: «... протягом всього тренінгу як для мене, так і для моєї сестри найважчою і, водночас, найважливішою вправою було індивідуальне малювання. Дуже незвично малювати лише себе, коли весь час (з пелюшок) тебе двоє. Спершу я змалювала сестру, думаючи, ну яка різниця – я чи вона, адже ми ідентичні! Пізніше зрозуміла, що свій психологічний образ намалювати набагато складніше. ...виявилось, я зовсім не знаю себе, довелося знайомитись. Завдяки психомалюнку я змогла створити власний неповторний образ. Тепер можу впевнено сказати – ми з Людою схожі лише зовні».

У програмі тренінгу також були застосовані методи тренінгової роботи Д.Шапиро.

Отже, кожний вищенаведений метод передбачав вирішення конкретного завдання, а специфіка його проведення зумовлена метою, змістом, правилами та віковими особливостями учасників. Як видно з таблиці 3.1, перший етап «Я»

включав у себе наступні вправи: «Автопортрет», «Хто я?», «Привіт, Я», «Проективний малюнок», «Мое відображення», «Гори і долини», «Кінопроба», «Мій портрет в промінні сонця», «Особлива особистість», «Скільки в мені людей», «Говорити про себе добре», «Лист собі», «Частини мого Я», «Мої права», «Я і дзеркало», «Стілець на якому добре», «Все більше і більше» «Список емоцій», «Скульптура», «Я – господар», «Мої позитивні якості»..

Для формування у близнюків уміння оформлювати свої думки й почуття стосовно ставлень до особистих тем, уміння самопрезентувати власні переживання та думки, усвідомлення позитивних елементів своєї натури та з метою навчити кожного окремого близнюка описувати власні якості словесно і з допомогою малюнків виражати свої власні інтереси, розпізнавати свої позитивні якості, які роблять його індивідуальністю, нами були застосовані вправи «Автопортрет», «Хто я?», «Привіт, Я», «Проективний малюнок» (заняття 1 «Знайомство із собою»). Завдяки яким передбачалося оптимізувати рівень самосприймання, зокрема, усвідомлення своїх інтересів та гармонізувати рівень домагань та самооцінку, стимулювати позитивне бачення підлітком себе, своєї індивідуальності.

Навіть монозиготні близнюки мають свій власний, окремий від іншого життєвий досвід, оскільки вони живуть своїм внутрішнім життям. Однак вони поєднані і спільним життєвим досвідом, таким як дитинство. У ході цієї вправи близнюки-підлітки вчилися розуміти різницю між власним індивідуальним і спільним життєвим досвідом, що допоможе становленню окремої особистості. Щоб навчити підлітків-близнюків описувати свій власний позитивний і негативний життєвий досвід, нами була використані вправи «Мое відображення», «Гори і долини» (Заняття 2 «Пізнання себе»).

Адекватне сприйняття іншими позитивних якостей і сторін підростаючої особистості близнюка сприяло підвищенню рівня його самооцінки. Для того, щоб близнюки виражали позитивні судження про себе перед іншими, заявляли про свої досягнення, говорили про себе перед групою однолітків ми використали вправи «Кінопроба», «Мій портрет в промінні сонця». Ці вправи

допомогли підліткам навчитися публічно говорити про свої позитивні якості перед групою однолітків. При цьому у близнюків розвинулося почуття власної значущості, оскільки вся група уважно їх слухала. Вправи також сприяли підвищенню у близнюків довіри до інших людей.

Часто підлітки рано дізнаються від оточуючих, як критикувати себе. Навчившись модифікувати негативні судження, вони покращать своє самоусвідомлення. Навчаючи підлітків застосовувати позитивну розповідь про себе як дієвий прийом, який сприяє виникненню позитивного самоусвідомленнями, ми намагалися виокремити у кожного з близнюків індивідуальні особливості самоусвідомлення. Володіючи засобами позитивного самоусвідомлення, близнюки можуть конструктивніше вирішувати проблеми, які виникають у них під час спілкування як у середині пари, так і з оточенням. Заняття допомогло сформувати у підлітків-близнюків уміння більш позитивно відзиватися про себе, дало їм можливість зрозуміти, що хвалити себе корисно, приємно сприяє розвитку самооцінки. Підлітки-близнюки, які перебувають у стосунках «суперників», часто погано говорять один про одного. Що призводить до того, що кожен із близнюків відчуває себе обділеним, не важливим. Для розкриття монозиготним близнюкам їх індивідуальності, неповторності, ми вчили їх описувати відчуття, коли вони говорять приємне іншому, застосовуючи вправи «Особлива особистість», «Говорити про себе добре» (Заняття 3 «Усвідомлення себе»). Ці вправи показали підліткам, наскільки важливі позитивні відгуки для їх самооцінки.

Самосвідомість – це пізнання себе, формування на основі цього певного ставлення до себе, що передбачає самоствердження, зміну самооцінки, тощо. Ми з'ясовували з близнюками поняття «самосвідомість», визначали комплекс факторів, що впливають на їх самооцінку, включаючи у заняття вправи «Скільки в мені людей», «Лист собі», «Частини мого Я».

Переконавшись у тому, що самоусвідомлення можна розвивати, удосконалювати і надавати йому більш позитивного характеру, кожен із близнюків під час вправ «Мої права», «Я і дзеркало» (Заняття 4 «Прийняття

себе») зміг виразити різницю між позитивним і негативним сприйняттям життя, визначати позитивні аспекти ситуацій і подій, які здаються суто негативними. Ці вправи сприяли зосередженню підлітків на позитивних аспектах подій і ситуацій, які відбуваються як у малому соціумі (близнюковій парі) так і в навколишньому світі.

Власна ефективність – це почуття впевненості і особистої здатності успішно вирішувати будь-які завдання. Саме цього часто не вистачає монозиготним близнюкам, які все звикли робити разом, і результат зробленого завжди залежав від двох. Для того, щоб близнюки, кожен окремо, змогли ставити перед собою власну мету і досягати її, самостійно будувати плани на майбутнє, ми мали за допомогою вправ модифікувати їх самооцінку, оскільки остання суттєво впливає на формування внутрішніх стосунків, зокрема, вона визначає поведінку у конфліктних ситуаціях. Щоб близнюки змогли переконатись у тому, що самооцінка пов'язана із надмірною конфліктністю у близнюковій парі нами була обрана вправа «Стілець на якому добре», «Все більше і більше».

Підлітку часто важко передати свої емоції лише тому, що він не може знайти «правильні» слова для опису того, що він відчуває. Близнюки змогли ясніше виражати свої емоції, коли розширили свій словниковий запас, який позначав емоції. Це було особливо важливо в конфліктних ситуаціях, коли емоції важливо виражати більш точно. Під час виконання вправ «Список емоцій», «Скульптура», «Я – господар» (заняття 5. «Розуміння себе») підлітки навчилися розрізняти власні емоції, описувати, якими способами вони виражаються, зрозуміли, що двоє навіть дуже схожих між собою людей можуть показувати один і той же емоційний стан по-різному.

Завершальною вправою першого рівня була вправа «Мої позитивні якості», яка стала ефективним засобом для підвищення самооцінки у підлітків-близнюків. Під час її проведення близнюки змогли адекватно визначати свої (власного близнюка) і чужі (інших) позитивні якості особистості.

Другий рівень «ТИ» містив наступні вправи: «Сніжинки», «Відтворення», «Самий, самий», «Однобічний рух», «Жовті і сині», «Вільний мікрофон», «Якого ти кольору?», «Два боки мого «я»», «Дзеркало», «Розфарбуй контури людини» «Мова жестів», «Приємна розмова», «Думки і почуття», «Моя емоційна власність», «Коло мого спілкування», «Імена почуттів», «Пляшка молока», «Прогулянка довіри», «Скульптор – глина», «Посмішка» «Вузол», «Дитячі образи», «Скарбничка образ», «Доброта». Завданням цього етапу є розвиток адекватності уявлень про власного близнюка як про окрему, неповторну особистість. Зокрема, близнюки мали зрозуміти, що навіть дуже схожі і близькі між собою люди можуть по-різному сприймати і інтерпретувати одні і ті ж події, у них може бути різне бачення якогось предмету. Конфліктні ситуації виникають в основному там, де підлітки вважають, що інші не такі, як вони самі. Але у всіх людей є певна схожість і ряд відмінностей, і оскільки кожен хоч чимось відрізняється від інших, то всі є особливими та унікальними. Під час виконання вправ «Однобічний рух», «Сніжинки», «Самий, самий», «Відтворення» (Заняття 1 «Хто ти?») ми формували у близнюків уміння визначати подібність і відмінності між ними у парі.

Спілкування – один з провідних факторів соціалізації підростаючої особистості. Монозиготні близнята завдяки своїм особливостям (взаємозалежність в одному випадку та підвищена конфліктність в іншому) потребують корекції стосунків у парі. Зрозуміло, що стосунки не можуть бути лише позитивними, а в більшості випадків (стан неприйняття іншого, стан суперництва) є проблемними, конфліктними. Зазвичай під конфліктом розуміють суперечку чи бійку між двома чи більше людьми. Однак усі люди переживають також і внутрішні конфлікти, де зіштовхуються протилежні сторони власного «я». Коли підлітки переживають внутрішній конфлікт, то для його вирішення їм необхідно точно визначити його причини. Вправи «Два боки мого «я»», «Вільний мікрофон» допомогли близнюкам з'ясувати, що собою представляє внутрішній конфлікт та описати їх причини. Відпрацьовуючи вправи «Жовті і сині», «Якого ти кольору?» (Заняття 2. «Пізнаю тебе»),

близнюки навчилися визначати поняття «стосунки», з'ясовувати, як вони виникають і розвиваються у парі.

Активне слухання – це прийом, який презентує ефективне спілкування, де перефразовуються слова або почуття співрозмовника. Зазвичай це допомагає прояснити, що вона переживає або про що думає. Вправи «Дзеркало», «Розфарбуй контури людини» (заняття 3 «Ти не я») допомогли близнюкам покращити міжособистісне сприйняття. Коли близнюки у парах навчилися невербальному спілкуванню за допомогою емоцій, міміки, жестів, відбулося активне прийняття одного близнюка іншим, що було основним завданням занять другого рівня. Значення основних навичок невербального слухання часто недооцінюється, адже у конфлікті близнюку варто звертати увагу на позитивні міміку і жести опонента-близнюка, що свідчатиме про його бажання завершити неприємну ситуацію і вирішити проблему мирно. За допомогою вправи «Мова жестів», «Приємна розмова» підлітки-близнюки вивчали значення міміки та жестів для ефективного спілкування як у парі, так і поза нею.

Під час вирішення конфліктних ситуацій кожен із суперників має висловлювати свою позицію. Зазвичай зіткнення цих позицій важко владнати, тому що ні одна, ні інша сторона не бажає відступати. Як правило, задовольнити ці позиції у рівній мірі також не вдається. Конфлікти в парі вирішуються, якщо близнюки виявляють свої глибинні інтереси, які лежать в основі їх конфлікту. Близнюки змогли зрозуміти, що таке інтерес, зіткнення різних інтересів, з'ясувати свої прагнення, які лежать в основі їх конфлікту в парі завдяки вправі «Пляшка молока», «Посмішка» (Заняття 4 «Приймаю тебе»).

Довіра – невід'ємна частина людських стосунків. Якщо монозиготні близнюки не довіряють нікому, окрім власного близнюка, це шкодить їх соціалізації в суспільстві, адже утруднює процес спілкування із однолітками. Близнюки навчилися покладатися на інших, довіряти їм під час виконання вправи «Прогулянка довіри», «Скульптор – глина». Під час гри частина

близнюків неохоче грала пасивну роль – це лідери, зате в них добре вдавалася роль поводиря, коли вони могли керувати ситуацією.

Вправи «Думки і почуття», «Моя емоційна власність», «Коло мого спілкування», «Імена почуттів» (заняття 5 «Розумію тебе») навчали монозиготних близнюків приймати власне «я». Близнюки навчалися самовиражатися у «я-реченнях», сформулювавши свої почуття у позитивній формі і адресувавши їх власному близнюку. Найкраще вправа вдавалася другій групі близнят, які мають добре сформовані свої переживання. Перша група досліджуваних, де близнюки були зорієнтовані лише один на одного, у процесі вправи відчувала значні труднощі.

Людська поведінка значною мірою залежить від того, що люди думають та відчують. Коли підліток знаходиться в конфліктній ситуації і хоче її владнати, він має насамперед проаналізувати свої думки і почуття. Говорячи образно, він має розділити те, про що він думає, і те, що відчуває. Адже чим краще він зрозуміє свої думки та почуття, тим більший успіх у розумінні думок і почуттів іншого. Близнюки змогли оперувати такими поняттями як ставлення, емоції, почуття і поведінка під час вправи «Думки і почуття».

Спілкування у парах монозиготних близнюків у багатьох випадках здійснюється за допомогою міміки і жестів. Проте, щоб ефективно слухати інших людей, необхідно звертати увагу не тільки на слова, а й на поведінку співрозмовника. Оволодівши мовою міміки і жестів іншої людини, підліток-близнюк зможе краще її зрозуміти. Оволодівши мовою міміки і жестів, підліток зможе краще розуміти себе і інших. Зрозуміло, що ефективність спілкування підвищується, якщо можна отримати інформацію як із вербальних, так і невербальних повідомлень. Під час виконання вправи «Вузол» (Заняття 6. «Ти і Я») близнюки навчилися спілкуватися з допомогою голосу, міміки та жестів.

У конфліктній ситуації близнюки (у стані суперництва або неприйняття іншого) часто відчують дуже сильні емоції – злість, страх, полегшення, задоволення, розчарування, образу. Однак підліток навіть не намагається визначити чи виразити їх. Замість цього емоції залишаються невираженими. Не

менш важливо і важко визначити, що відчуває інший учасник конфлікту (власний близнюк), якого просто необхідно зрозуміти. Для вирішення означеного завдання нами було обрано вправи «Дитячі образи», «Скарбничка образ», які допомогли адекватно диференціювати позитивні та негативні емоції близнюків періоду дорослішання і намітити ефективні шляхи для успішного подолання останніх (вправа «Доброта»).

Третій рівень тренінгу «МИ» включав у себе такі вправи як «Космічний корабель», «Чарівний магазин», «Оголошення», «Гість», «Чиє взуття?», «Значимі люди», «Ми з тобою одної крові», «Я тебе розумію». Дані вправи мали підсумувати та закріпити всі набуті у процесі тренінгу комунікативні навички – слухання, вираження думок, схвалення інших, тощо.

У конфліктах важливо звертати увагу не лише на свої емоції, а й на емоції співрозмовника, іншими словами вчитись відчувати його проблеми «надягти чуже взуття» і спробувати зрозуміти, що інші відчувають у даній ситуації. Щоб підлітки змогли пережити емпатію до іншого учасника конфлікту, ми використали вправи «Чиє взуття?» «Значимі люди», «Ми з тобою одної крові», «Я тебе розумію» (Заняття 1. «Ми різні»). Означені вправи були специфічним тестом, який діагностував, наскільки близнюки навчилися адекватно сприймати і приймати один одного. І перша, і друга група близнюків добре включилася у вправи, коментуючи свої відчуття і емоції власного близнюка.

У житті підлітки-близнюки, як і інші люди, часто зустрічаються з необхідністю вибору, прийняття одного або декількох рішень. Монозиготні близнюки, зазвичай, приймаючи рішення, орієнтуються один на одного, адже мають спільні з близнюком потреби та бажання, оскільки їм важко щось вирішують самотійно, поодиноці. Щоб навчити близнюків виявляти пріоритети своїх власних потреб і бажань, приймати більш продумані рішення, що допомагали б їм в успішному спілкуванні в парі, ми використали вправи «Космічний корабель» «Чарівний магазин», «Оголошення», «Гість» (Заняття 2 «Ми схожі»). Кожне з вищенаведених занять мало стандартну форму, що

передбачала наступні елементи: ритуал привітання, міні-повідомлення на тему заняття, основну частину, рефлексію по закінченню заняття, ритуал прощання.

Таким чином корекційно розвивальна програма презентується нами як система інтерактивних методів, що характеризується наступністю завдань, опосередкованих індивідуальним сприйняттям близнюків та стилем взаємодії у близнюкових парах.

3.2. Аналіз особистісних змінювань підлітків-близнюків у результаті профілактичних та розвивальних заходів, з подолання негативних проявів у близнюковій ситуації

За результатами контрольного експерименту, який здійснювався на основі «методу поперечних зрізів», виявлено кількісні та якісні зміни показників соціально-психологічних детермінант особистісного розвитку близнюків-підлітків. Аналіз показників відбувався посередництвом порівняння двох величин – результатів підсумкового діагностування із результатами констатувального у двох групах близнюків, а також результатів обох груп між собою. Результати, отримані за методикою Р. Жилія, відображені на рис. 3.1.

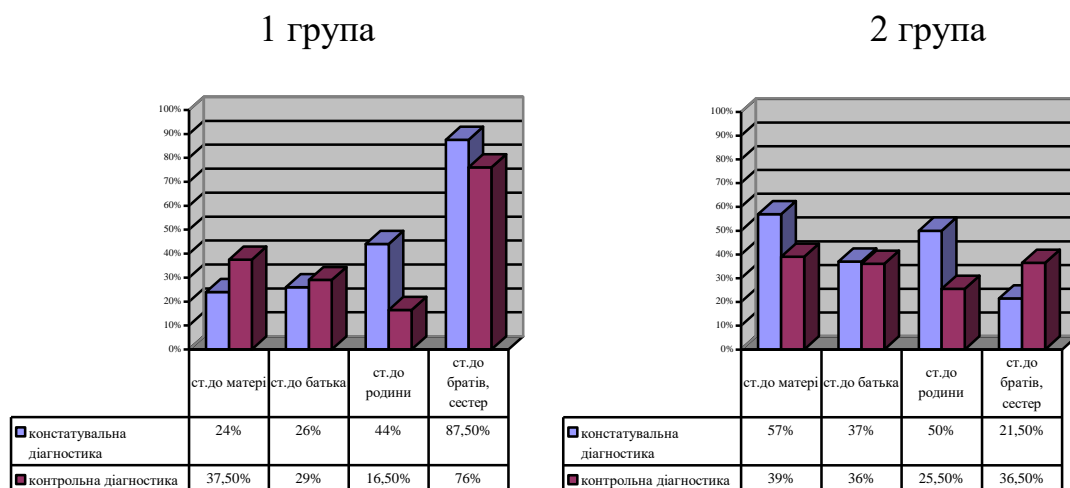

Рис.3.1. Динаміка ставлень близнюкової пари у результаті формувального експерименту (за методикою Р. Жилія)

За результатами контрольного експерименту, який здійснювався на основі «методу поперечних зрізів», виявлено кількісні та якісні зміни показників соціально-психологічних детермінант особистісного розвитку близнюків-підлітків. Виявлено різницю між показниками *ціннісних ставлень*, особливо за ознакою «ставлення до матері», які в «ідентифікованих» у парі близнюків (першій групі) зросли на 13,5% (від 24% до 37,5%), що вказує на переорієнтацію пари у спілкуванні на третю особу – матір, а в «індивідуалізованих» у парі (другій групі) зменшились на 18% (від 57% до 39%), що, навпаки, визначає появу позитивних ставлень та інтересу одного близнюка до іншого. Показник за ознакою «ставлення до батька» у першій групі досліджуваних зріс на 3% (від 26% до 29%), у другій групі – зменшився на 1% (від 37% до 36%), що в обох випадках говорить про незначну позитивну динаміку ціннісних ставлень у близнюкових діадах. Показник за ознакою «ставлення до родини» у першій групі близнюків знизився на 27,5% (від 44% до 16,5%), а у другій групі – на 24,5% (від 50% до 25,5%), що вказує на більш диференційоване ставлення досліджуваних до родини, виокремлення кожного з батьків як об'єктів для спілкування. Показник за ознакою «ставлення до братів, сестер» у першій групі близнюків знизився на 11,5% (із 87,5% до 76%) і констатував той факт, що зазначена частина вибірки близнюків все ще перебуває в стані високої взаємозалежності, та зріс у другій групі на 15% (від 21,5% до 36,5%), що є показником динаміки сприйняття близнюками один одного. Загалом порівняльний аналіз демонструє позитивні зміни у взаєминах близнюків з близьким оточенням після включення їх у розвивальну програму. До того ж виявлено, що близнюкова ситуація, яка здійснює домінуючий вплив на особистісний розвиток близнюків у підлітковому віці, піддається корекції, незалежно від типу ставлень (комплементарних чи рольових) у парі.

Результати порівняння констатувального та контрольного показників обох груп близнюків представлені відповідно на рис. 3.2.

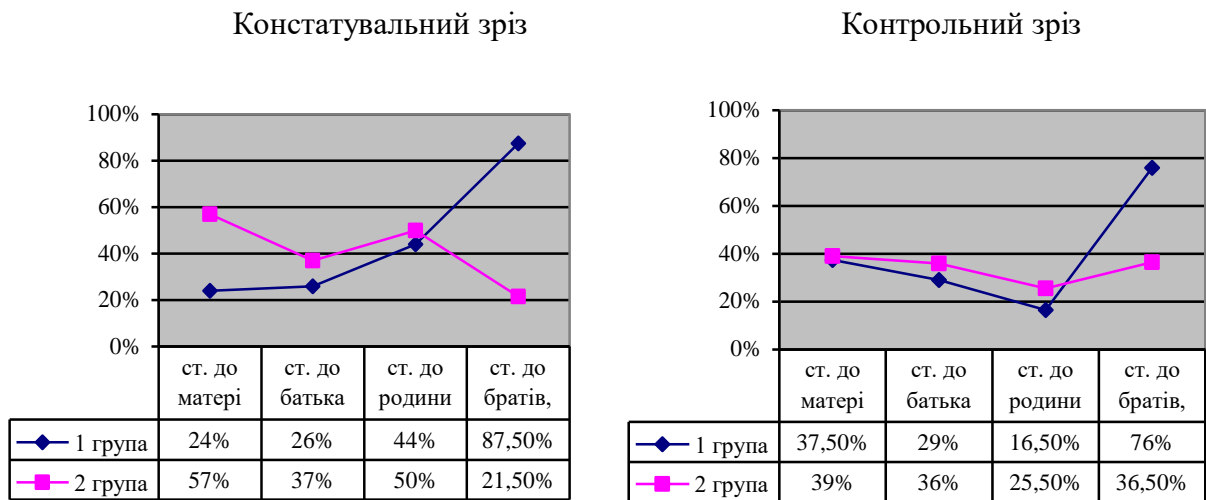

Рис. 3.2. Порівняльні результати констатувального та контрольного зрізу обох груп досліджуваних (за методикою Рене Жилія).

Якщо порівняти результати констатувального і контрольного показників двох груп близнюків, то побачимо, що саме близнюкова ситуація є домінантною у даному віковому періоді. Адже на констатувальному етапі видно суттєву різницю між показниками обох груп. Але після проведення тренінгової програми, на контрольному етапі різниця між показниками суттєво зменшилася, особливо це стосується шкали «ставлення до братів, сестер». Тобто можна констатувати той факт, що близнюкова ситуація піддається корекції, незалежно від типу ставлень всередині пари.

За результатами дослідження *соціально-психологічної адаптації* підлітків-близнюків виявлено, що кількісні показники у групі «ідентифікованих» у парі близнюків не змінилися (10% високого і 90% середнього рівня – на констатувальному етапі, 10% високого і 90% середнього рівня – на формуальному), індекс адаптації в середньому відповідає нормі. Відсутність змін у показниках першої групи близнюків свідчить про комплементарні стосунки у парах, які не зазнали суттєвих змін за час проведення тренінгової програми, однак якісний показник вказує на те, що близнюки стали більш відкритими та зацікавленими у соціальних контактах, у них поглибився інтерес до власного «Я», означилось позитивне самосприйняття. Проте у групі «індивідуалізованих» близнюків спостерігається

підвищення показника середнього рівня на 20% (від 40% до 60%) і, відповідно, зниження показника низького рівня на 20% (від 60% до 40%) (див. рис. 3.3.)

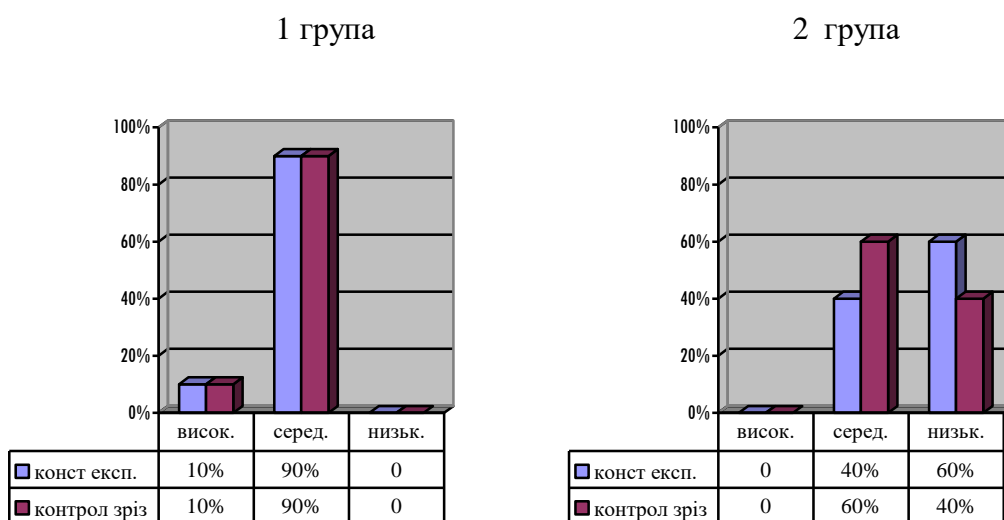

Рис.3.3. Порівняльні результати у першій та другій групі близнюків (за методикою СПА)

Це свідчить про суттєві зміни у внутрішньопарних ставленнях, які визначили: появу позитивних реакцій на оточення, групу референтних осіб, виникнення здатності налагоджувати з ровесниками вербальний та емоційний контакт, виокремлювати себе як індивідуальність (як у внутрішньопарному середовищі, так і в соціумі), адекватне сприйняття інших людей. За допомогою графічного зображення ми можемо прослідкувати зміни, які відбулися в обох групах близнюків. Результати порівняння констатувального та контрольного показників обох груп близнюків представлені відповідно на рис. 3.4.

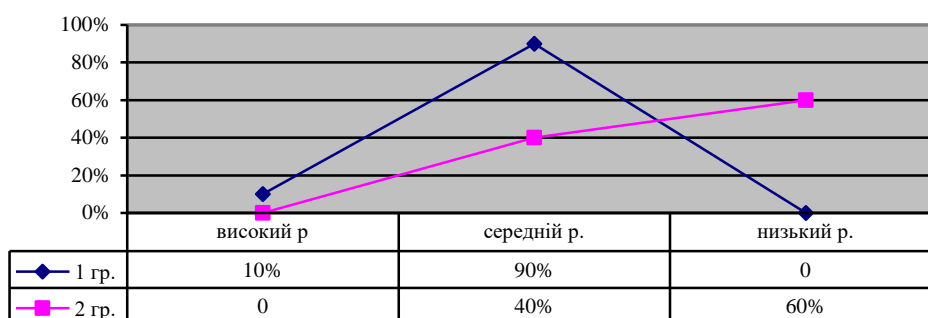

Рис. 3.4. Порівняльні результати констатувального діагностування обох груп близнюків (за методикою СПА)

Тенденції до зростання показників СПА середнього рівня (норми) у другій групі близнюків вказують на появу сприятливих для цього умов, створених за допомогою розвиваючого тренінгу, а саме: емоційно-позитивне оточення, група референтних осіб, з якими близнюки вчаться налагоджувати оптимальний емоційний контакт, виокремлюючи себе як особистість і адекватно сприймаючи інших учасників тренінгу.

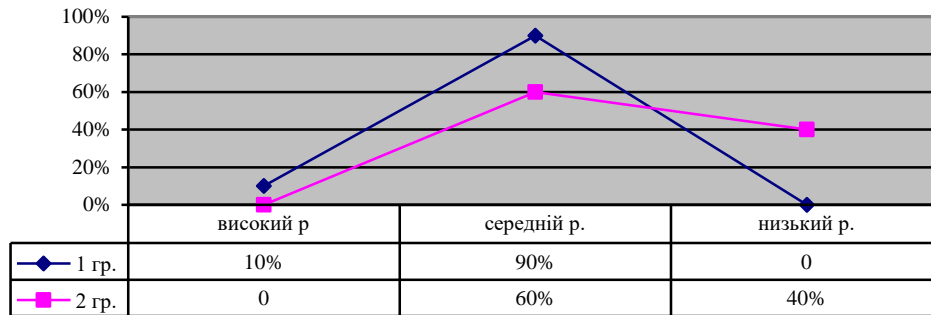

Рис. 3.5. Порівняльні результати контрольного діагностування обох груп близнюків (за методикою СПА)

Таким чином, на контрольному етапі дослідження було виявлено позитивні зміни показників коефіцієнта соціально-психологічної адаптації у близнюків, а це визначає позитивну динаміку їх взаємостосунків.

Порівняльна характеристика результатів констатувального та контрольного зрізів за методикою багатофакторного дослідження особистості Р.Кеттелла в обох групах представлені в таблиці 3.2.

Як видно із результатів контрольного зрізу, у першій групі близнюків відбулися наступні статистично значущі зміни (на рівні значущості $p \leq 0,05$): за фактором А «замкнутість – товариськість» показники змінилися із 5,8 стенів на 6,1, що говорить про якісні позитивні зміни у емоційності підлітків даної групи. За фактором Н «боязкість – сміливість» показники підвищилися із 5,3 на 6,2, що свідчить про підвищення ступеню активності в соціальних контактах як результат корекційної роботи; за фактором І «жорсткість – чутливість» показники піднялися з 6 стенів до 6,1, перейшовши таким чином із зони невизначеності, що свідчить про підвищення емоційно-позитивного настрою, розуміння іншого, співпереживання;

**Порівняльна характеристика результатів констатувального та
контрольного зрізу (за методикою багатофакторного дослідження
особистості Р.Кеттелла)**

n= 20

Фактор и	Констатувальне діагностування		Контрольне діагностування	
	1 група (стени)	2 група (стени)	1 група (стени)	2 група (стени)
MD	6,5	6,7	6,9	7,1
A	5,6	7,2	6,1	7,1
B	4,8	5,8	4,8	5,8
C	4,3	7,5	4,5	7,5
E	6,3	6,3	6,3	6,3
F	6,3	6,1	6,3	6,1
G	7	7,2	7	7,2
H	5,3	7	6,2	7,3
I	6	5,5	6,1	6,2
L	5	6,9	5,5	6,1
M	6,1	5	6,2	5,5
N	6,5	7,3	6,5	7,1
O	7,1	5,8	6,5	6
Q	4,2	4,2	4,1	4,3
Q2	5	5	5,8	5,5
Q3	6,2	5,9	6,8	6,1
Q4	6,2	5,8	7,1	6,3

За фактором L «довірливість – підозрілість» показники зросли з 5 до 5,5 стенив, що свідчить про те, що їх результат перебуває у так званій зоні невизначеності і підвищується, а це говорить, що важливо, про підвищення незалежності поведінки; за фактором O «впевненість в собі – тривожність» показники знизилися з 7,1 стени до 6,5, потрапивши таким чином у зону невизначеності, що вказує на те, що у близнюків знижується напруженість у спілкуванні, зменшуються почуття неспокою, стурбованості, страху, невпевненості в собі, що позитивно впливає на становлення особистості; за фактором Q₂ «конформізм - нонконформізм» показники підвищилися з 5 до 5,8 стенив, потрапивши таким чином в зону невизначеності, що свідчить про

формування у підлітків таких рис як незалежність та самостійність, бажання мати власну думку; за фактором Q₄ *«розслаблення - напруга»* показники підвищилися з 6,2 стенів до 7,1 і потрапили в зону невизначеності, що вказує на те, що у респондентів завдяки ряду корекційних заходів, може розпочатися формування таких рис як зібраність, підвищена мотивація.

У другій групі близнюків теж відбулися наступні зміни: за фактором I *«жорсткість – чутливість»* показники піднялися з 5,5 стенів на 6,2, що є статистично значущим і говорить про появу схильності до емпатії; співчуття, співпереживання і розуміння інших; за фактором M *«практичність – розвинена уява»* показники збільшилися з 5 до 5,5 стенів, потрапивши таким чином у зону невизначеності, вказуючи на те, що склалися сприятливі умови для формування багатогранної уяви; за фактором Q₂ *«конформізм - нонконформізм»* показник зріс з 5 до 5,5 стенів і знаходиться у зоні невизначеності, що говорить про можливість появи такої риси як незалежність; за фактором Q₃ *«низький самоконтроль – високий самоконтроль»* показники підвищилися з 5,9 до 6,1 стенів, таким чином залишивши зону невизначеності і вказуючи на формування ціленаправленості та вміння контролювати свої емоції і поведінку.

Проаналізувавши результати, отримані під час контрольного діагностування, ми прийшли до висновку, що відповідно до зміни якостей дещо змінився і профіль особистості кожної з груп близнюків.

Близнюків першої групи характеризує відкритість у міжособистісних контактах, здатність до безпосереднього спілкування, стриманість і розсудливість стосовно встановлення нових соціальних контактів, обережність і сором'язливість. Разом з тим розвинене почуття відповідальності, прийняття правил і норм, активність у соціальних сферах, гнучкість і дипломатичність у міжособистісному спілкуванні, самостійність у прийнятті рішень.

Емоційні характеристики особистості цієї групи відрізняються нестабільністю, високою саморегуляцією але, разом з тим, контролем емоцій і поведінки. Адекватна самооцінка характеризується самодисципліною,

самоконтролем емоцій і поведінки, а також емоційною стабільністю і зрілістю особистості.

Другій групі притаманна відкритість, товариськість, активність у встановленні міжособистісних соціальних контактів. А також незалежність, схильність до домінування, лідерства, відкритість, дипломатичність стосовно інших людей і здатність приймати самостійні і оригінальні рішення, ініціативність, активність у соціальних сферах. У поведінці з'являється експресивність, соціальна сміливість, готовність до вступу в нові групи, спрямованість на оточуючих.

За емоційними характеристиками респонденти другої групи відрізняються емоційною стабільністю, контролем емоцій і поведінки, впевненістю в собі, адекватним сприйняттям дійсності. В поведінці переважає урівноваженість, стабільність, потяг до реальної дійсності. Адекватна самооцінка характеризується знанням себе і своїх якостей, прийняттям себе, що говорить про зрілість особистості.

Підсумувавши зазначене вище, можна констатувати, що в результаті цілеспрямованого впливу відбулися позитивні зрушення в особистісних профілях близнюків обох груп.

Порівняльна характеристика результатів констатувального та контрольного зрізів за результатами інтерв'ю (версія опитувальника Р.Заззо, Д.Тіенарі) в обох групах представлені в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Порівняльна характеристика результатів констатувального та контрольного зрізу за результатами інтерв'ю

n=20

№ п.п	Стосунки близнюків	Констатувальне діагностування	Контрольне діагностування
1	Взаємозалежні	50%	20%
2	Партнерські	30%	70%
3	Суперницькі	20%	10%

Аналіз показників отриманих за результатом констатувального та контрольного зрізів за цією методикою проводився не лише кількісно, а й якісно, зокрема, було неодноразове проговорювання, наскільки сильно змінилися ставлення близнюків один до одного за період проведення тренінгу.

Аналіз результатів інтерв'ю показав, що близнюкова ситуація у парах змінилася таким чином:

- «взаємозалежні близнюки» – показник ставлень знизився на 30% (від 50% до 20%) і свідчить про те, що п'ята частина підлітків близнюків ще не здатна до психологічного відокремлення одного близнюка від іншого і прийняття ними власного «Я»;
- «близнюки - партнери» – показник за цією групою досліджуваних зріс на 40% (від 30% до 70%), що вказує на позитивні зміни у внутрішньопарній ситуації діади, адже 30% близнюків, отримавши досвід спілкування за межами пари, почали надавати перевагу більш сприятливим для них партнерським стосункам, виявивши адекватне самосприйняття та позитивне сприйняття іншого близнюка, довіру та симпатію до нього;
- «близнюки - суперники» – показник за означеною шкалою зменшився на 10% (від 20% до 10%), що вказує на те, що десята частина досліджуваних все ще залишається на етапі деструктивної взаємодії, яка унеможливорює позитивне сприйняття іншого близнюка, терпимість та миролюбність стосовно один одного.

Отже, на основі результатів дослідження за методиками Р.Жиля, СПА К.Роджерса, тесту особистісних характеристик Р.Кеттелла, інтерв'ю (версія опитувальника Р.Заззо, Д.Тіенарі) ми виявили якісно позитивні зміни у особистісному розвитку близнюків періоду дорослішання, що свідчить про ефективність тренінгу, його відповідність поставленим завданням.

3.3. Методичні рекомендації практичним психологам з оптимізації особистісного розвитку близнюків періоду дорослішання

У процесі роботи з метою оптимізації особистісного розвитку близнюків практичним психологам закладів системи освіти необхідно враховувати як індивідуально-психологічні особливості близнюкової пари, так і соціальну ситуацію їх розвитку в цілому. Наше дослідження показало, що соціальне оточення кожного з близнюків має суттєвий вплив на їх особистісний розвиток. Тому без корекції соціального середовища будь-які зусилля психологів, спрямовані на допомогу близнюкам, будуть зведені нанівець.

Зазвичай кожна родина, яка має близнюків, відповідно має і свій, роками набутий досвід батьківства, в якому є певні здобутки та прорахунки у виховних впливах на дітей. Можна назвати багато причин цих помилок, але найістотнішою, на нашу думку, є слабка поінформованість батьків про особливості психологічного розвитку близнюкової пари, сучасний досвід у вихованні дітей-близнюків у родині і тд. Як зазначає О.Кононко [66], дитину із дошкільного віку необхідно вправляти у двох основних галузях знань – у пізнанні своєї індивідуальності (власних потреб, цілей, ідеалів, особливостей) та умов життя (природних, предметних, соціальних). Тобто основними завданнями батьків є створення сприятливих умов для відкриття та засвоєння дитиною двох основних життєвих реалій – власного «Я» та оточуючого світу. Через відкриття «власного Я» дитина оволодіває вмінням вирізняти себе з-поміж інших, спостерігаючи за собою, концентруючи увагу не лише на власній зовнішності, а й на думках, почуттях. Дитина визначає простір «Я», у неї формується самосвідомість, вона відкриває власні чесноти і вади, диференціює свої права і обов'язки, навчається цінувати себе, виробляє елементарні судження з приводу своїх якостей та досягнень, виявляє почуття власної гідності. Тому у роботі психологів з батьками дітей-близнюків ми виділяємо один загальний напрям – це психологічна просвіта батьків, яку можна здійснювати шляхом індивідуальних консультацій, бесід, круглих столів.

У першу чергу, необхідно надати батькам таку інформацію, стосовно особливостей розвитку та виховання близнюків, яку вони потребують. Цей вид роботи особливо важливо розпочинати із батьками близнюків, котрі тільки переступили поріг навчального закладу, з метою попередження таких негативних явищ у їх розвитку як взаємозалежність та непомірне суперництво чи нетерпимість у близнюковій парі, розвиток автономного мовлення.

З огляду на аналіз психологічної літератури, зауважимо, що батькам в Україні доступна обмежена кількість джерел, де можна отримати інформацію про специфіку розвитку близнят. До речі, в США до послуг батьків «двійнят» багато джерел інформації. Національна організація клубів матерів близнят в Альбукерці, штат Нью-Мексико, безкоштовно поширює брошури з рекомендаціями щодо їх виховання. Батьки можуть також звернутися за консультацією в одне з 300 відділень цієї організації. Агенція «Твінлайн» в Берклі, Каліфорнія, пропонує поради з догляду за близнятами. Журнал «Твінз» публікує багато статей, де розкриваються проблеми, пов'язані з розвитком близнят. Іноді вельми цінні поради дають батьки і самі близнята.

У нашій країні не тільки батьки, а навіть вчителі й психологи не завжди чітко уявляють, що їх чекає. Тільки нещодавно з'явилися окремі інтернет-сайти (які, на жаль, доступні не всім), що висвітлюють проблеми розвитку близнюкової пари. Багато майбутніх мам близнят залишаються без інформації щодо народження і виховання своїх дітей. Очікування дитини вже хвилююча подія, але коли одночасно розвиваються двоє і більш дітей – це пов'язано з певним ризиком, як для матері, так і для дітей. Саме в цей період їй необхідна психологічна підтримка близьких людей, професійні консультації у спеціалістів. У цей період вчені виділяють три основні проблеми, пов'язані з очікуванням, народженням і вихованням близнят:

- біологічний ризик багатоплідної вагітності;
- психологічні особливості розвитку близнят;
- індивідуальні особливості близнят.

Близнята за вагою і зростом відрізняються від однонароджених. Звичайно, вони дуже маленькі, що полегшує пологи, але і накладає відбиток на їх подальший розвиток. Близнюки пізніше сидять, ходять, у них запізнюються усмішки, акт хапання іграшки (йде пряма кореляція між невеликою вагою і показниками фізичного й психічного розвитку). У них надалі швидше, ніж у сибсів, можуть розвинути різні невротичні реакції з подальшими труднощами у навчанні, гіпердинамічний або гіподинамічний синдроми і т.д. Хоча всі автори робіт про близнят стверджують, що всі ці факти не фатальні, а правильне виховання дозволить компенсувати чинники біологічного ризику.

Як було вище сказано, постійне спілкування близнят один з одним сприяє специфічному формуванню їх самосвідомості і виникає взаємозалежність, що формується як на фоні комплементарних стосунків, так і на фоні ситуації «лідер – підлеглий». Факт домінування спостерігається і у МЗ близнят, і у ДЗ, але у ДЗ близнят більше, тоді як у МЗ частіше зустрічається почергова домінантність. Основними чинниками домінування одного близнюка над іншим є не тільки біологічні особливості кожного з них (зріст, вага при народженні, внутрішньоутробне положення), але й фізичне середовище, шкільна успішність. Учені стверджують про неоднаковий вплив цих чинників на МЗ і ДЗ близнят. У МЗ – більше уваги при розподілі ролей усередині пари приділяється шкільній успішності і фізичній силі, а у ДЗ відіграє роль порядок народження і зріст/вага при народженні. Різностатеві ДЗ займають проміжне положення між перерахованими парами [118; 36]. Певні умови оточуючого середовища можуть збільшувати або зменшувати внутрішньопарну схожість показників МЗ і ДЗ близнят за ознакою, що вивчається. Проте такі умови розвитку МЗ і ДЗ не впливають на їх внутрішньопарну схожість (за психологічними характеристиками), що визначатиметься реальною зиготністю, а не уявною. Це трапляється у ситуації неправильного визначення зиготності, де МЗ близнята все одно будуть більш схожі, ніж ДЗ. Виховання і спадковість може мати відчутний вплив на особистість без того, щоб відбувалися глибокі зміни у її структурі. Наприклад, у ДЗ близнят з народження існує різниця в афективних

установках: схильність до плачу, здатність заспокоїтися, готовність посміхнутися і т.д.

Особливим підґрунтям для батьків, на шляху реалізації ними особистісно орієнтованого підходу до виховання і навчання дітей в сім'ї виступають наступні чинники [110]:

- реалізація цілісного, інтегрованого підходу до особистості, її розвитку, виховання і навчання;
- формування у дитини наукової картини світу, що ґрунтується на уявленнях про елементарні закономірності розвитку природи, суспільства, людини та їх взаємозв'язок;
- впровадження в життя принципу активного підходу до зростаючої особистості як до суб'єкта життєдіяльності зі своїм індивідуальним досвідом, уподобаннями, життєвими планами, простором «Я»;
- використання як провідного поняття «психологічний вік» єдності соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності та особистісних новоутворень;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей – темпераменту дитини, її статевої належності, нахилів і уподобань;
- увага до проблеми соціального розвитку дитини, уміння орієнтуватися у нових умовах життя, пристосовуватися до незвичних вимог соціуму, оволодівати навичками доцільної перетворювальної діяльності, виявляти готовність до само покладання відповідальності;
- надання дитині можливості відчувати психологічний комфорт, емоційне благополуччя, душевну рівновагу, захищеність дорослим оточенням.

У роботі з батьками близнюків ставиться завдання досягти:

- формувати у батьків потреби позитивних змін у спілкуванні із близнюковою парою;
- правильно оцінювати батьками близнюків своїх уявлень про дітей;
- формувати у батьків адекватного уявлення про психологічні та фізичні особливості близнюкової пари та розуміння їх.

- сприяти позитивним змінам у процесі взаємодії їх з близнюками, доводячи до відома батьків, що їх ставлення часто є вирішальними у тому, як сформується близнюкова пара як структурна одиниця мікросоціуму і кожен її член, як окрема особистість [112].

Тому, ознайомивши батьків із особливостями їх взаємодії із близнятами і тим, як це впливає на їх психологічний розвиток, можна сформулювати наступні рекомендації. Перш за все важливо мати чітке уявлення про підлітка-близнюка, намагатися пізнати його внутрішній світ, сприймати його таким, який він є:

- необхідно усвідомлювати межу впливу (як дорослої особистості). Можливі певні дії стосовно поведінки підлітка-близнюка, але вони мають носити ситуативний характер. По мірі дорослішання діти все більше потребують від дорослих підтримки, розуміння, терплячості, щирих почуттів із дотриманням певної дистанції між дорослим і дитиною, яка б давала простір для її самореалізації в соціумі;
- варто навчитись довіряти підліткам та їх здатності виживати в сучасному світі. Інколи підлітки значно більше соціалізовані в сучасному житті, аніж здається дорослим. Дуже часто дорослі беруть підлітків у полон власних страхів щодо оточення, вони поводяться з ними, як з об'єктами однозначних впливів, здатними зашкодити собі ж своїми діями. У бажанні захистити дитину від зовнішніх випробувань дорослі вибудовують обмеження, що не є обґрунтованими ні потребами, ні можливостями особистості, знижуючи їх шанс на самоактуалізацію, пошуки власного «я»;
- дорослі мають чітко пояснювати, чого саме чекають від підлітків. Їхні вимоги мають бути зрозумілими настільки, наскільки й сама мотивація дорослих. Підлітків важливо переконати, які наслідки їх чекають у результаті тих чи інших дій; надавати підліткам можливість висловитись щодо встановлених правил та можливих результатів;

- будьте відкритими до своїх потреб, переживань. Розмовляйте з підлітками про свої негаразди і сумніви. Підлітки прекрасно відчують, коли дорослі уникають певних тем або не говорять правду. Їм також не завадить знати, що дорослі не позбавлені недоліків, які вони можуть визнавати або ж не помічати в силу різних зовнішніх і внутрішніх причин.
- дійте розумно і виважено, реагуючи на різноманітні "експерименти" підлітків. Ваш спокій і розуміння можуть звести проблему до мінімуму. Відверто спілкуйтеся з підлітком про те, що ви відчуваєте в ситуаціях, коли він поводить ризиковано, уникайте категоричності, осуду, сприяйте усвідомленню того, яким чином вживання алкоголю, наркоманія та інші ситуації ризику можуть вплинути на їх подальше життя. Не слід карати підлітка, якщо він не звернувся до вас за порадою, знайдіть спосіб, за допомогою якого підліток може змінити своє життя на краще.

Одна з проблем, яка стоїть перед батьками, – індивідуальність близнят, наскільки слід підкреслювати в близнятах схожість і наскільки слід заохочувати розвиток їх індивідуальності – питання, яке стоїть у батьків близнят гостро, особливо якщо діти дуже схожі. Всі захоплюються близнятами, звертають на них увагу, всім подобається, коли близнята однаково одягнені і однаково виглядають. Батькам близнят часто задають безглузді питання: "хто з них розумніший?", "кого ви більше любите?". Батькам важко утриматися і не задовольнити сентиментальні або нездорові смаки людей. Чому ж цього слід уникати? Проблема в тому, що це може створити у близнят враження, що єдине джерело їх привабливості – схожість, що вони подобаються оточуючим тільки як однаково одягнена пара незвичайних малюків. Це дійсно чарівне видовище, а часто близнята все ще намагаються привернути увагу своєю схожістю і однаково одягаються в дорослому віці, посилюючи залежність один від одного. Це не сприяє створенню власної сім'ї, кола друзів і загалом соціалізації та особистісної актуалізації. Схожість близнят приносить задоволення і їм самим,

і їх батькам. Близнюки саме через свій статус стають сильними особистостями: у них рано виробляється відчуття незалежності від батьків, вони більше, ніж інші діти, пристосовані до активної участі в колективних іграх, їх вирізняє глибока відданість і великодушність стосовно один одного. Щоб уникнути зайвого підкреслення того факту, що вони близнята, особливо, якщо вони дуже схожі, розумно з боку батьків не давати їм схожих імен; звертатися до кожного з них по імені, а не просто "діти"; одягати їх в ранньому дитинстві відповідно до їх уподобань та смаків; рано вводити їх в коло інших дітей, щоб вони не звикали лише один до одного; не заважати їм знайомитись та спілкуватись, якщо вони цього хочуть; заохочувати друзів і сусідів до взаємодій. Іноді ми спостерігаємо залежність одного з членів пари від іншого у виконанні домашніх завдань. У цьому випадку доцільніше давати індивідуальні завдання, уникаючи жорстокості, авторитаризму.

Відомо, що близнюки довше затримуються на стадії автономного мовлення, а відсоток егоцентричного мовлення у них менший, ніж у однонароджених дітей. Соціалізоване мовлення у близнюків довше зберігає ситуативний характер. До шкільного віку вони наздоганяють в мовленнєвому розвитку своїх однонароджених однолітків, хоча у них можуть зберігатися труднощі артикуляцій. Можливими причинами затримки розвитку мовлення є біологічні особливості, затримка інтелектуального розвитку, «близнюкова ситуація», мінімізація вербального спілкування з дорослим. Специфічні для близнят (зиготність) і загальні для всіх дітей (стать, соціоекономічний і освітній статус батьків, розмір сім'ї, порядковий номер народження) також впливають на мовленнєвий розвиток близнят.

Щоб уникнути негативних проявів автономного мовлення, а також з метою підтримки і прискорити мовленнєвий розвиток близнят, батькам необхідно:

- прагнути знаходити час для розмов з кожним близнюком окремо;
- у розмові з кожною дитиною демонструвати їй приклад правильного мовлення, адекватного вживання нових термінів;

- читати близням вголос і спонукати їх до спільного творчого процесу, оскільки це розвиває інтерес дітей до слів;
- віднадувати дітей перебивати співбесідника або демонстративно повертати до себе увагу;
- давати кожному близнюку можливість самостійно спілкуватися з іншими дітьми;
- дозволяти своїм малюкам спілкуватися з однолітками, що допомагає їм розвинути навички мовлення, що у свою чергу робить вплив на читання і письмо.
- не варто називати близнят співзвучними іменами - на зразок «Маша і Даша», «Саша і Паша». Від самого народження намагатися спілкуватися окремо з кожним з малюків, звертаючись до кожного окремо;
- не прагніть одягати дітей однаково, даруйте їм різні подарунки, погодивши це з їх індивідуальними смаками;
- подбайте про те, щоб хоча б інколи брати близнят на прогулянки не разом, а окремо; прагніть також викроїти час на те, щоб поспілкуватися з кожним віч-на-віч, обговорити його індивідуальні, а не «близнюкові» проблеми;
- навіть якщо житлові умови не дозволяють виділити кожному з близнят окрему кімнату, подбайте про те, щоб у будинку в кожного з них був свій куточок.
- заохочуйте близнят до хороших вчинків, зроблених кожним з них окремо. Відповідно, і зауваження варто робити кожному окремо;
- підтримуйте прагнення дітей мати різні точки зору з різних питань.

До восьми років більшість близнюків вже достатньо підготовлена до життя у суспільстві, щоб відмовитися від «автономного мовлення», що існувало між ними. Необхідно враховувати індивідуальність кожної дитини, оскільки у кожного близнюка свій темп психофізичного розвитку.

Шкільним вчителям доводиться переживати інші труднощі у спілкуванні з близнюками ніж батькам, адже вони отримують «подарунок» у вигляді

близнюкової пари тоді, коли діти вже приходять до школи у 6-7 років. В анамнезі розвитку таких близнюків уже цілий «багаж» - автономне мовлення, сформовані за будь-яким типом стосунки у парі і близнюкова ситуація, яка ніким до цього не діагностувалася, не контролювалася і не коригувалася. Перед вчителем відкривається широке коло проблем, які він з близнюками має вирішити разом. Тому до підліткового періоду між вчителем і близнюками мають скластися добрі дружні стосунки. Варто зауважити, що ефективність будь-якої корекційної роботи з парою насамперед залежить від активної співпраці вчителя з батьками близнюків.

Практичний психолог, плануючи роботу із учителями близнюків, може використовувати наступні форми: групові та індивідуальні консультації, а також психолого-педагогічний консилиум у класичній формі. Розглянемо кожен з них.

Групові консультації для вчителів потрібні в тому випадку, коли необхідно надати вичерпну інформацію стосовно вікових особливостей розвитку, виховання і навчання близнюків. Особливо важливо їх проводити тоді, коли близнюки переходять із однієї шкільної ланки в іншу. Такі консультації плануються на початку навчального року із учителями шкільної паралелі, у якій навчаються близнюкові пари. Звернемо увагу на те, що вчителям важливо виробити єдину систему вимог до близнюків, тоді їх робота буде успішною.

Індивідуальні консультації вчителям надаються тоді, коли виникає непередбачувана, нестандартна ситуація з близнюками, розібратися в якій під силу вчителю лише з допомогою психолога.

Психолого-педагогічний консилиум у роботі практичного психолога з учителями близнюків може бути використаний з метою перебудови ставлення до близнюкової пари та стилю спілкування з нею. Даний вид роботи є достатньо ефективним, адже навчання вчителя під час консилиуму відбувається на теоретичному, методичному та технологічному рівнях. Щоб допомогти педагогам переосмислити свій стиль спілкування з близнюковою парою, на

консиліумах застосовується колективне обговорення даної проблеми членами педагогічного колективу, які спільно розробляють напрями індивідуального підходу до кожного члена діади. Опіраючись на специфіку розвитку близнюків, учителі в значній мірі можуть скоригувати свої вимоги стосовно них.

Отже, для вчителів, які працюють з монозиготним близнюками також можна сформулювати ряд рекомендацій, які, на нашу думку, допоможуть їм у роботі:

- монозиготних близнюків необхідно сприймати як різних дітей, навіть якщо вони дуже схожі між собою і їх важко розрізнити;
- намагатися знайти в кожного із близнюків індивідуальні задатки, інтереси, хоббі і говорити про це самим близнюкам, наголошуючи на їх індивідуальній унікальності;
- у школі кожному близнюку варто давати окреме доручення, наприклад – один доглядає за квітами, другий – чергує у бібліотеці;
- звертатися до близнюків по імені, а не безособово-загальним – «діти», «близнюки»;
- намагатися залучати близнюків до контактів із учнями класу, як під час навчання, так і під час позакласної роботи (гуртки, секції, і т.д.);
- намагатися не виділяти в парі лідера або «головного», а будь-які завдання чи доручення давати в однаковій мірі складності обом близнюкам;
- у ситуації яскраво вираженої близнюкової ситуації у парі вести роботу з подолання негативних наслідків у тісній співпраці із практичним психологом закладу та батьками дітей. У цьому випадку робота носитиме систематичний характер і матиме позитивний результат.

Бути особистістю – означає поєднувати у собі активного діяча та неповторну індивідуальність, дорожити своєю самістю, відстоювати власну гідність, визнавати чесноти інших людей, збалансовувати свої почуття з почуттями іншої людини, презентувати реалістичну я-концепцію. Психологу, як і батькам, належить навчити дітей докладати зусиль для свого особистісного

становлення, допомагати собі у критичних ситуаціях, підтримувати в ситуація неспіху, опиратися негативним впливам [111].

Робота шкільного психолога із самими близнюками (а вони є в кожній школі) має вестися регулярно, бути зорієнтованою на:

- формування у монозиготних близнюків усвідомлення і прийняття себе і свого близнюка як окремої особистості, усвідомлення підлітками своєї унікальності і неповторності;
- активну адекватну соціалізацію кожного з членів близнюкової пари;
- розвиток комунікативних навичок спілкування із оточуючим мікро- (діада, сім'я) і макросоціумом (школа, суспільство);
- формування адекватної самооцінки кожного з близнюків, асертивності;

Така робота вимагає спеціальної підготовки від практичних психологів. Сам практичний психолог має відповідати професійним вимогам і мати достатню практичну підготовку, яка б дозволяла проводити діагностичні та корекційно-консультативні процедури з близнюками, починаючи з початкової шкільної ланки. Професійна діяльність психолога-практика висуває особливі умови до особистості фахівця, покликаного надавати психологічну допомогу іншим.

Особистість практичного психолога виступає еталоном психологічного здоров'я і комфорту та є, за словами Р.Мея, основним інструментом, знаряддям праці. Таким чином, серйозним завданням системи професійної підготовки практичних психологів має бути сприяння їх особистісному розвитку, культивування потреби у постійному самовдосконаленні, яке є неможливим без самопізнання. Завдяки активності самопізнання особистість перестає бути продуктом зовнішніх обставин, набуває здатності до самотворення, самоактуалізації. Адекватна самооцінка та високий рівень рефлексивних здібностей, несуперечлива Я-концепція (забезпечена уявленнями про власні характеристики та здібності, уявленнями про себе стосовно інших людей, особистісними цінностями та ідеалами) обумовлюють високий рівень мотивації особистісного і професійного зростання, постійне розширення життєвого простору. Водночас професійна свідомість психолога-практика виступає як

відкрита система, що знаходиться у постійній взаємодії з іншими, система інтрасуб'єктна за своєю природою [105]. Це вимагає від фахівця спеціальних умінь зі збереження власної психічної рівноваги, витримки і терпіння, тому майбутні практичні психологи мають володіти хоча б найпростішими методами і прийомами саморегуляції, відбір і використання яких доречно базувати на знаннях про власні особистісні характеристики.

Отже, як бачимо, лише подолання негативних наслідків близнюкової ситуації, саме по собі, не може обмежуватися короткотривалою психологічною корекцією або консультуванням. Також «близнюкові» проблеми неможливо вирішити самотужки ні спеціалістам – психологам, вчителям, вихователям, ні батькам близнюків. Тому даний вид корекційних впливів має носити систематичний характер, де засоби корекції мають добиратись відповідно до завдань, специфіки близнюкової ситуації, особливостей адаптації дітей у дитячому закладі.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі було вирішено наступні завдання:

1. Виявлено суттєві труднощі, які переживають підлітки-близнюки періоду дорослішання: переживання близнюкової ситуації та її негативні наслідки (особистісна ідентифікація з близнюком або суперництво); проблеми соціалізації (комунікативні труднощі), що вимагають визначення основних напрямків психологічної допомоги.
2. У якості ефективних методів впливу на особистість близнюка періоду дорослішання виступають активні методи навчання, серед яких центральне місце займають тренінги, спрямовані на подолання та профілактику негативних наслідків близнюкової ситуації.
3. Тренінг особистісного розвитку близнюків побудований із врахуванням принципу взаємозв'язку внутрішньої детермінації та зовнішньої ситуації функціонування особистості, що оптимізує соціалізацію близнюкової

пари, зокрема, її комунікативного потенціалу, сприяє формуванню самосвідомості кожного близнюка.

4. Під час створення тренінгу партнерського спілкування вибудувалася модель наступності у заняттях, було розроблено три взаємопов'язані між собою блоки («Я» - «ТИ» - «МИ»), у реалізації яких були використані методи: мозковий штурм, робота в парах, рефлексивні повідомлення, рольова гра, малювання індивідуальне та групове (в парах). Підлітки-близнюки поетапно проходили шлях від усвідомлення себе, як окремої одиниці соціуму із власними інтересами, цілями, особистісними особливостями (блок «Я»), - до пізнання і прийняття іншого близнюка, як окремої особистості (блок «ТИ») та до переосмислення сприйняття близнюкової пари (блок «МИ»).
5. Для доведення ефективності формувального експерименту і запропонованого тренінгу було проведено повторний контрольний діагностичний зріз та здійснено порівняльний аналіз із показниками констатувального експерименту. Результати підсумкового діагностування бралися до уваги у двох групах близнюків.
6. Визначено, що проведений тренінг партнерського спілкування сприяв формуванню у монозиготних близнюків адекватної самооцінки шляхом усвідомлення і прийняття себе; розвитку комунікативних навичок спілкування із оточуючим мікро- (діада, сім'я) і макросоціумом (школа, суспільство), що оптимізувало процеси соціалізації.
7. На основі результатів повторного діагностування особистісних змін у близнюків виявлено значущі позитивні зміни у особистісному розвитку близнюків періоду дорослішання, що свідчить про ефективність тренінгу, його відповідність поставленим завданням.
8. Відповідно до результатів дослідження розроблено методичні рекомендації для вчителів, батьків та практичних психологів.

Матеріали третього розділу представлені у наступних публікаціях:

1. Белякова С.М. Аналіз особистісних змін у підлітків-близнюків у результаті профілактичних та корекційних заходів / С.М. Белякова // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць.: Педагогіка і психологія. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2010.- Вип.498-499.- С. 7 -11.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні проведений теоретичний аналіз проблеми психічного розвитку близнюків, здійснено експериментальне вивчення близнюкової ситуації, виокремлено соціально-психологічні детермінанти та засоби оптимізації особистісного розвитку монозиготних близнюків, профілактики негативних проявів у процесі їх соціалізації.

1. Проблема дослідження близнюків є досить актуальною у різних галузях науки - психології, психогенетиці, педагогіці, медицині. Вченими виокремлено два типи близнюків – монозиготні та дизиготні (МЗ і ДЗ). Монозиготні близнюки є еталоном для експериментальних досліджень, оскільки дають можливість неупереджено вивчати вплив середовища та генотипу на розвиток особистості. Близнюкова пара може виступати об'єктом психологічних досліджень, спрямованих на вивчення процесу соціалізації та специфіки індивідуального становлення дітей з однаковим генетичним кодом та соціальною ситуацією розвитку.
2. Класичний близнюковий метод дає можливість визначити схожість у парах МЗ і ДЗ близнят і заснований на наступних припущеннях: рівність середовища для партнерів як пари монозиготних, так і пари дизиготних близнюків; відсутність суттєвих відмінностей між близнюками і не близнюками, та між монозиготними і дизиготними близнюками. Сутність близнюкового методу (варіант методу близнюкової пари) полягає у вивченні розподілу ролей і функцій між підлітками-близнюками, що утворює автономну соціально-психологічну цілісність в якій кожен з близнюків є нероздільним особистісним утворенням, у наслідок чого близнюки утворюють так звану «об'єднану особистість».
3. Основою психологічного розвитку близнюків є їх ідентичний генотип. Специфічні стосунки пари з оточенням через відсторонення від соціуму та замкнутість на парі можуть посилювати явище близнюкової ситуації. Батьківські взаємодії з близнюками, їх ціннісні ставлення актуалізують близнюкову ситуацію, посилюють (схожі імена, одяг, іграшки, подарунки,

ставлення) або послаблюють (різне ставлення, розлучення) її вплив. Міжособистісні стосунки, що сформувалися у близнюковій діаді, можуть як поглиблювати близнюкову ситуацію (взаємна прихильність, тісний психологічний зв'язок), так і нівелювати її роль (стосунки «партнери»). Близнюкова ситуація є домінуючою детермінантою особистісного розвитку близнюків на означеному віковому етапі, оскільки саме вона визначає тип батьківських взаємодій з близнюковою парою, міжособистісні стосунки у підлітковій діаді та специфічні ставлення близнюків до соціуму. На основі механізмів ідентифікації та індивідуалізації близнюкова ситуація впливає на взаємну орієнтацію близнюків, їх рольові позиції у парі, оптимізуючи чи гальмуючи прояви індивідуальності, визначаючи ціннісні ставлення, соціально-психологічну адаптацію та особистісний розвиток близнюків у цілому.

4. Основними критеріями особистісного розвитку близнюків періоду дорослішання є рольові позиції у близнюковій парі, соціально-психологічна адаптація, емоційно-ціннісне ставлення близнюків один до одного та до близького оточення. Соціально-психологічна адаптація підліткової діади характеризується високим, середнім та низьким рівнями.
5. Впливи соціально-психологічних детермінант на особистісний розвиток близнюків мають свою специфіку: в період дорослішання домінуючого характеру набуває близнюкова ситуація, що презентує взаємини у діаді та опосередковується провідною діяльністю – спілкуванням з ровесниками. Близнюкова ситуація – це особливим чином організовані взаємини близнят як партнерів, результатом яких є характерний мікроклімат і специфічне ставлення до навколишнього світу. В якості провідної детермінанти, вона визначає розвиток діади в цілому та кожного її члена окремо, сприяючи формуванню таких типів близнюкових пар як *взаємозалежні*, *партнери*, *суперники*. Взаємини близнюків з батьками можуть посилювати чи послаблювати впливи близнюкової ситуації, упереджуючи негативні наслідки соціальної депривації, викликані обмеженістю міжособистісних

контактів та вимушеною концентрацією на близнюковій діаді. Батьківські ставлення формують різні типи стосунків у підлітковій діаді (комплементарні та рольові), сприяють їх особистісній ідентифікації, впливають на розвиток індивідуальності кожного близнюка.

- б. Оптимізація особистісного розвитку близнюків у період дорослішання можлива шляхом впровадження спеціальної розвивальної програми, що включає роботу з батьками та тренінг партнерського спілкування, участь в якому дозволяє підліткам-близнюкам пройти шлях від малоусвідомленого «Ми» до усвідомлення власного «Я»; від неприйняття та ігнорування соціального середовища – до диференціації зовнішніх впливів та прийняття власного близнюка як партнера близнюкової пари.

Здійснене наукове дослідження соціально-психологічних детермінант особистісного розвитку близнюків у період дорослішання не вичерпує всіх питань з проблеми розвитку підлітків-близнюків. Подальшого вивчення потребує явище примусового розлучення близнюків та його вплив на особистісний розвиток у різні вікові періоди, особливості поведінки близнюків та можливості її корекції у стресових та напружених ситуаціях, статево-рольова специфіка соціалізації близнюкової пари.

ДОДАТКИ

Додаток А

Запитальник для діагностики зиготності близнюків

Прізвище ім'я, вік _____

Дата заповнення _____

1. Чи відрізняються близнюки за зростом один від одного?

а) сильно відрізняються; б) приблизно однакові; в) зовсім однакові.

2. Як відрізняються близнюки один від одного по вазі?

а) сильно відрізняються; б) приблизно однакові; в) зовсім однакові.

3. Чи можна сказати, що близнюки схожі один на одного рисами обличчя?

а) зовсім не схожі; б) схожі але не дуже; в) дуже схожі.

4. Чи однаковий колір волосся у близнюків?

а) зовсім різний; б) приблизно однаковий; в) зовсім однакові.

5. Як відрізняються близнюки по статури?

а) вони зовсім різні; б) приблизно однакові; в) зовсім однакові.

6. Чи буває, що близнюків плутають батьки?

а) так; б) ні;

7. Чи буває, що близнюків плутають інші члени родини?

а) так; б) ні;

8. Чи буває, що близнюків плутають вчителі?

а) так; б) ні;

9. Чи важко стороннім людям розрізнити їх?

а) так; б) ні;

10. Чи можна сказати, що близнюки схожі зовні як дві краплі води?

а) так; б) ні;

Додаток Б

Анкета для батьків

Шановні батьки!

Ми просимо Вас відповісти на ряд запитань пов'язаних з психологічними особливостями Ваших дітей.

На початку в спеціальній графі напишіть своє прізвище і інші відомості про себе.

Відповідаючи на кожне питання Ви можете вибрати один із запропонованих Вам варіантів відповідей. Вибрану Вами відповідь підкресліть.

Відповідаючи, пам'ятайте про наступні правила:

Запитання надто короткі, щоб у них вміщувалися всі необхідні подробиці. Уявляйте типові ситуації, не задумуйтеся над деталями. Не витрачайте часу на роздуми, давайте першу природну відповідь, що прийшла на думку. Намагайтеся не використовувати невизначені, проміжні відповіді, крім тих випадків, коли відповісти визначено дійсно неможливо.

Пам'ятайте, що "поганих" і "гарних" відповідей немає, не соромтесь, вільно виражайте власні думки.

Заздалегідь дякуємо Вам!

Ваші прізвище, ім'я, по-батькові _____

Імена близнюків _____

Дата народження _____

Порядок народження _____

Вага і ріст близнюків при народженні _____

1. Як Ви вважаєте, чи схожі Ваші діти по характеру?

а) дуже схожі; б) не дуже схожі; в) вони зовсім різні.

2. Як Ви вважаєте, чи будуть вони схожі у майбутньому?

а) так; б) будуть але не дуже; в) будуть зовсім не схожими.

3. Як Ви вважаєте, Ваші діти люблять одні і ті ж книги, чи в кожного із них є свої улюблені?

а) кожного з них свої улюблені; б) люблять одні книги; в) є такі і такі.

4. Як Ви вважаєте, при вирішенні логічних задач результати Ваших дітей будуть однакові?

а) так; б) ні.

5. Чи однаково Ваші діти навчаються у школі?

а) так; б) ні.

6. Як Ви вважаєте, чи однакові здібності Ваших дітей?

- ба пам'ять

а) так; б) приблизно однакові; в) зовсім ні.

- бб увага

а) так; б) приблизно однакові; в) зовсім ні.

- бв математичні здібності

а) так; б) приблизно однакові; в) зовсім ні.

- бг гуманітарні здібності

- а) так; б) приблизно однакові; в) зовсім ні.
7. Чи хотіли б Ви, щоб Ваші діти мали в майбутньому спільну професію?
а) так; б) ні.
8. Коли Ви займаєтесь із дітьми, Ви намагаєтесь займатися з ними одночасно чи окремо з кожним?
а) одночасно з обома; б) з кожним окремо.
9. Як Ви вважаєте, близнюків треба виховувати так, щоб вони були схожими один на одного чи несхожими людьми.
а) схожими; б) різними.
10. Чи хотіли б Ви, щоб Ваші діти в майбутньому були дуже близькими?
а) так; б) не зовсім; в) ні.
11. Як Ви вважаєте, чи повинен бути лідер у близнюковій парі?
а) так, завжди один; б) так але в залежності від ситуації різний; в) ні.
12. Чи часто Ви виділяєте головного у парі?
а) так, один і той же; б) майже ніколи; в) ніколи.
13. Чи знають Ваші діти хто із них старший?
а) так, знають; б) ні не знають.
14. Якби Ви мали таку можливість, Ви б намагалися одягати близнюків однаково чи по різному?
а) завжди однаково; б) завжди по-різному; в) коли як.
15. Ви намагаєтесь купляти дітям різні подарунки чи однакові?
а) купляються тільки спільні; б) все у двох екземплярах однаково; в) різні.
16. Чи не помічали Ви у своїх дітей "автономної мови", тобто мови, що зрозуміла тільки їм двом і не зрозуміла оточуючим?
а) помічали (вік __); б) не помічали; в) у них не було автономної мови.
17. Чи були у Вас труднощі у розвитку мови у Ваших дітей?
а) ні; б) так.
18. Чи часто Ваші діти проводять вільний час окремо?
а) майже завжди; б) майже ніколи; в) коли як.
19. Чи часто Ваші діти в компанії однолітків спілкуються окремо від інших?
а) майже завжди; б) майже ніколи; в) ніколи.
20. Чи нудьгують близнюки один без одного?
а) завжди; б) коли як; в) практично ніколи.
21. Чи є друзі у Ваших близнюків?
а) є багато друзів; б) є, мало; в) друзів немає, спілкуються лише між собою.
22. Чи спільні у них друзі?
а) так; б) друзі свої у кожного; в) є і такі і такі.
23. Як Ви вважаєте, подобається Вашим дітям бути близнюками?
а) так; б) ні; в) не задумувалася над цим.
24. Чи бувають близнюки незадоволені коли їх плутають?
а) так; б) їм до цього байдуже; в) їм це подобається; г) їх не плутають.
25. Чи часто близнюки сваряться між собою?
а) часто; б) ні рідко; в) буває але не часто.
26. Чи буває що хтось із близнюків відзивається не на своє ім'я?
а) буває часто; б) не буває ніколи; в) буває але не часто.

27. Як Ви вважаєте, захоплення Ваших близнюків однакові чи різні?

а) зовсім однакові; б) у кожного свої; в) є такі і такі.

28. Як Ви вважаєте, чи є серед Ваших близнюків лідер?

а) є яскраво виражений; б) яскраво вираженого немає; в) бувають обоє по ситуації.

29. Як Ви вважаєте, якби при вирішенні логічної задачі один із близнюків знав би відповідь іншого і це суперечило б його власній думці, то він би відповів так як сам вважає, чи так, як вважає другий близнюк? Охарактеризуйте кожного близнюка, будь-ласка.

Ім'я: _____ а) відповів би як вважає сам; б) відповів би як вважає близнюк.

Ім'я: _____ а) відповів би як вважає сам; б) відповів би як вважає близнюк.

30. Хто із Ваших дітей проявляє більше хоробрості, коли треба сказати щось неприємне, зізнатися і т.д.?

Ім'я: _____

31. Хто із близнюків звичайно керує у іграх?

Ім'я: _____

32. Хто із дітей у парі займає положення старшого?

Ім'я: _____

33. Хто із Ваших дітей частіше буває першим у змаганнях, іграх?

Ім'я: _____

34. Чи бувають Ваші діти розлучені один з одним?

а) так; б) ні. На протязі якого часу? _____

35. Які важкі хвороби у них були і чи одночасно вони проходили у обох близнюків? _____

36. Чи є серед Ваших близнюків лівша?

а) так; б) ні. Хто? _____

37. Чи нормально проходив ранній розвиток Ваших дітей (до одного року)?

Якщо ні, то які паталогії були і у кого із дітей?

38. Чи не буває у Вас специфічних труднощів у вихованні дітей, які обумовлені тим, що діти – близнюки?

а) так; б) ні.

39. Якби Ви могли обирати, чи хотіли б Ви мати близнюків?

а) так; б) ні; в) байдуже.

40. Чи сприймаєте Ви своїх дітей як єдине ціле, звертаючись: близнюки, діти?

а) так; б) ні. в) ваш варіант відповіді

Додаток В

Анкета для вчителів.

Ваші прізвище, ім'я, по батькові _____

Імена та прізвище близнюків _____

Дата заповнення _____

1. Як Ви вважаєте, чи схожі Ваші діти по характеру?
а) дуже схожі; б) не дуже схожі; в) вони зовсім різні.
2. Як Ви вважаєте, чи будуть вони схожі у майбутньому?
а) так; б) будуть але не дуже; в) будуть зовсім не схожими.
3. Як Ви вважаєте, при вирішенні логічних задач результати Ваших дітей будуть однакові?
а) так; б) ні.
4. Чи однаково Ваші діти навчаються у школі?
а) так; б) ні.
5. Як Ви вважаєте, чи однакові здібності Ваших дітей?
- ба пам'ять
а) так; б) приблизно однакові; в) зовсім ні.
- бб увага
а) так; б) приблизно однакові; в) зовсім ні.
- бв математичні здібності
а) так; б) приблизно однакові; в) зовсім ні.
- бг гуманітарні здібності
а) так; б) приблизно однакові; в) зовсім ні.
6. Чи часто Ви називаєте близнюків одним прізвищем?
а) майже завжди; б) звертаюся по іменах.
7. Чи намагаєтесь Ви підкреслювати схожість між близнюками під час занять?
а) майже завжди; б) майже ніколи; в) ніколи.
8. Чи намагаєтесь Ви підкреслювати відмінність між близнюками під час занять?
а) майже завжди; б) майже ніколи; в) ніколи.
9. Чи виділяєте Ви старшого у парі?
а) майже завжди; б) майже ніколи; в) ніколи.
10. Чи часто близнюки проводять вільний час не разом?
а) майже завжди; б) майже ніколи; в) коли як.
11. Чи часто близнюки в компанії однолітків спілкуються окремо від інших?
а) майже завжди; б) майже ніколи; в) ніколи.
12. Чи нудьгують близнюки один без одного?
а) завжди; б) коли як; в) практично ніколи.
13. Чи є друзі у Ваших близнюків?
а) є багато друзів; б) є, мало; в) друзів немає, спілкуються лише між собою.
14. Чи спільні у них друзі?
а) так; б) друзі свої у кожного; в) є і такі і такі.

15. Чи бувають близнюки незадоволені коли їх плутають?
а) так; б) їм до цього байдуже; в) їм це подобається; г) їх не плутають.
16. Чи часто близнюки сваряться між собою?
а) часто; б) ні рідко; в) буває але не часто.
17. Чи буває що хтось із близнюків відзивається не на своє ім'я?
а) буває часто; б) не буває ніколи; в) буває але не часто.
18. Як Ви вважаєте, захоплення Ваших близнюків однакові чи різні?
а) зовсім однакові; б) у кожного свої; в) є такі і такі.
19. Як Ви вважаєте, чи є серед Ваших близнюків лідер?
а) є яскраво виражений; б) яскраво вираженого немає; в) бувають обоє по ситуації.
20. Як Ви вважаєте, якби при вирішенні логічної задачі один із близнюків знав би відповідь іншого і це суперечило б його власній думці, то він би відповів так як сам вважає, чи так, як вважає другий близнюк? Охарактеризуйте кожного близнюка, будь-ласка.
Ім'я: _____ а) відповів би як вважає сам; б) відповів би як вважає близнюк.
- Ім'я: _____ а) відповів би як вважає сам; б) відповів би як вважає близнюк.
21. Хто із Ваших дітей проявляє більше хоробрості, коли треба сказати щось неприємне, зізнатися і т.д.?
Ім'я: _____
22. Хто із близнюків звичайно керує у іграх?
Ім'я: _____
23. Хто із дітей у парі займає положення старшого?
Ім'я: _____
24. Хто із Ваших дітей частіше буває першим у змаганнях, іграх?
Ім'я: _____
25. чи хотіли б Ви, щоб у Вашому класі ще були близнюки?
а) так; б) ні; в) байдуже.

Додаток Г

Інтерв'ю для визначення рівня взаємозалежності близнят один від одного, та аналізу впливу батьків на близнюкову пару.

Прізвище, ім'я, по-батькові.

2. Я і мій близнюк

Розкажіть будь-ласка про вашого близнюка.

- хто на вашу думку, є головним у вашій парі?
- чи схожі ви із вашим близнюком зовні? Чи подобається це вам, вашому близнюку?
- чи дратує вас те, що вас плутають із близнюком?
- чи підкреслюєте ви вашу подібність, відмінність?
 - чи виникають у вас серйозні протиріччя, із-за чого?
- чи носите ви однаковий одяг, маєте спільні речі?
- чи проживаєте ви в одній кімнаті?
- у школі ви сидите за однією партою? Завжди?
- чи схожі ви із вашим близнюком за особистісними рисами?
- чи маєте ви спільних друзів?
- чи маєте ви спільні інтереси, захоплення, хобі?
- чи виникають у вас у парі конфлікти?
- чи багато часу ви проводите разом?
 - чия думка є вирішальною в різних ситуаціях вибору?
- якщо ви не разом проводите вільний час, хто більше скучає – ви чи ваш близнюк?
- наскільки сильно вам подобається ваш близнюк? Опишіть його.
- чи роздратовує вас ваш близнюк, чим?
- чи буваєте ви незадоволені тим, що ваш близнюк з чимось справляється краще ніж ви?
- наскільки ви близькі із вашим близнюком?
- чи виникає у вас іноді суперництво? З якого приводу?
- при вирішенні будь-яких питань хто із пари буває за головного? (відповідає на запитання за обох, приймає рішення)
- хто із вас більш відкритий а хто більш замкнутий?
- хто домінує у парі при вирішенні проблемних питань з батьками? З друзями? Вчителями?
- до якого займенника ви себе відносите –«я» чи «ми»?
- чи буває у вас відчуття переваги по відношенню до брата чи навпаки, що брат має якусь перевагу стосовно вас?
- чи є для вас брат близьким другом? А ви для нього?
- якби у вас у майбутньому був вільний вибір чи погодились би ви жити разом із вашим близнюком?
- чи існує у вас у парі поділ обов'язків, ролей?
- чи була у вас у дитинстві мова зрозуміла лише вам двом? Чи збереглися її елементи зараз?

- чи бувало у вас відчуття, що ваше відображення у дзеркалі – ваш брат-близнюк.
- чи бувало у вас те, що ви не можете згадати з ким із вас двох відбулася та чи інша подія?
- чи є якісь переваги чи незручності у тому, що ви маєте брата близнюка?
- чи залучають вас із близнюком до різних видів діяльності, кожного окремо, чи ви разом виконуєте всю роботу по чергово?
- «Моя родина»
- як до вас ставляться батьки – однаково до обох, чи вирізняють одного із вас. В чому це проявляється?
- чи були випадки, що вас плутали батьки, найближчі родичі?
- ви маєте більшу схожість за всіма параметрами із матір'ю чи з батьком? А ваш близнюк?
- чи є відмінності у відношенні батьків до вас і вашого близнюка?
- хто з вас більше тягнеться до батька, а хто до матері?
- опишіть ваші стосунки у родині, в цілому відносини у сім'ї, чи були вони завжди рівними, дружніми, чи не було кризів?
- батьки зазвичай підкреслюють вашу з близнюком подібність, чи виділяють відмінності?
- як ви вважаєте, на вашу схожість, або відмінність може впливати батьківський фактор?
- батьки вас сприймають як одне ціле, найчастіше звертаючись «діти», «близнюки», «хлопці-дівчата», чи говорять окремо до кожного?
- з раннього дитинства вас одягали однаково чи по – різному?
- чи розказали вам батьки порядок вашого народження? Хто народився перший?
- при підготовці домашніх завдань батьки допомагають вам кожному окремо, чи пояснюють одночасно обом.
- чи виділяють батьки у вашій парі головного, «старшого»? У всіх випадках одного і того ж, чи в залежності від ситуації?
- ваші батьки вам дарують різні подарунки чи однакові? Завжди?
- при організації канікулярного (літнього) відпочинку чи враховується ваша думка про місце відпочинку, чи вас ставлять перед фактом?
- при вирішенні побутових проблем батьки радяться з вами чи ставлять вас перед фактом?
- чи берете ви участь у обговоренні сімейних проблем, і чи береться до уваги ваша думка?

Додаток Д

Власні значення факторів

Value	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative (сукупність)
	(власні значення)	(сума) variance	(сукупне значення) Eigenvalue	%
1	9,112419	21,19167	9,11242	21,19167
2	6,402755	14,89013	15,51517	36,08180
3	5,583921	12,98586	21,09910	49,06767

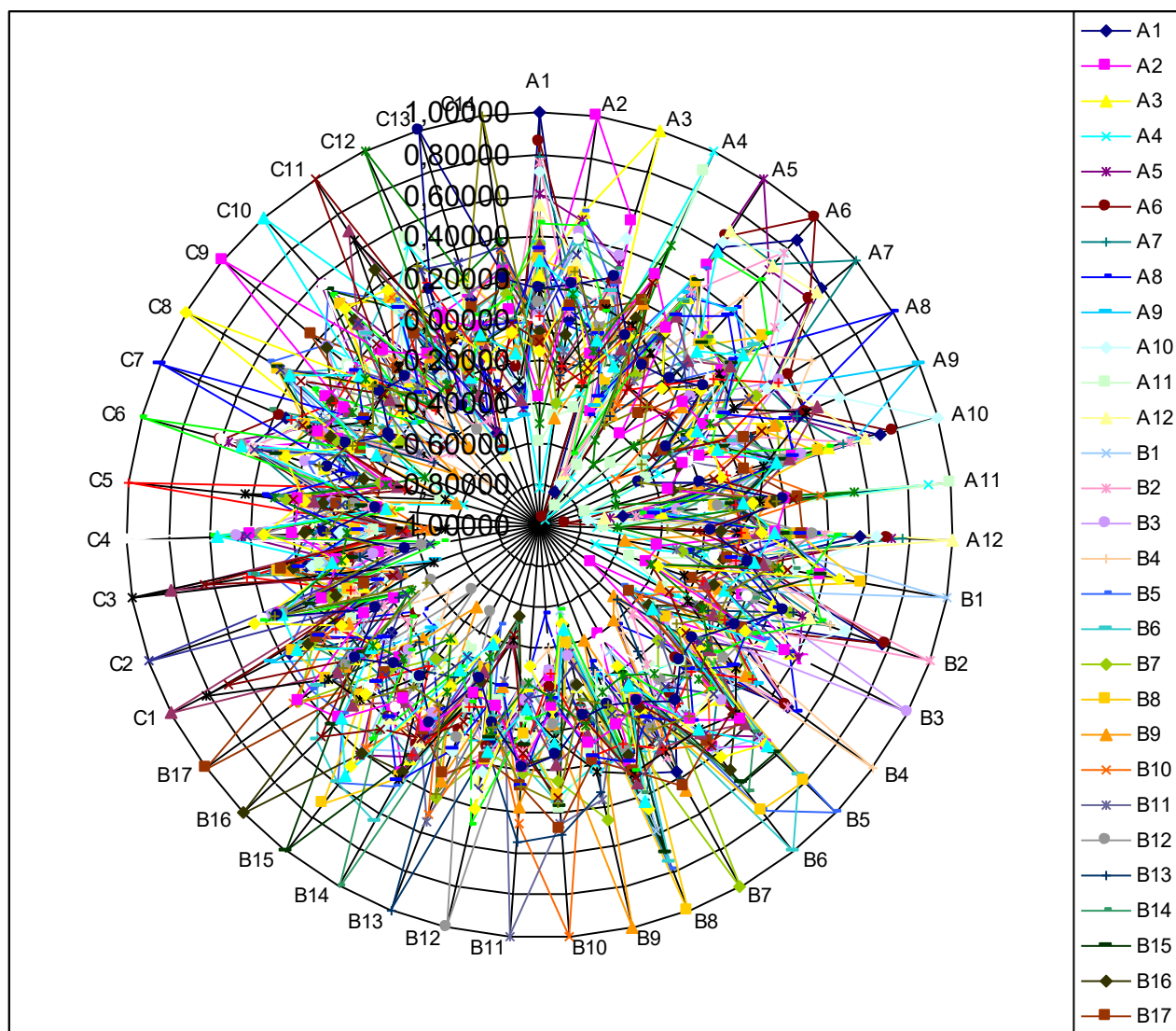
Факторні навантаження

Variable		Factor 1	Factor 2	Factor 3
Ставлення до матері	A1	0,814703	-0,245966	0,185029
Ставлення до батька	A2	0,414256	0,436816	-0,394503
Ставлення до матері і батька як до родини	A3	0,359755	0,019423	-0,022023
Ставлення до братів та сестер	A4	0,941214	0,182210	0,062819
Ставлення до бабусі та дідуся	A5	-0,864211	0,249030	-0,064131
Ставлення до друзів	A6	0,905858	-0,296176	0,011427
Ставлення до вчителя (авторитету)	A7	0,780212	-0,025209	0,169998
Допитливість	A8	0,368018	-0,471871	-0,108127
Домінантність	A9	0,462428	-0,284896	0,476265
Товариськість	A10	0,850728	-0,125332	0,183376
Закритість, відсторонення	A11	-0,856145	0,205371	0,033320
Соціальна адекватність поведінки	A12	0,775248	-0,084068	0,091352
Адекватність самооцінки	B1	0,193203	0,489110	-0,023047
Замкнутість-комунікабельність	B2	0,615341	-0,463500	-0,123292
Інтелект	B3	0,312172	0,146678	-0,333128
Емоційна нестійкість – емоційна стійкість	B4	0,286719	-0,642637	0,008845
Підкорення – доміантність	B5	0,254744	0,875956	0,197286
Стриманість – експресивність	B6	0,247828	0,726885	0,376028
Підпорядкування почуттям – висока нормативність поведінки	B7	0,078928	-0,394200	0,347261
Невпевненість – сміливість	B8	0,402930	0,669065	0,358280
Жорсткість – чуттєвість	B9	-0,318442	-0,653372	0,353850
Довірливість – підозрілість	B10	-0,237887	0,224428	0,374612
Практичність – розвинення уяви	B11	-0,098083	-0,110358	0,290285
Прямолінійність – дипломатичність	B12	0,238832	0,003235	-0,494226
Впевненість в собі – тривожність	B13	-0,134776	-0,459569	0,187186
Консерватизм-радикалізм	B14	0,284852	0,270286	0,501248
Конформізм-нонконформізм	B15	0,325359	0,645432	0,115307
Низький самоконтроль	B16	-0,096736	0,488507	0,291311
Високий самоконтроль	B17	-0,118817	0,242445	0,361391
Адаптивність	C1	0,179263	0,187194	0,726707
Деадаптивність	C2	0,047443	0,287456	-0,619755
Прийняття себе	C3	-0,007494	0,058783	0,821647
Неприйняття себе	C4	0,255121	0,261304	-0,719314
Прийняття інших	C5	-0,091381	-0,082874	0,328568
Неприйняття інших	C6	0,640772	0,192951	-0,550557
Емоційний комфорт	C7	0,336974	-0,075890	0,383500

Емоційний дискомфорт	C8	0,100744	0,652587	-0,154161
Внутрішній контроль	C9	-0,230540	0,371434	0,019545
Зовнішній контроль	C10	0,340158	0,573518	-0,127814
Домінування	C11	-0,212394	0,361418	0,684844
Підкорення	C12	-0,598367	0,157497	-0,337766
Ескапізм (відхід від проблем)	C13	-0,069339	0,068400	-0,274317
Брехливість	C14	-0,340257	0,177818	-0,219115
Expl. Var		9,112419	6,402755	5,583921
Prp. Totl		0,211917	0,148901	0,129859

Додаток Е

Кореляційна плеяда особистісного та соціально-психологічного розвитку
 близнюків підліткового віку

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / Абульханова –Славская К. А..- М.: Наука,1989.- 335 с.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Адлер А..- М.: Просвещение, 1995.- 296 с.
3. Алешина Ю.Е. Социально-психологические методы исследования / Алешина Ю. Е., Гозман Л. Я., Дубровская Е. С.- М.: Изд-во Московского у-та, 1987.- С. 91-114.
4. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Ананьев Б. Г. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
5. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания [монография] / Б. Г Ананьев.; Ин-т психологии РАН. М. : Наука, 200. – 351. : 1 л. ил. – (Памятники психологической мысли). – Библиогр.: С. 348-349.
6. Ананьев Б.Г. К постановке проблемы развития детского самосознания / Ананьев Б. Г // Изв. АПН РСФСР.- М.,1948.- Вып. 18.
7. Анастаси А. Дифференциальная психология: учебник / Анастаси А.- М.: Апрель-Пресс, 2001. – 264 с.
8. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности: избр. труды / Анохин П. К. – М.: Наука, 1979. – 160 с.
9. Антонець М. О. Вияв особливостей формування самосвідомості у погодків у залежності від батьківських позицій / Антонець М. О. // Матер. Всеукр. науково-практичної конф. “Україна наукова – 2002”. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002. – Т. 9. – С. 18.
10. Антонець М. О. Вплив міжособистісних стосунків погодків на виникнення діадних феноменів функціонування самосвідомості / Антонець М. О. // Психологія: зб. наук. праць НПУ імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001.- Вип. 13. – С. 319 – 327.

11. Антонець М. О. Сімейні стосунки – первинна детермінанта формування самосвідомості у погодків / Антонець М. О. // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 3 – 4. – С.124 – 131.
12. Антонець М. О. Особливості формування самосвідомості у дітей-погодків: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд.. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / М. А. Антонець. - Київ, 2002. – 23 с.
13. Анциферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системе / Анциферова Л. И. // Психология формирования и развития личности. -М.: Наука, 1981. – С.1-15.
14. Аристотель О душе / Аристотель. - СПб : Питер, 2002. - 224с. - ("Психология - классика").
15. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Балл Г. А. // Вопросы психологии. – 1989.– № 1.– С. 92 - 100.
16. Беляев Д. К. Генетика, общество, личность /Беляев Д. К. // Коммунист.- 1987.- № 7.- С.15-27.
17. Бернс Р. Развитие « Я-концепции» и воспитание: пер. з англ. / Бернс Р. – М.: Прогрес, 1986. – 420 с.
18. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Бернштейн Н.А. . – М.: Медицина, 1966. – 349с.
19. Бех І.Д. Виховання особистості / Бех І. Д.: у 2 кн. кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. видання. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
20. Бех І.Д. Виховання особистості / Бех І. Д.: у 2 кн. кн. 2: Особистісно орієнтований підхід і науково-практичні задачі: наук. видання – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
21. Битянова Н.Р. Психология личностного роста / Битянова Н. Р.- М., 1995.
22. Близнюченко А. Г. Близнюки із пробірки / Близнюченко А. Г.- К. Урожай, 1991. – С. 3 - 49.

- 23.Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком / А. А.Бодалев. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 199 с.
- 24.Бодалев А.А. Личность и общение / А.А.Бодалев. – М.: Педагогика, 1995. – 271 с.
- 25.Божович Л. И. Избранные психологические труды: проблемы формирования личности / Божович Л. И. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 209 с.
- 26.Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование.) / Божович Л. И. - М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
- 27.Брушлинский А. В. О соотношении социального и природного в психике человека / Брушлинский А. В. // Биология в познании человека.- М., 1989.- С. 46-75.
- 28.Бумсма Д. Лонгитюдное генетическое исследование показателей интеллекта у близнецов 5-7 лет / Бумсма Д., Ван Баал // Вопросы психологии. — 1997. — N 4. — С. 117-127.
- 29.Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике: словарь / Л. Ф.Бурлачук, С. М.Морозов. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 1999.-528 с. – (Мастера психологии).
- 30.Валлон А. Психическое развитие ребенка / Валлон А. – М.: Просвещение, 1967.- 196 с.
31. Василькова О. Проблеми кризи «зустрічі з дорослістю» у практиці психологічного консультування / Василькова О. // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 54 - 58.
- 32.Вачков И.В. Введение в профессию «Психолог» / Вачков И. В. – Воронеж: НПО «Модэк», 2002. – 464 с.
- 33.Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга / Вачков И. В. – М.: Владос, 2004. – 358 с.

34. Вікова психологія: підручник / [за ред.. Г.С.Костюка]. – К.: Рад. школа, 1976. – 276 с.
35. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. - 416 с.
36. Воробьева Е.В. Воздействие общения экспериментатора с испытуемым на появление психометрического интеллекта у подростков – монозиготных близнецов / Воробьева Е.В., Дружинин В.Н // Психологический журнал. — 1997. — Т. 18, N 1 — С. 70-80.
37. Выготский Л.С. Педология подростка: проблемы возраста / Выготский Л.С. // Собр.соч.: в 6 т. Т.4.-С. 5-220; М: Педагогика ,1983.- С. 244-269.
38. Выготский Л.С. Проблемы развития психики / Л.С. Выготский // Собр.соч.: в 6 томах. – М.: Педагогика. – 1983.- 368 с.
39. Гальтон Ф. Наследственность таланта, ее законы и последствия / Гальтон Ф.- М.: Мысль, 1996. С. 299.
40. Гезелл А. Педология раннего возраста / Гезелл А.- М.Л. ,1932. С. 3-14.
41. Грейс Крайг. Психология развития / Грейс Крайг. Спб.: «Питер», 2003. – С. 18-20.
42. Егорова М. С. Генотип и среда в вариативности когнитивных функций / Егорова М. С. // Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека.- М., 1988. – С. 180 – 235.
43. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий / Егорова М.С.- М., 1997. – С. 40 – 56.
44. Егорова М.С. Генотип. Среда. Развитие / Егорова М.С., Зырянова Н.М., Паршикова О.О. - О.Г.И., 2004 .- 573 с.
45. Егорова М.С. Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека / Егорова М.С., Кочубей Б.І., Малих С.Б. – М.: Педагогика, 1988. – С.56-61.; С.4-68.
46. Егорова М.С. Онтогенетика индивидуальности человека / Егорова М.С., Марютина Т. М. // Вопр. психол.- 1990.- № 3.- С. 14-25.

47. Егорова М.С. Современные исследования по психологии развития / Егорова М.С., Семенов В.В., Степанов С.Ю.- М., 1986.- с.174.
48. Егорова М.С. Перспективы изучения средовых характеристик в генетических исследованиях / Егорова М.С. // Материалы Всероссийской научно-практической конференции РПО «Психология и ее приложения».- М.,2002. -С.– 3.
- 49.«За рубежом» - №7(1440).- 1988 (Ньюс Уик, Нью-Йорк).
- 50.Запорожец А. В. Основные проблемы развития психики / Запорожец А. В // Избранные психологические труды.- М., 1986.- Т.II.- С. 120-200
- 51.Зырянова Н. М. Межвозрастные связи обобщенных когнитивных характеристик близнецов / Зырянова Н. М. // Вопросы психологии.- 1997.- № 2.- С. 13-20.
- 52.Игнатъев М.В. Определение генотипической и паратипической обусловленности количественных признаков (при помощи близнецового метода) / Игнатъев М.В. // Труды Медико-биологического института. 1934. -Т. 3.- С. 18—33.
- 53.Искольдский Н. В. Влияние внутрипарного взаимодействия близнецов на оценку наследуемости некоторых психологических характеристик / Искольдский Н. В. // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии.- М, 1989. – С. 200-253.
- 54.Искольдский Н.В. Влияние социально-психологических факторов на индивидуальные особенности близнецов и их внутрипарное сходство по психологическим параметрам: автореф. дис. на соискание ученой степени канд.. психол. наук : спец. 13.00.01 «Возрастная психология» / Н.В.Искольдский. .- М., 1989. – 23 с.
- 55.История психологии в лицах: персоналии / [под общ. ред. Петровского А.В.; ред.-сост. Карпенко Л. А.].- М.: ПЕР СЭ, 2005.- 350 с.
- 56.История психологии: учебник. — М.: Изд-ва МГУ, 1990.—367 с.
- 57.Канаев И.И. Близнецы / Канаев И.И. – М., 1959.- 168 с.

- 58.Канаев И.И. О влиянии среды на развитие высшей нервной деятельности / Канаев И.И // Природа.- 1954. -№ 4.- С. 107-110.
- 59.Канаев И.И. Френсис Гальтон / Канаев И. И.- Л., 1972.- 320 с.
- 60.Канаев И.И. Близнецы и генетика / Канаев И.И.- Л., 1968.- 149 с.
- 61.Кантонистова Н.С. Роль гено- и паратипических факторов в формировании отдельных сторон интеллектуальной деятельности: автореф. / Кантонистова Н.С. .- М., 1978.
- 62.Князев В.Н. Представление личности о себе и значимых других как субъектах общения / В.Н. Князев // Психологический журнал.- 1981.- Т. 2. - № 4. – С.55-61.
- 63.Кон И.С. Категория “я” в психологии / Кон И.С. // Психологический журнал.-1981. -Т.2.- №3.
- 64.Кон И.С. Открытие «Я» / Кон И.С . – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
- 65.Кон И.С. Психология старшеклассника: пособие для учителей / Кон И.С. - М.: Просвещение, 1980 .- С.87-95.
- 66.Кононко О.Л. Пріоритети сімейного виховання в контексті модернізації дошкільної освіти України / Кононко О.Л. // Додаток до журналу «Практична психологія та соціальна робота».- Випуск 1 «Діти – батьки - сім'я»
- 67.Кочубей Б.И. Влияние генотипа и среды на формирование индивидуальных особенностей ориентировочной реакции человека / Кочубей Б.И.: автореф. - М., 1983.
- 68.Кочубей Б.И. Близнецы: проблема воспитания и развития / Кочубей Б.И., Семенов В.В.- М.,1985. С. 36 – 54.
- 69.Крайг Г. Психология развития / Крайг Г. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
- 70.Кривцова С.В., Мухаматулина Е.А. Навыки конструктивного взаимодействия с подростками: Тренинг для педагогов и родителей / Кривцова С.В., Мухаматулина Е.А. – 4-е изд. – М: Генезис, 1998 . – 196 с.
- 71.Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції: навч. посібник / Кузікова С.Б . – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 384 с.

72. Куравский Л.С. Анализ динамики средовых влияний в близнецовых исследованиях / Куравский Л.С., Малых С.Б. // Вопросы психологии.- 2000.- №3.- С. 2-16.
73. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А. Н. - М.,1975. С 17 – 45.
74. Леонтьев А. Н. Об историческом подходе в изучении психики человека / Леонтьев А. Н. – М., 1983. – 210 с.
75. Леонтьев Д.А. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Н.В.Пилипко. // Вопросы психологии. – 1995. - № 1.- С.97-110.
76. Лильин Е.Т. Близнецы, наследственность, среда / Лильин Е.Т. – М.: Знание, 1975.- 204 с.
77. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. / Ломов Б. Ф. - М.: Политиздат, 1984. – 110 с.
78. Лурия А. Р. Об изменчивости психических функций в процессе развития ребенка / Лурия А. Р. // Вопросы психологии.- 1962.- № 3.- С. 15-25.
79. Лурия А.Р. Речь и развитие психических процессов у ребенка / Лурия А.Р., Юдович Ф.Я .- М., 1956.- 235 с.
80. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / Максименко С.Д . – К., 1998. – с. 23.
81. Малкина-Пых И.Г. Кризисы подросткового возраста / Малкина-Пых И.Г. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 384 с. – (Справочник практического психолога).
82. Малих С.Б. Детерминанты индивидуальных особенностей когнитивных характеристик и психологическая структура деятельности / Малих С.Б., Пьянкова С.Д. // Психологический журнал. - 1993. - Т.15. - № 2.- С. 26-36.
83. Марютина Т.М. Роль генотипа и среды в формировании психофизиологических механизмов переработки информации: автореф. дис. докт. психол. наук / Марютина Т.М. - М., 1993. – 216с.

84. Митина О.В. Факторный анализ для психологов / О.В. Митина, И.Б. Михайловская. – М.: Психология, 2001. – 163 с.
85. Морозова Т.Б. Личностное развитие близнецов в процессе общения // Педагогика.- 2003.- №8. С. 34.
86. Мухаматулина Е.А. Сравнительный анализ планов мыслительной деятельности близнецов: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 13.00.01 «Возрастная психология» / Е.А. Мухаматулина - М., 1987.– 23 с.
87. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / Мухина В. С. - М.: Изд. центр «Академия», 1999. - 456с.
88. Мухина В.С. Близнецы / Мухина В.С. – М.: Просвещение, 1969.- с. 307.
89. Никитюк Б.А. Генетические исследования развития человека на основе изучения близнецовых пар / Никитюк Б.А. - М., 1974. С. 32.
90. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология / Обухова Л. Ф. - М., 1996. - 374 с.
91. Олпорт Г. Личность в психологии / Олпорт Г. Спб., 1998. С 228-230.
92. Олпорт Г. Становление личности / Олпорт Г.- М. 2002. 166-216.
93. Особенности развития близнецов / [под ред Г.К.Ушаковой].- М.: Медицина, 1977. С. 47.
94. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л.А. Петровская – М.: МГУ, 1989. – 216 с.
95. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Петровская Л.А. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982. – 223 с.
96. Петровский А.В. Запрет на комплексные исследования детства / Петровский А.В. // Репрессированная наука / [под ред. М.Г. Ярошевского]. - Л., 1991.- Т. 1.- С. 126-136.
97. Практическая психодиагностика: методики и тесты.- Екатеринбург: Изд. дом «БАХРАМ», 2002.

98. Практическая психология образования / [под ред. И.В. Дубровиной]. – М.: ТЦ «Сфера», 1997. С 57-68.
99. Психические особенности близнецовой ситуации [Электронный ресурс] - 2007. Режим доступа: <http://kate-abramova.narod.ru/twins.html>
100. Психологические очерки о близнецах / Семенов В.В., Кочубей Б.И., Егорова М.С., Зырянова Н.М., Пьянкова С.Д.- М., 2003. – 104 с.- (Б-ка журнала «Вопросы психологии»).
101. Психологический словарь / [под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского].- 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990- 494 с.
102. Равич-Щербо И.В. Психогенетика: учеб. [для студ. вузов, обучающихся по специальности и направлению "Психология"] / И.В. Равич-Щербо, Т.М. Марютина, Е.Л. Григоренко; [под ред. И.В. Равич-Щербо]. -М.: Аспект Пресс, 2000.- 447 с.- (Учеб. для вузов).
103. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Райс Ф. – СПб.: Питер, 2000.- 624 с.
104. Реан А.А. От рождения до смерти / Реан А.А. // Психология человека. – М.: «Олма –Пресс», 2003. – С. 66 – 229; С.- 178 – 187; С.20-22.
105. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на психотерапию / Роджерс К. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 415 с.
106. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / [А.В. Брушлинский, К.А. Альбуханова-Славская (сост. авт. коммент. и послесловия)].- СПб.: Питер, 1998. - 688с.
107. Савчин М.В. Вікова психологія / Савчин М.В., Василенко Л.П .- К.: "Академвидав", 2005.- с.207.
108. Статистика: сколько, где, каких близнецов рождается. [Электронный ресурс] - 2008. Режим доступа: <http://bddb.narod.ru/stat.html>.
109. Слово психологу: проблемы близнецов. [Электронный ресурс] - 2008. Режим доступа: <http://bddb.narod.ru/stat.html>.
110. Советы родителям: особенности воспитания близнецов. [Электронный ресурс] - 2008. Режим доступа: <http://bddb.narod.ru/stat.html>.

111. Советы родителям: психологические особенности близнецовой ситуации. [Электронный ресурс] - 2008. Режим доступа: <http://twins.popular.ru/twins/items/st88.html>.
112. Современные мифы о близнецах [Электронный ресурс] - 2009. Режим доступа: <http://twins.popular.ru/twins/items/st91.html>.
113. Страничка психолога. Что такое «эффект» пары ?[Электронный ресурс] - 2009. Режим доступа: <http://twins-by.narod.ru/pxihologi02.htm> .
114. Страничка психолога. Чтобы родителям было легче. [Электронный ресурс] - 2009. Режим доступа: <http://twins-by.narod.ru/pxihologi02.htm> .
115. Семенов В.В. Близнецы: проблема воспитания и развития / Семенов В.В, Кочубей Б. - М., 1985.- С -34.
116. Семенов В.В. Природа межиндивидуальной изменчивости качественных особенностей эмоциональности: автореф. дис. на соискание ученой степени канд.. психол. наук : спец. 13.00.01 «Возрастная психология» / В.В.Семенов.- М., 1982. – 23 с.
117. Семенов В.В. Психологические очерки о близнецах / Семенов В.В., Кочубей Б.И., Егорова М.С., Зырянова Н. М . - М.: ООО Вопросы психологии, 2003. – 104 с.
118. Сергиенко Е.А. и др. Развитие близнецов и особенности их воспитания.- М: РАН, 1996.С. 36.
119. Сергиенко Е.А. Близнецы от рождения до трех лет / [Сергиенко Е.А., Виленская Г.А., Дозорцева А.В., Рязанова Т.Б.; под. ред. Е.А. Сергиенко].- М.:Когнито-центр, 2002.- 143с.
120. Сергиенко Е.А.. Проблема психического развития: некоторые острые вопросы и пути их решения / Сергиенко Е.А.. // Психол. журн. -1990. - № 1.- С. 25-34
121. Столин В.В. Самосознание личности / Столин В.В. – М.: Изд-во ВГУ, 1983. – 272 с.

122. Талызина. Н.Ф. Природа индивидуальных различий: опыт исследования близнецовым методом / Талызина. Н.Ф., Кривцова С.В., Мухаматулина Е.А. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. - С.118
123. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Теплов Б. М.- М., 1961. – 536 с.
124. Технологія тренінгу / [упоряд.: О.Главник, Г.Бевз; за заг. ред. С.Максименко]. – К.: Главник, 2005. – 112с. – (Психол. Інструментарій).
125. Тутунджян О.М. Психологическая концепция Анри Валлона :на рус. яз. / О.М. Тутунджян – Ереван, 1966 - 211с.
126. Тутунджян О.М. Из истории научной психологии во Франции: докт. дис. / О.М .Тутунджян – М., 1967.
127. Ушакова Г.К. Особенности развития близнецов.- М.: Медицина, 1977. – С.69-70.
128. Фингелькурц А. Н. Межполушарная асимметрия мозга, интеллектуальная одаренность и близнецы / Фингелькурц А. Н., Фингелькурц А. А. // Вопросы психологии.- 2000.- № 5.- С. 24-39.
129. Фогель Ф. Генетика человека. Проблемы и подходы / Фогель Ф., Мотульски А : в 3 т. - М., 1989 . – С. 23 - 30.
130. Фридрих В. Близнецы / В.Фридрих – М.: Прогресс, 1985. – с. 15 – 207.
131. Фролов И. Т. Перспективы человека / И. Т. Фролов - М., 1983. С.49.
132. Хомич Г.О. Основи психологічного консультування / Г.О. Хомич, Р.М. Ткач. – К.: МАУП, 2004. – 150 с.
133. Хомич Г.О. Становлення особистості в умовах дефіциту спілкування / Г.О. Хомич // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип.1. – С. 112-116.
134. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д.Зиглер - 3-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 607 с.

135. Чернов Д.Н. Психогенетические исследования индивидуальных особенностей речи в младшем школьном возрасте: автореф. дис. на соискание ученой степени канд.. психол. наук : спец. 19.00.01 / Д.Н. Чернов. – М., 2003. – 24 с.
136. Чернов Д.Н. Речевое развитие детей-близнецов / Д.Н. Чернов // Вопр. психол. - 2000. - № 5. – С. 23-36.
137. Штерн В. Дифференциальная психология / В. Штерн / [Послесл. А. В. Брушлинского и др.]; РАН, Ин-т психологии. - М.: Наука, 1998. – 335с.
138. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин - М.: Педагогика, 1989. – 312 с.
139. Эриксон Э. Жизненный цикл: Эпигенез идентичности / Э Эриксон // Теория личности в западно-европейской и американской психологии: Хрестоматия по психологии личности. – Самара: Бахрах, 1996. С 116-145.
140. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / Э.Эриксон / [общ. ред. и предисл. Толстых А.В].- М.: Прогресс, 1996. - 344с.
141. Яценко Т.С. Активное социально-психологическое обучение: теория, процесс, практика / Яценко Т.С., Кмит Я.М., Алексеенко Б.Н. – Хмельницкий: Изд-во НАПВУ, 2002. – 792 с.
142. Яценко Т.С. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних малюнків) / Яценко Т.С., Чобітько М.Г., Доцевич Т.І. – Черкаси: БРАМА, 2003. – 215 с.
143. Boring E.G. Lewis Madison Terman: 1877–1956, in: National Academy of Science, Biographical Memoids, V. 33, Washington, 1959, p. 414–461.
144. Gedda L. Chronogenetics: A meeting point for medicine and twin research // Acta Genet. Med. et gemellologiae: Twin Research. 1984. 33. N 3. P. 343—347.
145. Miller E.M. Intelligence and brain myelination: a hypothesis // Personality and Individual Differences. 1994. Vol. 17. P. 803-832.

146. Plomin R. Development, genetics and psychology. Hillsdale, N J: Erlbaum, 1986.
147. Plomin R. Multivariate analysis and developmental behavior genetics. Developmental change as well as continuity // Behavior Genetics. 1986. 16. P. 25 - 49.
148. Plomin R., Daniels O. Why are children in the same family so different from one another // Behav. and Brain Sci. 1987. 10. N 1. P. 1-16.
149. Plomin R., De Fries T. C., Fulker D. W. Nature and nurture during infancy and early childhood. Cambridge University Press, 1988.
150. Plomin R., Foch T. T. Sex differences and individual differences // Child Devel. 1981. 52. P. 383-385.
151. Scarr S. Developmental Theories for the 1990s: Development and Individual Differences // Child Development. 1992. Vol. 63. P. 1–19
152. Scarr S., McCartney K. How people make their own environments: A theory of genotype environment effects // Child Development. 1983. Vol. 54. P. 424–435.
153. Richard Rose and Jakko Kaprio, Frequency of Social Contact and Intrapair Resemblance of Adult Monozygotic Cotwins. Or Does Shared Experience Influence Personality After All. Behavior genetics (an internal journal devoted to research in the inheritance of behavior in animals and man), New York, № 1, 1988
154. Rogers C.R. (1959) A theory of therapy, personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework. In C. Koch (Ed.). Psychology: A study of a science (Vol.3, pp.184-256). New York
155. Verschuer, O. v. Erblehre des Menschen Berlin. 1933
156. Zazzo R. The Twin Condition and the Couple Effects on Personality Development/ Acta Geneticae Med. Et/ Gemellol/ 1976
157. Savic S. How twins learn to talk. N.Y., 1980.